

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KİTÂBÜ'Z-ZÜHDLERDE TEMEL TAHALLUK TERİMLERİ

YÜKSEK LİSANS

Havva UZUN

HAZİRAN-2025
GÜMÜŞHANE

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KİTÂBÜ'Z-ZÜHDLERDE TEMEL TAHALLUK TERİMLERİ

BASIC TERMS OF TAHALLUK IN THE KITAP AL-ZUHD

YÜKSEK LİSANS

Havva UZUN

**HAZİRAN-2025
GÜMÜŞHANE**

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KİTÂBÜ'Z-ZÜHDLERDE TEMEL TAHALLUK TERİMLERİ

BASIC TERMS OF TAHALLUK IN THE KITAP AL-ZUHD

YÜKSEK LİSANS

Havva UZUN

Danışman: Prof. Dr. Selami ŞİMŞEK

HAZİRAN-2025
GÜMÜŞHANE

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “**Kitâbü’z-Zühdlerde Temel Tahalluk Terimleri**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

10/06/2025

.....
Havva UZUN

TEŞEKKÜR

Tez çalışma sürecimde, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, birçok yönde olduğu gibi, tezim hakkında da yol gösteren, anlayışla karşılayıp yardımcı olan sabrı, merhameti, kişiliği, karakteri ve üslubuyla bizlere örnek olan, öğrencisi olmayı nasip ettiği için çok mutlu olup Rabbime şükrettiğim, tez danışmanım Prof. Dr. Selami ŞİMŞEK hocama; aynı şekilde yine gerek lisans dönemimde gerek yüksek lisans sürecimde gerekse de öğrenim hayatım dışında, nasıl bir yol izlemem gerektiği noktasında öneriler sunan, yardım etmekten kaçınmayan, şefkatini ve nahifliğini örnek aldığım, Prof. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ hocama minnettar olduğumu bildirmek istiyorum.

Çalışmamın ilk gününden itibaren benimle beraber dertlenen, desteğini dualarını esirgemeyen, çalışmama rahat hazırlanabilmem için birçok fedakârlık yapan, tavsiyeleriyle güç veren, aile bireylerimden babam Yaşar UZUN'a, annem Şöhret UZUN'a, ablam Nurdan GÜRSOY'a, ablam Necla GÜRSOY'a, kardeşim Kemal UZUN'a ayrı ayrı en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Yine tezime çalışırken literatür taraması yaptığım zamanlarda, bana kolaylık sağlayan kuzenim, Aysun UZUN'a ve destekçi olan diğer kuzenlerime, akrabalarımın teşekkür ediyorum.

Çalışma serüvenimin son döneminde hayatıma girip, yanımda olduğunu hissettiren, zorluk yaşadığım noktalarda kolaylaştırmaya çalışıp dualarıyla da destek olan, tez görüşmesine gitmem gerektiğinde ve devam eden süreçte bana eşlik eden, nişanlım Yunus KAÇAĞAN'a can-ı gönülden teşekkür ediyorum.

Lisans döneminde olduğu gibi yüksek lisans döneminde de beraber olup çalışmamızın aşamalarında birbirimize destek olduğumuz, danışıp fikir alış verişinde bulunduğumuz arkadaşım Merve ÇAYDERE'ye, tez dönemini bizden önce bitirip bize yol gösteren, karışıklık yaşadığımızda bizi bilgileriyle aydınlatıp rahatlatan, lisans döneminden beri arkadaş olduğumuz Hatice GÜNEŞ'e ve güzel dualarıyla destekçim olan, her zaman yanımda olan çok değerli kardeşlerim, Tuğçe KALINTAŞ ve Özlem AYDIN'a gönülden teşekkür ediyorum.

Son olarak, “İlim yolunda yapılacak olan bir çalışmaya bizim de katkımız olsun.” diyerek kitaplarını, bana emanet eden, Hüseyin Bey'e çok teşekkür ediyorum.

Havva UZUN
GÜMÜŞHANE - 2025

ÖZET

Tasavvuf tarihinin genellikle üç dönemde ele alındığı mâlumdur. Bu dönemlerden ilki; Hz. Peygamber (s.a.v)'in, Ashâb-ı Kirâm'ın, Ashâb-ı Suffe'nin, Tabîin ve Tebeu't-tab'îin'in yaşamları temelinde olan, kısaca Asr-ı Saâdet'le başlayıp hicrî ilk iki asrı içine alan zühd dönemidir. İkincisi; sûfî ve tasavvuf terimlerinin kullanılmaya ve ilk sûfî adlarının duyulmaya başlandığı, hicrî 2. asrın sonuna kadar devam eden, tasavvuf dönemidir. Üçüncüsü ise hicrî 6. asır ve sonrasını kapsayan tarikatlar dönemidir. Yapmış olduğumuz çalışma zühd kitaplarında yer alan belli başlı terimler kapsamında olduğundan, dönemler arasında özellikle zühd dönemi hakkında bilgi içermektedir.

Terimsel çerçevede hazırlanan bu çalışmada, *Kitâbü'z-Zühdl*erde tahalluk bağlamında doğrudan yer alan ibâdet ve ahlâkla ilgili terimler incelenmiştir. Ele almış olduğumuz terimler arasında ibâdet, ahlâk, fakr, ihlâs, istikâmet, kanâat, murâkabe, rızâ, sabır, sıdk, sohbet, tevekkül, vera', zikir gibi terimler yer almaktadır. Söz konusu terimler zühd kitapları arasından seçilmiş olan beş temel kaynak olarak, Abdullah b. Mübârek'in, Veki' b Cerrâh'ın, Ahmed b. Hanbel'in, Hennâd b. es-Serî'nin ve İmam Beyhakî'nin *Kitâbü'z-Zühdl* adlı eserleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Terimler incelenirken de önce onların sözlük ve terim anlamları belirtilmiş, ardından konuya ilişkin âyet ve hadislerle yer verilmiş ve sonrasında ise zühd literatüründe bu terimlere dair aktarılan rivayetler değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışma zühd kitapları, tasavvuf klasikleri eserleri ve yardımcı kaynaklarla da desteklenerek, terimlerin anlaşılabilirliğinin artırılması hedefiyle tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, İbâdet, Kitâbü'z-Zühdl, Tasavvuf, Zühdl

SUMMARY

In history, Sufism has been classified into three periods. The first of these is the period of zuhd, which began with the life of the Prophet Muhammad (peace be upon him), the lives of his companions (ashab al-kiram), the People of the Bench (ashab al-suffa), the Tabi'un and Taba'al-Tabi'in, and continued through the first Islamic century. The second is the period when Sufi concepts began to be used and the term "zuhd" began to be heard, lasting until the end of the second century of the Hijri calendar. The third period includes the time from the beginning of the 6th Hijri century onward and is characterized by the emergence of Sufi orders. Since the study in question deals with concepts found in zuhd books, it especially focuses on the zuhd period.

This study was conducted within a conceptual framework. In Kitab al-Zuhd, the concept of worship ibadah is directly addressed, and alongside it, moral concepts are examined. Among the selected concepts are worship ibadah, morality akhlaq, poverty faqr, sincerity, ikhlas, asceticism, qana'ah, self-scrutiny, muraqabah, seclusion uzlah, truthfulness sidq, companionship sohbah, trust in God tawakkul, abstinence wara', and remembrance of God dhikr. The study is based on the zuhd concepts found in five essential primary sources: the works of Abdullah b. al-Mubarak, Waki'b. al-Jarrah, Ahmad b. Hanbal, Hammad b. Salamah, and Imam al-Bayhaqi.

The study, conducted conceptually, first defines the meanings and terms of these concepts and supports them with verses and hadiths. It also includes narrations related to these concepts in the zuhd literature, analyzing how they were interpreted in their respective periods and how they shed light on our present. This study aims to contribute to the understanding of Sufism by examining core and auxiliary sources.

Keywords: Morality, Worship, Kitab al-Zuhd, Sufism, Zuhd

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
SİMGELER VE KISALTMALAR	XIII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Adı, Konusu ve Kapsamı.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
1.3. Araştırmada İzlenen Yöntem ve Literatür Değerlendirmesi	3
1.4. Terimler Kapsamında Yapılmış Olan Diğer Çalışmalar	5
2. ZÜHD KAVRAMI	6
2.1. Zühd Dönemi	6
2.1.1. Zühd Terimi.....	7
2.1.1.1. Sözlük Anlamı.....	7
2.1.1.2. Terim Anlamı.....	8
2.1.1.3. Tasavvufî Anlamı	9
2.1.2. Kur'ân'da, Hadislerde ve Sahabe Hayatında Zühd.....	9
2.1.2.1. Kur'ân'da Zühd.....	10
2.1.2.2. Hadislerde Zühd	12
2.1.2.3. Sahabe Hayatında Zühd	15
2.1.3. Zühd Hareketinin Ortaya Çıkışı	19
2.1.4. Sûfîlerin Zühde Dair Tanımları	24
2.1.5. Zühdün Tasnif ve Dereceleri	27
2.1.5.1. Zühdün Tasnifi	27
2.1.5.2. Zühdün Dereceleri.....	28
2.2. Kitâbü'z-Zühdlar.....	30
2.2.1. Genel Çerçeve ve Kitâbü'z-Zühdlar	30
2.2.2. Abdullah b. Mübârek ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> ve <i>'r-Rekâik</i> Adlı Eseri.....	33
2.2.2.1. Hayatı	33
2.2.2.2. İlmî Yönü	34

2.2.2.3. Eseri	38
2.2.3. Vekî' b. Cerrâh ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> Adlı Eseri	39
2.2.3.1. Hayatı	39
2.2.3.2. İlmî Yönü	40
2.2.3.3. Eseri	41
2.2.4. Ahmed b. Hanbel ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> Adlı Eseri	42
2.2.4.1. Hayatı	42
2.2.4.2. İlmî Yönü	44
2.2.4.3. Eseri	46
2.2.5. Hennâd b. es-Serî ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> Adlı Eseri	47
2.2.5.1. Hayatı	47
2.2.5.2. İlmî Yönü	47
2.2.5.3. Eseri	49
2.2.6. İmam Beyhakî ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> Adlı Eseri	50
2.2.6.1. Hayatı	50
2.2.6.2. İlmî Yönü	51
2.2.6.3. Eseri	52
3.KİTÂBÜ'Z-ZÜHDLERDE TAHALLUK TERİMLERİ	53
3.1. İbâdet	54
3.1.1. Sözlük Anlamı	54
3.1.2. Terim Anlamı	54
3.1.3. Kur'ân-ı Kerîm'de İbâdet	55
3.1.4. Hadislerde ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> lerde İbâdet	56
3.1.5. Tasavvuf Klasiklerinde İbâdet	58
3.2. Ahlâk	59
3.2.1. Sözlük Anlamı	59
3.2.2. Terim Anlamı	59
3.2.4. Hadislerde ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> lerde Ahlâk	60
3.2.5. Tasavvuf Klasiklerinde Ahlâk	63
3.3. Fakr	64
3.3.1. Sözlük Anlamı	64
3.3.2. Terim Anlamı	65
3.3.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Fakr	65
3.3.4. Hadislerde ve <i>Kitâbü'z-Zühd</i> lerde Fakr	66
3.4. İhlâs	70

3.4.1. Sözlük Anlamı.....	70
3.4.2. Terim Anlamı.....	70
3.4.3. Kur'ân-ı Kerîm'de İhlâs.....	71
3.4.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde İhlâs	72
3.4.5. Tasavvuf Klasiklerinde İhlâs	74
3.5. İstikâmet.....	75
3.5.1. Sözlük Anlamı.....	75
3.5.2. Terim Anlamı.....	75
3.5.3. Kur'ân-ı Kerîm'de İstikâmet.....	75
3.5.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde İstikâmet	76
3.5.5. Tasavvuf Klasiklerinde İstikâmet.....	79
3.6. Kanâat	80
3.6.1. Sözlük Anlamı.....	80
3.6.2. Terim Anlamı.....	80
3.6.3. Kur'ân-ı Kerîmde Kanâat	80
3.6.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Kanâat.....	81
3.6.5. Tasavvuf Klasiklerinde Kanâat	83
3.7. Murâkabe	83
3.7.1. Sözlük Anlamı.....	83
3.7.2. Terim Anlamı.....	83
3.7.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Murâkabe	84
3.7.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Murâkabe.....	85
3.7.5. Tasavvuf Klasiklerinde Murâkabe	86
3.8. Rızâ	87
3.8.1. Sözlük Anlamı.....	87
3.8.2. Terim Anlamı.....	88
3.8.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Rızâ	88
3.8.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Rızâ.....	90
3.8.5. Tasavvuf Klasiklerinde Rızâ	93
3.9. Sabır	94
3.9.1. Sözlük Anlamı.....	94
3.9.2. Terim Anlamı.....	94
3.9.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Sabır	95
3.9.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Sabır	96
3.9.5. Tasavvuf Klasiklerinde Sabır	98

3.10. Sıdk	99
3.10.1. Sözlük Anlamı	99
3.10.2. Terim Anlamı	100
3.10.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk	100
3.10.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Sıdk	101
3.10.5. Tasavvuf Klasiklerinde Sıdk	103
3.11. Sohbet	103
3.11.1. Sözlük Anlamı	103
3.11.2. Terim Anlamı	104
3.11.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Sohbet	104
3.11.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Sohbet	105
3.11.5. Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet	107
3.12. Şükür	108
3.12.1. Sözlük Anlamı	108
3.12.2. Terim Anlamı	108
3.12.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Şükür	109
3.12.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Şükür	110
3.12.5. Tasavvuf Klasiklerinde Şükür	111
3.13. Takvâ	112
3.13.1. Sözlük Anlamı	112
3.13.2. Terim Anlamı	113
3.13.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Takvâ	114
3.13.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Takvâ	115
3.13.5. Tasavvuf Klasiklerinde Takvâ	117
3.14. Tevbe	117
3.14.1. Sözlük Anlamı	117
3.14.2. Terim Anlamı	117
3.14.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Tevbe	118
3.14.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Tevbe	120
3.14.5. Tasavvuf Klasiklerinde Tevbe	122
3.15. Tevekkül	123
3.15.1. Sözlük Anlamı	123
3.15.2. Terim Anlamı	123
3.15.3. Kur'ân-Kerîm'de Tevekkül	124
3.15.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Tevekkül	125

3.15.5. Tasavvuf Klasiklerinde Tevekkül	126
3.16. Vera'	128
3.16.1. Sözlük Anlamı	128
3.16.2. Terim Anlamı	128
3.16.3. Kur'ân-ı Kerim'de Vera'	129
3.16.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Vera'	129
3.16.5. Tasavvuf Klasiklerinde Vera'	131
3.17. Zikir	132
3.17.1. Sözlük Anlamı	132
3.17.2. Terim Anlamı	132
3.17.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikir	132
3.17.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Zikir	133
3.17.5. Tasavvuf Klasiklerinde Zikir	136
4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	137
KAYNAKÇA	139
ÖZGEÇMİŞ	147

SİMGELER VE KISALTMALAR

b.	: bin, ibn (Oğlu)
Çev.	: Çeviren
Ed. / ed.	: Editör
Haz. / haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölümü, vefat tarihi
r.a	: Radiyallahu anh
r.anha	: Radiyallahu anha
r.h.	: Rahimehullah
nşr.	:Neşreden
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
ss.	: Sayfa sayısı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk. / thk.	: Tahkik eden
v.d.	: Ve diğerleri, ve devamı
yy.	: Yüzyıl

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Adı, Konusu ve Kapsamı

Araştırmanın Adı: Kitâbü’z-Zühdlerde Tahalluk Terimleri

Araştırmanın Konusu ve Kapsamı: İslam düşüncesinin ilk dönemlerinde ortaya çıkmış olan zühd hareketi, bireyin kendini dünya hayatından uzaklaştırarak manevî kemâle ulaşma çabasını yansıtan önemli bir dinî ve ahlâkî yöneliştir. Bu anlayışın yazılı ifadesi olan *Kitâbü’z-Zühd* türü eserler, zühd ehlinin ibâdet anlayışını, ahlâkî duruşunu ve Allah ile kurduğu derin bağı gözler önüne sermektedir. Bu eserlerde yer alan terimler, yalnızca bireysel dindarlığı değil, aynı zamanda İslam ahlâkının da temel taşlarını oluşturmakta, bizlere nasıl bir yaşam tarzı izlememiz noktasında örnek alabileceğimiz kesitler sunmaktadır.

Bu bağlamda söz konusu çalışmamıza, “Kitâbü’z-Zühdlerde Temel Tasavvufî Kavramlar” adını vererek başladık. Yaptığımız inceleme neticesinde yaklaşık 116 terim tespit ettik ve bu terimlerden, *Kitâbü’z-Zühdler* içerisinde yer alan, (farklı başlıklar altında tasnif edilebilecek şekilde) bazılarının doğrudan, bazılarının ise dolaylı olarak geçmekte olduğunu gördük.

İlerleyen süreçte söz konusu terimleri ele aldıkça çalışmamızın bir yüksek lisans tezi sınırlarını aşarak birkaç cilt kitap olacak düzeyde çok fazla genişlediğini fark ettik ve bundan dolayı tez konumuzu “Kitâbü’z-Zühdlerde Temel Tahalluk Terimleri” şeklinde daraltarak değiştirdik. Bu terimleri işlerken de Hasan Kamil Yılmaz’ın, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* adlı eseri esas alarak tahalluk bağlamında tasnif ettik ve bu çerçevede inceleme yoluna gittik.

Tahalluk, mana itibarıyla İslam ahlâkını öğrenip içselleştirmek demektir. Aynı zamanda tasavvuf konularından biri olup, tasavvufun nefis terbiyesi ve kalp tasfiyesi tarzındaki eğitim boyutunu oluşturmaktadır.¹ Bu yönüyle Allah’ın güzel isim ve sıfatlarıyla ahlâklanmayı da ifade etmekte olan bu terim, sadece soyut bir teorik yönelişi değil aynı zamanda pratikte de kişinin davranışlarına yansıyan bir ahlâkî dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Buradan hareketle yapmış olduğumuz araştırmada, tahalluk anlayışı bağlamında genel çerçevede ibâdet teriminden bahsedilmiş, ardından ahlâkî erdemler olarak; ahlâk, fakr, ihlâs, istikâmet, kanâat, murâkabe, rıza, sabır, sıdk, şükür, takvâ, tevbe, tevekkül, vera’ ve zikir terimleri alfabetik olarak ele alınmıştır. Bu ahlâkî

¹ Hasan Kamil Yılmaz, “Tasavvuf ve Ahlak”, *Altınoluk Dergisi*, 103, (Eylül, 1994), 32.

erdemler arasında zühd terimi de yer almakta olup, tezimizin birinci bölümünde zühd döneminin tarihsel sürecinden bahsedilirken ve buna bağlı olarak zühd terimine de değinilmiş, zühdün gerek sözlük gerek terim ve tasavvufi anlamları ile Kur'ân'daki, hadislerdeki, sahabe hayatındaki yerinden ve daha birçok yönden detaylı olarak bahsedilmiş olduğundan ve de mükerrer bilgi sunmamak adına, terimler arasında ayrıca müstakil başlık olarak ele alınmamıştır.

Çalışmamız “yüksek lisans tezi” kapsamında olduğundan yukarıda doğrudan ve dolaylı olarak zikrettiğimiz, zühd kitaplarında geçmekte olan terimlerin tamamı ele alınmamış olup sadece tahallukla ilgili olan ibâdet ve ahlâk terimleri seçilerek bunlar arasında da doğrudan geçen terimlerle tez oluşturulmuştur. Söz konusu tez çalışması oluşturulurken de çalışmamızın temel kaynakları olan Kitâbü'z-zühdler arasından Abdullah b. Mübârek'in, Ahmed b. Hanbel'in, Vekî' b. Cerrâh'ın, İmam Beyhakî'nin ve Hennâd b. e-Serî'in *Kitâbü'z-Zühdleri* esas alınmış olup, terimler hakkında verilen bilgilerde, bu eserler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu kaynaklara ek olarak yardımcı kaynaklardan da yararlanılmış, terimlerin kelime ve tasavvufi anlamları için sözlüklere başvurulmuş, terimlerle ilgili âyet ve hadisler aktarılmaya çalışılmış ve her terimin sonunda tasavvuf klasiklerinden de ele almış olduğumuz bazı kaynakların, hangi bölümünde ne şekilde ele alındığından bahsedilmiştir. Bu bağlamda tezimiz iki bölümden oluşmakta olup birinci bölümde; zühd dönemi, zühd terimi, Kur'ân'da, hadislerde ve sahabe hayatında zühd, zühd hareketinin ortaya çıkışı, sûfîlerin zühde dair tanımları, zühdün tasnif ve dereceleri, genel çerçevede zühdler ve esas aldığımız beş zühd kitabı müellifleri ile birlikte ele alınmış, tanıtılmış ve bu başlıklar hakkında açıklayıcı bilgiler sunulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümünde ise tezimizin de konusu olan tahallukla ilgili ibâdet ve ahlâk terimleri yukarıda da bahsedildiği gibi aktarılmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı, erken dönem İslam düşüncesi ve tasavvufi geleneğin önemli eserlerinden olan *Kitâbü'z-Zühdler*de yer alan tahalluk merkezli ibâdet ve ahlâk terimlerini tespit ederek, bu terimlerin bireysel ve toplumsal düzeyde nasıl bir dinî ve ahlâkî yapı inşa etmeye yönelik olduklarını ortaya koymaya çalışmaktır.

Kitâbü'z-Zühdler, bireyin dünyada Allah'ın hoşnut olmayacağı yönlerine bağlı olarak ondan uzaklaşıp Allah'a yakınlaşma çabası içinde şekillenen bir yaşam tarzını ve bu yaşam tarzının dayandığı temel ibâdet ve ahlâk ilkelerini ele alan önemli kaynaklardır. Bu bağlamda çalışmanın bir diğer önemli amacı, zühd kitaplarında geçen ibâdet ve ahlâk terimlerinin modern insanın mânevî arayışlarına cevap bulmasıdır. Nitekim, çağdaş

insanın karşı karşıya kaldığı krizleri, yalnızlık, tüketim kültürü ve mânevî boşluk gibi problemler karşısında İslam düşünce tarihinin ilk dönemlerinde geliştirilen zühd ve ahlâk anlayışının yeniden değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan çalışmamızın sadece bir araştırma sonucu oluşturulan yazılı bir metin olmaktan ziyade aynı zamanda günümüz dünyasında uygulanabilir bir ibâdet ve ahlâk anlayışının imkânlarını sunması hedeflenmektedir.

Kitâbü’z-Zühd literatüründe yer alan yüzlerce terim arasından yalnızca tahalluk bağlamında doğrudan temas eden ibâdet ve ahlâk terimlerinin odak olarak alınmış olması çalışmanın önemini ve özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Literatürde yer alan birçok çalışmada zühd terimi da diğer terimler arasında ele alınırken burada zühd dönemi ve bu dönem eserleri esas alınarak özünde zühd merkezli bir çalışma olarak bu terim ayrıca değerlendirilmiş ve detaylı bir şekilde incelenmiştir. Buna bağlı olarak da tahallukla ilgili ibâdet ve ahlâkî terimler da ayrıntılı bir şekilde alınarak hem ahlâki bir meleke olan zühdün ve diğer ahlâki terimlerin hem ibâdet teriminin daha derinlemesine anlaşılması açısından yapmış olduğumuz çalışmamızın önemini ortaya koymaya çalıştık.

Sonuç olarak bu tez çalışması ile İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan zühd hareketini yeniden değerlendirmek ve tahalluk bağlamında ibâdet ve ahlâk terimlerini gün yüzüne çıkarmak amaçlanmakta, aynı zamanda bireylerin mânevî olgunluk yolculuğunda bu terimlerin nasıl bir rehberlik sunduğunu anlamaya yönelik katkı sunmak hedeflenmektedir.

1.3. Araştırmada İzlenen Yöntem ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmamız, nitel araştırma yöntemine dayalı olarak gerçekleştirilmiş olup metin çözümleme, terim analizi ve tematik yorumlama gibi yöntemlerden faydalanarak oluşturulmuştur. Bu doğrultuda tezimizin konusunu oluşturan söz konusu terimleri ortaya koyabilmek için zühd literatüründe yer alan metinler bağlamsal bir yaklaşımla incelenmiştir.

Araştırmamızın temel kaynaklarını terimler çerçevesinde, Abdullah b. Mübârek’in, Veki’ b. Cerrâh’in, Ahmed b. Hanbel’in, Hennâd b. es-Serî’nin ve İmam Beyhakî’nin kaleme aldığı *Kitâbü’z-Zühdləri* oluşturmaktadır. Bu kaynakların ulaşabildiğimiz Arapça metinlerinden ve günümüz Türkçesiyle tercüme edilenler arasında ulaşma imkânı bulduklarımızdan faydalanılmıştır. Arapça kaynak olarak ulaşabildiklerimiz arasında Abdullah b. Mübârek’in, Beyrut’ta Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye yayınıyla hicri 1425, miladi 2004 yılında basılmış olan *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik* adlı eseri, Ahmed b. Hanbel’in, Kahire’de Dâru’l-Ayâni’l-Türas yayınıyla hicri 1412, miladi 1992 yılında basılmış olan

ez-Zühd adlı eseri ve Beyhakî'nin tahkikini ve notlandırmasını Takiyüddin en-Nedvî'nin yapmış olduğu Abu Dabi'de telif hakları Kültür Merkezi'ne ait olan, hicri 1425, miladi 2004 yılında basılmış olan *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr* adlı eseri esas alınmıştır.

Tercüme edilerek günümüz Türkçesine uyarlanmış olanlar arasında ise çevirisini Abdullah Samed Afaracı'nın yapmış olduğu Ankara'da İ'tisam yayınlarıyla 2021 yılında basılmış olan Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik* adlı eserinden, çevirisini Ahmet Yıldırım ve Nuri Tuğlu'nun yapmış olduğu, İstanbul'da Semerkand yayınlarıyla 2012 yılında basılmış olan Veki' b. Cerrâh'ın, *Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı* olarak sunulan eserinden, çevirisini Yunus Sevük'ün yapmış olduğu, İstanbul'da Neda Yayınlarıyla 2020 yılında yayınlanmış olan Ahmed b. Habel'in *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserinden, çevirisini Faik Akcaoğlu ve Musa Akpınar'ın yapmış olduğu İstanbul'da Nebevî Hayat Yayınları ile 2021 yılında yayınlanan Hennâd b. es-Serî'nin *Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat* olarak sunulan eserinden ve çevirisini Seyithan Bilge'nin yapmış olduğu İstanbul'da Karınca&Palen yayınlarıyla 2021 yılında yayınlanmış olan Beyhakî'nin *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserinden yararlanılmıştır. Aynı eserin Enbiya Yıldırım tarafından yapılan, Sivas'ta Semerkand yayınları ile 2000 yılında basılmış olan çevirisinden de faydalanılmıştır.

Söz konusu kaynakların gerek müellifleri gerek eser olarak, haklarında detaylı bilgi çalışmamızın birinci bölümünün son kısmında sunulmuş olduğundan, tekrara düşmemek adına burada sadece kaynak olarak bilgi vermekle yetinilmiştir.

Yine zühd bağlamında, 12 müellifin zühde dair olan eserlerini tercüme ederek, *Zühd Hadisleri Külliyyatı* adı altında beş ciltlik kitapta toplayan Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız ve Zekeriyya Yıldız'ın yapmış oldukları, İstanbul'da Ocak Yayıncılık tarafından 2024 yılında basılan bu kapsamlı çalışmadan, çalışmanın zenginleştirilmesi adına yararlanılmıştır.

Zühd eserlerinin yanı sıra çalışmamızı oluştururken özellikle terimleri belirleme noktasında Hasan Kamil Yılmaz'ın, İstanbul'da Ensar yayınları ile 2015 yılında yayınlanan, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler* adlı eseri esas alınmıştır. Ayrıca tezimizde tasavvuf klasiklerine de başvurulmuş olup bunlar arasında, Serrâc'ın *el-Lüma'sı*, Kelâbâzî'nin *Ta'arruf*'u, Kuşeyri'nin *Risâle'si*, Hücvirî'nin *Keşfu'l-Mahcûb*'u, Herevî'nin *Menâzilü's-Sâirîn*'i, Gazâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*'i, Sühreverdî'nin *Avarif'ül-Maârif*'i, Cevziyye'nin *Medâricu's-Sâlikîn*'i, Mevlânâ'nın *Fihî Ma Fih*'i gibi eserler yer almaktadır.

Aktarılan kaynaklar haricinde tezimizin genelinde vermiş olduğumuz bilgileri aktarabilme noktasında birçok yardımcı kaynağa değinilmiş, sözlük, makale, dergi,

sempozyum, tez çalışmaları gerek müellif tanıtımı gerek eser tanıtımı ve de terimler kapsamında ilgili *İşlam Ansiklopedisi* maddeleri de başvurulan kaynaklar arasındadır.

1.4. Terimler Kapsamında Yapılmış Olan Diğerkalışmalar

Yapmış olduğumuz çalışmada karşımıza çıkan terimler kapsamında aktarabileceğimiz kaynaklar arasında, Mahmut Esad Erkaya'nın Ankara'da, Otto Yayınları ile 2017 yılında yayınlanan *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* adlı eserini zikredebiliriz. Söz konusu eser terim açısından çok kapsamlı olup içerisinde 331 terim barındırmaktadır. Bu terimler farklı başlıklar altında tasnif edilmiş ve tespit edilebildiğikadarıyla 143 tanesi âyetlerle ilişkilendirilmiştir. Aynı yazarın yine terim kapsamında *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* adlı eseri bulunmakta olup bu eseri de Ankara'da, İlâhiyat Yayınları ile 2024 yılında yayınlanmıştır. Eserde tespit edilebildiğikadarıyla 68 terim incelenmiştir.

Yukarıda ismi zikredilmiş olan tasavvuf klasikleri de aynı şekilde içerisinde birçok terimi barındıran kaynaklar olup bu kaynaklar, bizim çalışmamızda olduğugibi terim üzerinden yapılacak olan diğerkalışmalar açısından da önemli kaynaklar konumundadırlar. Biz alışmamızda zühd kitaplarını esas aldığımızdan, önceliğimiz onlarda doğrudan geçen terimler olsa da tasavvuf klasikleri de bizim için yardımcı kaynak durumunda olmuştur. Ayrıca terimler kapsamında yapılan çalışmalar arasında *İşlam Ansiklopedisi*'ni dile getirmek mümkündür. Zira İşlam Ansiklopedisi çok kapsamlı bir çalışma olup hemen hemen her terim hakkında bilgiye ulaşma imkânı sağlamaktadır. Bunlar haricinde birebir müstakil olarak belli bir terim üzerinde yapılmış olan birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazıları bizim de tezimizde kaynak olarak gösterdiğimiz, Eşma Sayın'ın, "Tasavvuf Kültüründeki 'Sabır' Kavramının Psikolojik Etkileri" adlı makalesini zikredebiliriz. Bu makale *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*'nde, 1. cilt ve 1. sayıda, 2012 yılında yayınlamış olup, 413-422 sayfa aralığını kapsamaktadır. Bu yönde olan bir diğerkaynak ise Mehmet Kasım zgen'in, "Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı", adlı makalesi olup bu da *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nde yayınlanmış, 1. ciltte, 2. sayıda yer alan, Aralık ayında 2013 yılında yayınlanan, 216-226 sayfa aralığında bulunan çalışmadır.

2. ZÜHD KAVRAMI

Dinin emirlerine uyup yasaklarından kaçınmak, kötü huylardan berî olup iyi huylarla donanmak, Allah'tan uzaklaştıran tüm meşakkatlerden kendini alıkoymak gibi daha birçok anlamı içerisinde barındıran tasavvuf, üç dönemden oluşmaktadır. Bu dönemlerden birincisi; zühd dönemi, ikincisi; tasavvuf dönemi, üçüncüsü ise tarikatlar dönemidir. Tez çalışmamızın konusu; zühd kitaplarındaki tahalluk terimlerini kapsadığından dolayı, bu dönemler arasından sadece zühd dönemi hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Zühd Dönemi

Bu dönem asr-ı saadet ile başlayan, tâbiîn, tebei tâbiîn devrini ve Horasanlı meşhur zâhid Şakîk-ı Belhî'ye (ö. 194/809) kadar olan, hicri ilk iki asrı içine alan,² tasavvuf teriminin ortaya çıkışına kadar devam eden süreçtir.³ Bu dönemde İslâm'ın şekil aldığı ruhani ve mânevî hayat zühd olarak; bunun temsilcileri de zâhid, âbid, nasik, kurra olarak isimlendirilmiştir.⁴

Hicri ilk asırdan itibaren zühd hayatının temel unsurlarını dünyadan yüz çevirme, dünyaya değer vermeme, havf, haşyet, gözyaşı, ümit, sabır, vera', rıza, tevekkül ve sevgi gibi tavırlar oluşturmuştur. Bu tavırlar Allah'a karşı duyulan haşyet, cehennem azabı ve âhirette azaba çekilme korkusu, cennete ve ilâhi rızaya kavuşma ümidi anlamlarında kullanılmıştır. Beraberinde her türlü kaygıdan uzak sırf Allah'a duyulan sevgi de dile getirilmiştir. Ancak bütün bunlar oldukça sade bir yapıya sahiptir. Kişilerin ferdî eğilimlerinden ibaret olup henüz özel anlamda ruhî hayatı düzenleyen hal, makam, vecd, müşahede, fenâ, beka gibi konular öne çıkmamıştır. Fakat bu sade zühd hayatı, tedricen ama hızlı bir şekilde kuralları ve düzenli bir hayatı olan, sistematik bir yapıya dönüşmüştür.⁵ Hicri 1. ve 2. asırda yetişen ilk zâhid ve sûfiler dinî his, heyecan ve düşüncelerini kısa cümlelerle ifade etmiş ve böylece tasavvufta ilk defa nesir zuhur etmiştir. Burada edebiyatın konusu, insanı zühde, ibâdete, tevekküle ve takvaya davet etmek, Allah'a dua ve münacaatta bulunmak olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan ve zühdiyyat adı verilen tasavvufi edebiyatın ilk mahsulleri sonraki devirlerin edebiyatına

² Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* (Bursa: Bursa Akademi, 2021), 15.

³ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 81.

⁴ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 15.

⁵ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 61.

da tesir etmiştir.⁶ Bu dönemde yetişen zâhidler arasında Üveys el-Karanî (ö.37/657), Hasan-ı Basrî (ö.110/728), Mâlik b. Dînâr (ö.131/748) ve Râbiatü'l-Adeviyye (ö.185/804) gibi şahsiyetler yer almaktadır.

Zühd dönemin en belirgin özelliği; marifetten çok amele, ilhamdan fazla ibâdete, keşiften çok ahlaka, kerametten çok istikâmete, tabiri caizse nazariyeden fazla amele önem verilmiş olmasıdır.⁷ Bütün bu özellikleri içerisinde barındıran zühd hayatı, İslâm'ın bir parçası olup esasında belli bir çağa ve döneme hapsedilecek bir olgu değildir. Hz. Adem'den (a.s) başlayıp âhirete kadar devam edecek olan bir yaşam tarzıdır.⁸

Âhirete kadar sürecek olan bu zühd hayatını daha iyi anlayabilmek adına şimdi zühd kavramını ele alalım.

2.1.1. Zühd Terimi

2.1.1.1. Sözlük Anlamı

Arapça'da z-h-d kökünden gelen bir mastar olup temelde az ile yetinmektir.⁹ Sözlükte; “dünyada zâhid olmak, dünyaya karşı isteksizlik,¹⁰ bir nesneye rağbet etmemek,¹¹ soğuk ve ilgisiz davranmak, yüz çevirmek anlamlarına gelmektedir.¹²

İbn-i Abbas'tan (r.a) buyrulmuştur ki; zühd üç harftir. Bunlar, “Z-H-D” harfleridir. Z harfi; âhirete “Zâd” (azık), H harfi; din-i İslâm'a “Hidayet”, D harfi ise ibâdete atfedilmiş, “Devam”dır. Yani zühd lafzında bu üç mana toplanmıştır. Zâhid olanın bu vasıflarla vasıflanması gerekmektedir.¹³

Başka bir yerde de zühd kelimesindeki üç harfin karşılığı şu şekilde anlamlandırılmıştır: “Ze” harfi, ziyneti; “He” harfi, nefsin boş arzularını; “Dâl” harfi ise dünyayı terk etmektir. Zühdün nihayeti ise zühdden zühddür.¹⁴ Zühdden zühd de dünyaya rağbet etmemek, dünyaya rağbet etmemeyi gözde büyütmemek, dünyalığın varlığıyla yokluğunun bir ve eşit olarak kabul etmektir.

Burada bahsedilen değer vermeme durumu, o şeyi küçük görmekten, günah saymaktan veya azlığından ileri gelmektedir. Burada kastedilen tamamen dünyadan el

⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Dersleri* (İstanbul: Sûfi Kitap Yayınları, 2022), 32.

⁷ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 15, 16.

⁸ Ümmü Reyhane, *Kitabü'z Zühd ve'l Ahlak* (Konya: Hüner Yayınevi, 2012), 11.

⁹ Faik Akcaoglu ve Musa Akpınar, “Zühd Edebiyatının Doğuşu ve Zühd Çalışmaları”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat* (İstanbul: Nebevi Hayat Yayınları, 2021), 11.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119), 1876.

¹¹ Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kamûsü'l-Muhît Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), “Zühd”, 2/1446.

¹² Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Abdülhamid Hindavî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/197; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), “Zühd”, 397; Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 240.

¹³ İbn-i Hacerî'l Askalânî, *Münebbihât*, çev. Ali Aslan (İstanbul: Eser Neşriyat Yayınları, 1978), 31.

¹⁴ Askalânî, *Münebbihât*, 32; Birol Yıldırım, *Kesret Çarşısında Bir Hikmet Dükkanı Köstendilli Süleyman Şeyhi Efendi Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019), 287, 288.

etek çekme ve ruhbaniyet olmayıp bilakis sahibini dünya hakkında ince bir görüşe getiren, çalışıp çabalayan; fakat iç alemine tahakküm etmesine izin vermeyen ve kişiyi Rabbinden uzaklaştırmayan bir algılama biçimidir.¹⁵ Zira dünya ve âhiret hayatı karşılaştırıldığında âhiret hayatı daha üstün olsa da Kur'ân'a göre âhiret için amelleri engellemeyen dünya hayatı, meşru bir nimettir.¹⁶ Hatta içinde yaşadığımız dünyaya şöyle bir durup bakıldığında, içinde var olan mükemmellikler fark edildiğinde, bu mükemmellikler karşısında onu var edene duyulan hayret ve tefekkürle bu hayatı yaşamak, Allah'a yaklaşmaya vesiledir.

İlim adamlarından bazıları, sözlük anlamından hareketle zühdün iki aşamada gerçekleştiğini söylemişlerdir. Bunlardan birincisi zâhirî uzaklaşma, ikincisi de bâtinî uzaklaşma olup zâhirî uzaklaşma; günahlardan uzak durulması, bâtinî uzaklaşma ise terk edilmesi gereken şeylerin sevgisinin kalpten çıkarılması ve kalbin Allah'a tahsis edilmesidir.¹⁷

Zühd, isteksizlik, rağbetsizlik, önem vermemek, terk etmek, kötü kabul edilen şeylerden yüz çevirmek, dünyaya buğz etmek, mâsivâyı terk etmek gibi anlamlara gelmekle birlikte aslında kalp ile ilgili bir hâldir. Yani dünya malından eli değil gönlü çekmektir. Eşyaya değil onu yaratana güvenmek olup en geniş anlamıyla insanın sonsuzluğuna yardımcı olmayan her şeyi terk etmektir.¹⁸

2.1.1.2. Terim Anlamı

Terim olarak zühd, Hz. Peygamber (s.a.v)'in ve ashabının hayat tarzını örnek alıp onlar gibi yaşamaya çalışmak, dünyaya gereğinden fazla değer vermeyip bu konuda başarıya ulaşabilmek için insanı dünyevî arzuların baskısından kurtarmak ve iç huzura götürmek, dünya ve âhiret dengesini sağlayacak âyet ve hadisleri rehber edinmektir.¹⁹

Terim anlamından hareketle İslâm dininin insana verdiği öğütler arasında, dünyayı ve âhireti unutacak derecede dünya hayatına bağlanmaması, yaratılış amacının bilincinde

¹⁵ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 39.

¹⁶ Mustafa Sabri Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühdi Bağlamında Zühd Hadislerinin Değerlendirilmesi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 5.

¹⁷ Mustafa Türköz, *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 2-4; Zühdi, zâhirî ve bâtinî uzaklaşma olarak değerlendiren ilim adamları arasında birçok klasik İslâm âlimi bulunmaktadır. Bunlar arasında Gazâli, Serrâc, Kuşeyrî, Harîs el-Muhâsibî, Sülemî, Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel zikredilebilir. İbn Kayyim el-Cevziyye, bu ayrımı en kapsamlı yapan kişinin İmama Ahmet olduğunu belirtmiştir. Bk. Abdullah Samed Afaracı, "Zühd Nedir?", *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, (Ankara: İ'tisam Yayınları, 2021), 7; İmam Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 208.

¹⁸ Türköz, *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı*, 4.

¹⁹ Akcaoğlu - Akpınar, "Zühd Edebiyatının Doğuşu ve Zühd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 11.

olması, dünya nimetlerinden faydalanırken ebedi hayata da hazırlık yapması ve “*Rabbimiz, bize dünyada ve âhirette iyilik ver.*”²⁰ şeklinde dua etmesi yer almaktadır.²¹

2.1.1.3. Tasavvufî Anlamı

Zühdün özünü temsil eden zühd, tasavvuf kaynaklarında makam olarak değerlendirilen bir terimdir. Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Herevî ve Gazâlî, zühdü sâliklerin makamları arasında ele alan mutasavvıflardan bazılarıdır.²²

Tasavvufta zühd, âhirete yönelmek için dünyadan el etek çekmek, Hakk’a yönelmek için dünyadan da âhiretten de el etek çekmek, elde mevcut olsa bile gönülde mal mülk sevgisine yer vermemek, fuzulî ve lüzumsuz olanı terk etmek, helal ve mübahın ihtiyaçtan fazla olan kısmını terk etmek anlamlarına gelmektedir.²³

Başka bir açıdan bakılırsa; mistik hareket ve yaşamının temelinde bulunan bu özelliklere yani maddeye, eşyaya ve dünyaya karşı isteksiz olmaya, bu tavır alış ve ruhu mana alemine hazırlama faaliyetine; kendine özgü özellikleriyle genel olarak İslâm tasavvufunda “zühd” adı verilmiştir.²⁴

2.1.2. Kur’ân’da, Hadislerde ve Sahabe Hayatında Zühd

Okuyup anlamakla, yaşayıp yaşatmakla sorumlu olduğumuz Kur’ân, zâhidlerin örnek hayatlarıyla dolu olup Kur’ân’da, Rasûlullah (s.a.v), zâhidlerin efendisi; ashâbı da zâhidlerin vazgeçilmez örnekleri konumundadır.

Zühd, yapılsa da yapılmasa da fark etmeyen, yapana sevap olup yapmayana günah olmayan bir ibâdet tarzı değildir. Eğer öyle olsaydı hükümleri tazeliğini asla yitirmeyecek olan Kur’ân’da anlatılan örnek şahsiyetlerin tümü, zâhid kişilerden seçilmezdi. Yine zühd, fakirlik, yokluk ve sıkıntı anında yapılması gereken bir ibâdet de değildir. Eğer ki öyle olsaydı, Rasûlullah (s.a.v) ve ashâbı, zenginlik, bolluk ve ferahlık anında zühdü yaşamaya devam etmezlerdi. Keza, Kayser ve Kısraların fethiyle de zühd ortadan kalkmış olurdu.

Bir Kur’ân ahlâkı olan zühd, önceki ümmetlerde yaşandığı gibi bugün de yaşanmalı ve Kur’âna’a iman eden her Müslüman, zühdü yaşama konusunda elinden geleni yapmalıdır.²⁵ Bütün bunlardan kendimize çıkarabileceğimiz ders de hayatımız boyunca her adımımızda zühd üzere olmamız, zühdü; ahlâki bir meleke olarak üzerimizde

²⁰ El-Bakara, 2/201.

²¹ Akcaoğlu - Akpınar, “Zühd Edebiyatının Doğuşu ve Zühd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 11.

²² Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 240.

²³ Uludağ, “Zühd”, 397.

²⁴ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 491.

²⁵ Reyhane, *Kitabu’z Zühd ve’l Ahlak*, 11.

taşımamız ve bizleri Allah’a ulaştıran en güzel yollardan biri olarak görünmez bir köprü şeklinde düşünmemiz gerektiğidir.

2.1.2.1. Kur’ân’da Zühd

Zühd kelimesi sözlük manasıyla Kur’ân-ı Kerîm’de sadece bir âyette yer alırken ıstılah anlamıyla hiç yer almamaktadır. Sözlük anlamı ile zühd, Yusuf Suresinin 20. âyetinde şu şekilde geçer.²⁶

وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ.²⁷

“Onu ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar. Zaten ona değer vermiyorlardı.”²⁸

Önemli olan Kur’ân’da zühd ve zühdden türeyen kelimelerin aynen ve lafız olarak kullanılması değil, zühdün ifade ettiği manayı içeren kelime ve tabirlerin Kur’ân’da yer alıyor olması, ayrıca bizlerin de Kur’ân’ın zühd telakkisini anlamamızdır.²⁹ Buna “Takvâ” ve “Vera” kelimeleri örnek olarak verilebilir. Aralarında derece farkı olmakla beraber zühd ile birlikte kullanılan ve Kur’ân’da yer alan bu kelimelerden takvâ; Allah’ın rızası dışındaki şeylerden sakınmak, vera’ ise; haramlardan hatta şüpheli olan her şeyden uzaklaşmak olarak tarif edilir. Bunların en üst derecesi olan zühd de günaha, harama, Allah’tan uzaklaştırmaya vesile olacak her şeye rağbetsizlik olarak ifade edilmiştir.³⁰ Bunların yanı sıra Kur’ân’da, dünyadan kesilip tam anlamıyla Allah’a yönelmek manasına gelen “Tebettül” kelimesi kullanılmıştır.³¹ “Her şeyden kesilerek tam anlamıyla Allah’a yönel.”³² Bunlar, Kur’ân’ın, dünya hayatının zühdî olarak nasıl yaşanacağına dair verdiği ipuçlarını daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kur’ân’ın dünya hayatına sırt çevirmeyi ve bu fani hayata önem vermemeyi tavsiye eden bazı âyetleri şu şekilde sıralanabilir.

“...Dünya hayatı, aldatıcı metadan başka bir şey değildir.”³³ “...Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın...”³⁴ “...De ki! Dünya geçimliği azdır. Âhiret, Allah’a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır...”³⁵ “Kim azgınlık eder ve dünya hayatını tercih ederse, şüphesiz cehennem onun sığınağıdır.”³⁶

²⁶ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 492.

²⁷ Kur’ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009), 249; el-Yusuf, 12/20.

²⁸ el-Yusuf, 12/20.

²⁹ Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 103.

³⁰ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 177.

³¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 29, 30.

³² el-Müzemmil, 73/8.

³³ el-Al-i İmrân, 3/185.

³⁴ el-Lokman, 31/33.

³⁵ en-Nisa, 4/77.

³⁶ en-Naziat, 79/37-39.

“Onlar, âhireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir. Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez. Onlara yardım da edilmez.”³⁷ “Onlardan bazı kesimlere, kendilerini sınamak için dünya hayatının süsü olarak verdiğimiz şeylere gözünü dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”³⁸ “Kim âhiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz; fakat onun âhirette hiçbir payı yoktur.”³⁹

Zikredilen âyetler, konuyla ilgili birçok âyetten sadece birkaçı olup bunlardan bir tanesi bile dikkate alınsa, barındırdığı ifade tarzı ve kesinlik ile ürperen bir kalp için, âhirete yönelmeye yetecektir. Aslında dünya ve içindekilere karşı uyarı niteliğinde olan bu âyetlerin amacı, dünya hayatına meyilli olarak yaratılan insanın kendini dizginleyebilmesini sağlamaktır.⁴⁰

“Kârûn, zineti ve görkemi içerisinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzu edenler, ‘Keşke Kârûn’a verilen servet gibi bizim de (servetimiz) olsaydı. Şüphesiz o büyük bir servet sahibidir.’ Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise ‘Yazıklar olsun size! İman edip de iyi işler yapanlara Allah’ın vereceği mükâfat daha hayırlıdır. Ona da ancak sabredenler kavuşturulur.’ dediler.”⁴¹

Bu âyet-i kerîme de görüldüğü gibi, Yüce Allah (c.c), zühdü âlimlere nispet etmiş ve zâhid kimseleri ilimle vafetmiştir. Bu da övgünün en yüksek derecesidir.⁴²

Kur’ân-ı Kerîm’de bazı kimseler için dünyanın boş, manasız, geçici, aldatıcı ve önemsiz olduğuna işaret edilmiştir. Bunlar arasında, dünya hayatına dalıp âhireti unutanlar, zulüm ve haksızlık yaparak bu günahların uhrevî mesuliyetini hatırına getirmeyenler yer almaktadır. Yine her şeyi madde ile ölçüp mânevîyata kıymet vermeyenler, heva ve hevesleri peşinde koşup da Allah’a ibâdet etmeyi unutanlar için de aynı durum söz konusudur. Böyle olmakla birlikte, Kur’ân’da insanın, dünya hayatından nasibini almasına yönelik işaretler de bulunmaktadır. Örneğin; *“Dünyadan da nasibini unutma.”*⁴³ âyeti ile dünyadan nasibimizi almamız istenmektedir. Yine başka bir âyet-i kerîmede: *“De ki! Allah’ın kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızkı kim haram kalmış.”*⁴⁴ şeklinde geçmekte ve dünya zevk ve lezzetlerinden kimseyi mahrum etmeye hakkımız olmadığına işaret edilmektedir.⁴⁵

³⁷ el-Bakara, 2/86.

³⁸ el-Taha, 20/131.

³⁹ eş-Şuara, 42/20.

⁴⁰ Tek, Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar, 17, 18.

⁴¹ el-Kasas, 28/79, 80.

⁴² İmam Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, çev. İsmail Hakkı Uluçınar (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 99.

⁴³ el-Kasas, 28/77.

⁴⁴ el-A’raf, 7/32.

⁴⁵ Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 105.

Kur'ân'da yer alan bu örnek âyetler ve yapılan açıklamalar, insanın dünya ve âhiret arasındaki dengeyi gözeterek yaşaması gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda insanın dünya hayatını geçici ve imtihan mahiyetinde bir alan olarak değerlendirmesi gerekmektedir. Aynı şekilde nihai hedefin de ahiret hayatı olduğunu idrak etmesi beklenmektedir. Dünya bu perspektifle değerlendirildiğinde, ahirete yönelik bir araç konumuna gelmektedir. Dolayısıyla da insan, bir yandan dünyevi sorumluluklarını yerine getirirken diğer yandan da uhrevî hedeflerini yaşamında merkeze almalıdır. Hayatını bu dengede sürdürmelidir.

2.1.2.2. Hadislerde Zühd

Kur'ân'a nispetle hadislerde zühd kelimesi, daha çok yer almaktadır. Zühdden bahseden hadislerin bir kısmının zühdün revaçta olduğu zamanlarda uydurulduğu kabul edilmiştir. Ancak bu konuda birçok sahih hadisin bulunduğu gerçeği de ortaya konulmuştur. Mevzu hadislere dair yazılan eserlerde zühdle ilgili uydurma hadisler söz konusu edilmiş ve bu hususa bir bölüm ayrılarak konuyla alakalı bütün mevzu hadisler burada toplanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte hadis âlimleri yazdıkları eserlerde zühde dair tahsis ettikleri “Zühd ve Rekâik” adlı bölümde zühdle ilgili birçok sahih hadis rivayet etmişlerdir. Bunlar haricinde zühde ait müstakil eserler yazan hadis âlimleri de var olup Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel bunların en meşhurları arasındadır. Bu bağlamda zühd ile ilgili zikredilen hadislerden bazıları şu şekilde aktarılabilir.⁴⁶

Peygamberimiz (s.a.v); “Zühd; seni yaratan Allah'ın sevdiklerini sevmen, sevmediklerini ise sevmemen, kendine acıdığın gibi Müslümanlara da acıman, haramlardan kaçındığın gibi seni ilgilendirmeyen konularda konuşmaktan da sakınman, ateşten uzaklaştığın gibi dünyanın çer çöpünden, ziynetinden de uzaklaşman ve dünyadaki emelini kısa tutmandır.”⁴⁷ buyurmuştur.⁴⁸ Yine Peygamberimiz (s.a.v); “Gerçek zâhidlik, helal bir şeyi haram kılmak veya dünya malını terk etmek demek değildir. Fakat gerçek zâhidlik; Allah'ın elindeki güç ve nimetlere, kendi elinin altındakilerden daha fazla güvenmektir. Bir de başa gelen bir bela ve sıkıntıdan dolayı elde edeceğin sevabı, yanındaki bela ve sıkıntıdan dolayı kaybettiğin maldan daha üstün görmendir.”⁴⁹ şeklinde buyurmuştur.⁵⁰

⁴⁶ Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 106.

⁴⁷ ‘Alâuddin el-Muttaki, el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fi Sünen'il-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk. Sa'dî Bekkâr – Mahmûd ‘Umar Sekkâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), “Kitâbü'l-Ahlâk”, 6188.

⁴⁸ Reyhane, *Kitabu'z Zühd ve'l Ahlâk*, 15.

⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el Kazvinî İbn Mâce, *es-Sünen*, haz. Sâlih b. Abdülaziz, (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), “Zühd”, 1 (No.4100)

⁵⁰ Reyhane, *Kitabü'z Zühd ve'l Ahlâk*, 15; Mahmud Esad Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024), 211.

Peygamberimiz (s.a.v) burada bizlere zühdün ne demek olduğunu, gerçek zâhid olabilmek için nelere dikkat edip, tercihlerimizin hangi yönde olması gerektiğini açık ve anlaşılır bir şekilde ifade etmektedir.

Adamın biri Hz. Peygamber’e (s.a.v) gelip: “Ya Rasûlallah, bana öyle bir amel göster ki onu işlediğim zaman beni hem halk hem de Hak sevsin.” dediğinde Hz. Peygamber bu zata: “*Dünyaya karşı zâhid ve râğbetsiz ol ki Allah seni sevsin, insanların elindeki şeye karşı da zâhid ol ki (mallarına göz dikme ki) halk da seni sevsin.*”⁵¹ cevabını vermiştir.⁵² Bir hadis-i şerifte de *Mü’min için dünyanın zindan, fakir için ise cennet olduğu*⁵³ buyrulmuş,⁵⁴ başka bir hadiste de *fakirlerin, zenginlerden beş yüz sene önce cennete girecekleri*⁵⁵ buyrulmuştur.⁵⁶

Rasûlüllah (s.a.v), insanların en faziletlisinin,

“Dünyaya değer vermeyen zâhid Mü’minin olduğunu”⁵⁷ ve mütevazî olmadıkça zâhid olunamayacağını”⁵⁸ bildirmiştir. Aynı zamanda “insanların en zâhid olanı için de kabri ve çürümeyi unutmayan, dünya süslerinin en kıymetlilerini terk eden, ebedi olan cennet nimetlerini, fani ve geçici olan dünya nimetlerine tercih eden, yarını ömründen saymayan ve kendini ölmüş gibi kabul edendir.”⁵⁹ şeklinde ifade etmiştir.⁶⁰ Rasûlüllah (s.a.v)’in bir ifadesi de şu şekildedir: “İnsanlar senin elinden ve dilinden güvende olmadıkça gerçek Müslüman olamazsın!⁶¹ İlminle amel etmedikçe gerçek âlim olamazsın! Vera’ (Allah’ın haramlarını işlemekten sakınma duygusu) sahibi olmadıkça gerçek âbid olamazsın! Gereksiz konularda susmadıkça, tefekkürü çoğaltıp, gülmeyi de azaltmadıkça gerçek zâhid olamazsın; çünkü çok gülmek kalbi fesad eder.”⁶²

Ashab-ı Kiramdan bazılarının rivayetine göre; Hz. Peygamber’e insanların hangisinin daha hayırlı olduğunu sormuşlar, Peygamberimiz (s.a.v)’de *kalbi duygulu ve lisanı çok doğru olan kimsenin olduğunu* söylemiştir. Yine kendisine kalbi duygulu olmanın ne demek olduğunu sorduklarında, “*Kalbinde hile, dalevera, zulüm ve hased*

⁵¹ İbn Mâce, “Zühhd”, 1 (No: 4102).

⁵² Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 106, 107.

⁵³ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahihu’l-Müslim*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâriyabî (Riyad: Dâru Taybe, 2006), “Zühhd”, 1.

⁵⁴ Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 107.

⁵⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-Kebîr*, thk. Şuayb el Arnût - Abdüllatif Harzullah (Beyrut: Dâru’l-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009), “Zühhd”, 27 (No. 2508)

⁵⁶ Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 107.

⁵⁷ Huldî, “Kitâbü’l-Aklâk”, (No. 6091).

⁵⁸ Huldî, “Kitâbü’l-Ahlâk”, (No.6116).

⁵⁹ Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el Camiu’s-Sağîr fî Ehâdisi’l-Beşîr ve’n-Nezîr*, thk. Muhammed Nasiruddin el-Albânî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1985), (No. 549).

⁶⁰ Reyhane, *Kitabu’z Zühhd ve’l Ahlak*, 16.

⁶¹ Tirmizî, “İman”, 12 (No. 2836).

⁶² İbn Mâce, “Zühhd”, 19 (No. 4193); Tirmizî, “Zühhd”, 2 (No:2305).

bulunmayan kimsedir.” cevabını vermiştir. Buna mukabil, böyle birinin izinde kimin gideceğini sorduklarında ise *dünyaya buğzedip, âhireti seven kimse*⁶³ demiştir.⁶⁴

Melik bir peygamber olmaksızın kul peygamber olmayı tercih eden Rasûlullah (s.a.v)’in şahsi yaşamına baktığımızda onun, zühd hayatını sevdiğini ve tavsiye ettiğini görmekteyiz. Ebû Hureyre ve Hz. Âişe’den nakledildiğine göre aylar geçmesine rağmen Peygamberimiz (s.a.v)’in evinde bir çorba dahi pişmemiştir. Çoğu zaman hane halkının evinde yiyecek bulunmamış, bazen hurma ve su ile beslenilmiş, bazen de komşularının getirdiği süt ile idare edilmiştir.⁶⁵ Evinde yemek pişirmek için günlerce ateş yanmamasının yanı sıra Peygamberimiz (s.a.v)’in üst üste üç günden fazla karnını doyurduğu olmamış, yenecek bir şey bulduğunda yemiş bulamadığında ise oruca niyet etmiştir. Yine Peygamberimiz (s.a.v)’in açlık sebebiyle karnına taş bağladığı bilinmektedir.⁶⁶ Giyimi, kuşamı ve ev eşyaları konusunda da aynı tavrı sergilemiştir. Yatağı, içi hurma lifleriyle dolu bir deriden ibaret olup çoğu zaman giydiği elbiselerinde yama bulunmaktadır.⁶⁷

Günlük hayatında son derece sade ve mütevazı yaşayan Hz. Peygamber’in eşleri bir ara bu hayata dayanamayarak dünyalık isteğinde bulunmuşlar, Peygamberimiz (s.a.v) de onları, dünyayı ya da Allah’ı ve Rasûlü’nü seçmekte serbest bırakmış, sonra da bir ay onlardan ayrı yaşamıştır.⁶⁸ Bu süre zarfında kendisini ziyarete gelen Hz. Ömer (r.a), onu hasır bir yaygının üzerinde uyurken görmüş; uyandığında ise hasırın Peygamberimiz (s.a.v)’in Mübârek bedenine iz yaptığını görünce ağlayarak: “Ya Rasûlallah! Sen Allah’ın indinde Kısra ve Kayser’den daha değerlisin. Oysa onlar dünyada müreffeh bir hayat yaşıyorlar. Sen ise şu gördüğüm yerdesin.” demiştir. Peygamberimiz (s.a.v), Hz. Ömer’in bu söylediğine cevaben: “*Benim dünya ile ne işim var? Ben dünyada bir ağaç altında gölgelenen, sonra da oradan çekip giden bir yolcu gibiyim. İstemez misin dünya onların, âhiret ise bizim olsun.*”⁶⁹ cevabını vermiştir.⁷⁰

⁶³ İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4216).

⁶⁴ Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, 101, 102.

⁶⁵ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, el-Câmiu’s-Sahîh, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ – Muhyiddin Mistû (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2001), “Rikâk”, 17 (No. 6429).

⁶⁶ Buhârî, “Hibe”, 1 (No.2567).

⁶⁷ Buhârî, “Libas”, 27 (No. 5781); Müslim, “Libas”, 12 (No. 2106).

⁶⁸ Buhârî, “Talâk”, 8 (No. 4786).

⁶⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4109).

⁷⁰ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 19, 20.

2.1.2.3. Sahabe Hayatında Zühd

Hiz. Peygamber'in yolundan giden ashab, aynı şekilde zühdi deruni bir vasıf olarak görmüş, insanın nefsiyle şehvetlerinin üstüne çıkmasını, hürriyetini engelleyen her şeyden tamamen kurtulması olarak telakki etmişlerdir.⁷¹

İlk olarak dört halife, aşere-i mübeşşere ve ashab-ı suffe olmak üzere sahabenin önde gelenlerinden Ebû'd-Derdâ, Ebû Hüreyre, Huzeyfe b. Yemân, Selmân-ı Fâris, Bilaâl-i Habeşî, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbas, Osman b. Maz'un, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi şahsiyetler, asr-ı saadet döneminde zühd hayatını temsil edenler arasında sayılmışlardır.⁷²

Sahabenin yaşadığı zühd hayatını daha iyi görebilmek adına yaşamlarından birkaç örnek vermek gerekirse, Hiz. Ebû Bekir (r.a), Kureys'in en iyi kazanan tüccarlarından biri olmasına rağmen oldukça sade bir hayat sürmüş, gerektiğinde bütün malını Allah yolunda harcamış, halifelik döneminde de dünyaya değer vermemeye devam etmiştir.⁷³ Bir defasında kendisine ikram edilen yemeğin şüpheli olduğunu öğrenince parmağıyla yediğini çıkarmış ve "Eğer bu lokma canım çıkmadan geri gelmeyecek olsa yine zorlardım. Çünkü ben Allah Rasûlü'nün, '*Haramla beslenen vücuda yakışan cehennemdir.*'"⁷⁴ dediğini işittim." demiştir. Bu da onun zühdün özelliklerinden biri olan şüpheli şeylerden uzak durma esasına titizlikle riayet ettiğini göstermektedir. Bir rivayete göre de Hiz. Ebû Bekir (r.a), Kur'ân'da geçen üç âyet ile olan meşguliyetinin, kendisini diğer şeylerle meşgul olmaktan alıkoyduğunu söylemiştir. Âyetler şu şekildedir. Birinci âyet; "Eğer Allah sana herhangi bir zarar verecek olursa bil ki onu, O'ndan başka giderebilecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse O'nun lütfunu engelleyebilecek de yoktur."⁷⁵ Bu âyet-i kerime ile Hiz. Ebû Bekir, Allah kendisine bir hayır murad etmişse onu kimsenin engelleyemeyeceğini, eğer bir şer dilemişse de onu kendisinden uzaklaştırmaya kimsenin gücünün yetemeyeceğini öğrendiğini belirtmiştir. İkinci âyet; "Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım."⁷⁶ Bu âyeti kerîmeden sonra da Hiz. Ebû Bekir, Allah'ın dışındaki her şeyi bırakıp yalnızca Allah'ı zikrettiğini söylemiştir. Üçüncü âyet ise; "Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah'a ait olmasın."⁷⁷ Bu âyet okunduğundan beri ise Hiz. Ebû Bekir, rızık konusunda kaygı duymadığını ifade ederek zühdi yönünü ortaya koymuştur.⁷⁸

⁷¹ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 493.

⁷² Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 21.

⁷³ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 21.

⁷⁴ Muhammed b. Abdullah Kettânî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, çev. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1985), "Büyü", 11 (No. 2787).

⁷⁵ el-Yunus, 10/107.

⁷⁶ el-Bakara, 2/152.

⁷⁷ el-Hud, 11/6.

⁷⁸ Ebû Nasr Serrâc, *İslam Tasavvufu- el-Lüma'*, çev. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 143, 144.

Hiz. Peygamber (s.a.v)'in ‘‘Bu ümmetin ilhama mazhar olanı’’ şeklinde tanıttığı Hiz. Ömer (r.a); halifeliğı döneminde üzerinde on iki yamalı bir hırka ile insanlar arasında dolaşarak dünyayı önemsemediğini göstermiştir. Basra ve Kûfe valiliğine atadığı Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye de bir mektup yazarak, dünyada zühdden daha üstün bir şeyle âhireti kazanacak bir amele nail olamayacağını söylemiş ve zühdü tavsiye etmiştir.⁷⁹ Hiz. Ömer, bıçaklanıp yaralandığında, ‘‘Şayet dünya içindekilerden benim bir şeylerim olsaydı, Allah’ın azabını görmezden evvel onların hepsini vererek ondan kurtulmayı isterdim.’’ demiştir. Yine yaralandığında söylediğı bir diğere söz, ‘‘Allah’a yemin olsun ki! Yeryüzü dolusu altınım, hatta daha fazlası olsa, hepsini Allah’ın azabını görmezden evvel fidiye olarak verirdim.’’ şeklindedir.⁸⁰ Hiz. Ömer’in safa-i ruhu, safvet-i kalbi o dereceye ulaşmıştır ki birçok âyet onun kanâatini teyit edecek şekilde nazil olmuş, söylediğı her söz Hakk’ın iradesine uygun düşmüştür. Bu durum diğere sahabiler için de geçerlidir. Mürebbileri, mürşitleri ve muallimleri olan Hiz. Peygamber, ashabını, manevî temizliğin, kalp safiyetinin ve ruh parlaklığının en yüksek seviyesine ulaştırmıştır.⁸¹ Hakikat ehli için, Hiz. Ömer’de has özellikler bulunmaktadır. Bu özelliklerden bazıları; kendi isteğı ile yamalı ve sert giysiler giymesi, şehvetlere uymayı terk etmesi, şüphelilerden sakınması, kerâmet göstermesi, hakkı yerine getirirken halkın emellerine uygun düşüp düşmediğine pek aldırmaması, hak konusunda akrabayı ve yabancıyı eşit tutması, bâtilı ortadan kaldırması, taatlerden zor olana yapışması, zor olan yasaklardan da şiddetle kaçınması gibi özelliklerdir. Bu gibi zühdi melekeleri şahsında taşıyan Hiz. Ömer, kulluğı dört şeyde bulunduğunu söylemiştir. Bunlar; Allah’ın emirlerini yerine getirmek, Allah’ın yasaklarından sakınmak, mükâfatını Allah’tan umarak emr bi’l-ma’ruf ve gazab-ı ilâhiden sakınarak nehy ani’l-münkerdir.⁸²

Hiz. Osman’da (r.a); Kur’ân okuması, gece ibâdetine düşkünlüğü ve hüznü ile öne çıkan sahabelerden olup zenginliğine rağmen dünya hayatının geçici oluşunu hiçbir zaman unutmamış, görkemli binekler ve gösterişli kıyafetler yerine sadeliğı tercih etmiştir. Nefsini de bu konuda zaman zaman sinamaktan geri durmamıştır. Bir defasında bahçesinden bir miktar odunu sırtına almış evine giderken kendisine rastlayanlar, neden hizmetinde olanlara taşıtmadığını sorunca, nefsini denemek için bunu yaptığını, nefesine ağır gelip gelmeyeceğini görmek istediğini söylemiştir. Onun dünya nimetlerine aldırış etmeyişinin bir başka örneğı de halifeliğı döneminde, mescitte taşların üzerinde uyuduğı ve uyandığında vücudunda taşların izlerinin belirdiğı ile ilgili rivayettir.⁸³ Bir başka

⁷⁹ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 21, 22.

⁸⁰ İmam Ebû Dâvûd, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Enes Akhan - Behçet Gündüz (İstanbul: Polen Yayınları, 2021), 73.

⁸¹ Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 125.

⁸² Serrâc, *el-Lüma’*, 146.

⁸³ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 22.

rivayete göre de Hz. Osman, Peygamberimiz (s.a.v)’in beyan ettiği zamandan beri dünyalık bir şeyin peşine düşmediğini, şuyum olsaydı diye temennide bulunmadığını söylemiştir. Zühd yönü bu şekilde anlaşılan Hz. Osman, hayrı dört şeyde bulduğunu beyan etmiştir. Bunlar; nafilelerle Allah sevgisine ulaşmak, ahkam-ı ilâhının ifasında sabır, Allah’ın takdirine rıza ve nazar-ı ilâhiden hayadır.⁸⁴

Hulefâ-yi râşidîn arasında zühd hayatını her yönüyle yansıtan şüphesiz Hz. Ali (r.a) olmuştur. Hiçbir zaman dünyayı elde etmeye çalışmadığı gibi dünya kendisine sunulduğunda da ona meyletmemiştir. Çevresindekileri sürekli âhirete teşvik etmiştir.⁸⁵ Dünyanın geçip gitmekte, âhiretin ise gelmekte olduğunu, her ikisinin de ricali olduğunu, söylemiş, âhiret insanı olun, dünya insanı olmayın, diye de eklemiştir. Aynı zamanda bugün amelin olup hesabın olmadığını, yarın ise hesabın olup amelin olmayacağını ifade etmiştir.⁸⁶ Kendisine zühdün ne olduğu sorulduğunda; “Dünyayı ister Müslüman yesin isterse kafir yesin buna aldırnamandır.” şeklinde cevap vermiştir.⁸⁷

Hz. Ali’nin zühd hayatına dair verilebilecek güzel örneklerden biri şu şekildedir. Bir gün Hz. Ali’ye tatlı getirilerek önüne konmuş, Hz. Ali tatlı tabağına bakmış; “Biliyorum, sen güzel kokulu, güzel renkli hoş bir tatlısın. Ama ben nefsimi daha önce alışkanlık haline getirmediğim bir şeye alıştırmaktan korkarım.” diyerek tatlıyı yemekten vazgeçmiştir.⁸⁸ Zühdü bu şekilde yaşam tarzı haline getiren Hz. Ali, hayrın tamamının dört şeyde dürülü olduğunu söylemiştir. Bunlar; susmak, konuşmak, nazar ve harekettir. Zikri ilâhi içinde olmayan konuşmanın boş söz olduğunu, fikir ve düşüncesiz susmanın unutmaya olduğunu, ibretle olmayan nazarın yani bakışın gaflet olduğunu, Allah’a kulluğa yönelmeyen hareketin ise gevşeme olduğunu ifade etmiştir. Konuşması zikir, susması fikir, nazarı ibret, hareketi kulluk olan kişiye Allah rahmet eylesin diye de eklemiştir.⁸⁹

Ebû Nasr es-Serrâc, dört büyük halifenin tasavvufî hayat içindeki yerleri hususunda; dünyayı bütünüyle terk ederek elinde, avucunda bulunan her şeyi, Allah yolunda infak ve fakr-ı tammı seçenlerin imamının Ebû Bekir olduğunu, dünyanın yarısından geçip yarısını aile efradı ve akrabalarının hukukunu yerine getirmek için ayıranların önderinin, Hz. Ömer olduğunu söylemiştir. Yine, dünyalık malı Allah için biriktiren veya Allah için biriktirmekten sarf-ı nazar eden, biriktirdiğini Allah için infak edip dağıtanların rehberinin, Hz. Osman olduğunu, gönlünde bir dünya meylly duymayan,

⁸⁴ Serrâc, *el-Lüma’*, 148.

⁸⁵ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 23.

⁸⁶ Dâvûd, *Kitâbü’z-Zühd*, 120.

⁸⁷ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 23.

⁸⁸ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 23.

⁸⁹ Serrâc, *el-Lüma’*, 151.

istemediği halde dünya kendisine doğru geldiğinde reddederek ondan kaçanların serverinin, Hz. Ali olduğunu söylemiştir.⁹⁰

Dünyadan hem beden hem de kalben uzak durmayı tercih eden ahabın yanı sıra ticaretle meşgul olup mal varlıklarını Allah ve Rasûlü için harcayan sahabeler de vardır. Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah bunlardan bazılarıdır.⁹¹

Sahabenin günlük ibâdetleri dışında yaşadıkları dini hayat, daha çok Hz. Peygamber'in sohbet meclisinde geçmiştir. O, konuşmaya başlayınca yanında bulunanlar başlarını önlerine eğmiş, derin bir huşu ve sükûta dalmış, kendilerinden geçmiş, gözleri yaşarmış, kalpleri titremiş, sanki başlarına konan kuşu uçurmamanın sessizliği içinde bulunmuşlardır.⁹² Huşu, huzur ve ruhaniyet dolu olan bu meclisten ayrıldıklarında aynı ruhî hâlî sürdüremedikleri için üzülp kendilerini münafık zanneden sahabeler olmuş; ancak Peygamberimiz (s.a.v), *onlara üzülmeleri gerektiğini, bu durumun zaman zaman yaşanan bir hâl olduğunu*⁹³ söylemiştir.⁹⁴

Bazı sahabelerin zühde karşı duydukları kuvvetli meyil, ihtimal dahilinde, Kur'ân'da dünyanın şiddetle kötülenmesinden ve dünyaya dalanların kıyamette çok çetin azaba ve hesaba maruz kalacaklarından duydukları endişeden ileri gelmektedir. Dini hayatta bu gibi ifrat hareketleri zaman zaman görülmüştür; ancak burada önemli olan Hz. Peygamber'in (s.a.v) bunlar karşısındaki tutumudur. Peygamberimiz (s.a.v)'in, bu gibi kimseleri aşırı zühdden ve daimî ibâdetten uzaklaştırmak için hususî bir gayret sarf ettiği görülmüştür. Buraya bir misal olarak Abdullah b. Amr'ın devamlı surette gece namazı kılması ve gündüz oruç tutması verilebilir. Onun bu hali Peygamberimiz (s.a.v)'e haber verildiğinde, kendini bundan men etmiş ve ona “*Çünkü senin üzerinde vücudunun, gözlerinin, eşinin ve ziyaretçilerin hakkı var.*”⁹⁵ şeklinde buyurmuştur.⁹⁶

Bu dönemdeki zühd hayatı değerlendirilirken üç husus dikkat çekmektedir. Birinci husus; insanın Allah'ı ve âhiret gününü unutacak derecede dünyaya bağlanmaması, yaratılış amacının bilincinde olması, dünya nimetlerinden meşru şekilde faydalanırken ebedi hayata da hazırlık yapmasıdır. İkinci husus; İslâm Devleti'nin kurulup güçlendiği ve devlet hazinesinin dolup taşıdığı dönemlerde Hz. Peygamber ve hulefâ-yi râşidîn başta olmak üzere ahabın yaşantısında bir değişiklik olmamasıdır. Üçüncü husus ise;

⁹⁰ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 93.

⁹¹ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 24.

⁹² Buhârî, “Cihâd”, 37 (No. 2829).

⁹³ Müslim, “Tevbe”, 3 (No. 2697); Tirmizî, “Kıyamet”, 59 (No.2229).

⁹⁴ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 59.

⁹⁵ Buhârî, “Nikâh”, 67 (No. 5199), “Savm”, 55 (No. 1975); Müslim, “Savm”, 35 (No. 1026-1159)

⁹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, 119.

Peygamberimiz (s.a.v)’in serveti ve zenginliği reddetmediğidir. Nitekim, ashabından helal mal kazanıp bunları hayır yolunda sarf etmelerini istemiştir.⁹⁷

2.1.3. Zühd Hareketinin Ortaya Çıkışı

Asr-ı saadet ile birlikte zühd anlayışı, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde giderek yayılmaya ve taraftar bulmaya başlamıştır. Bunda Hz. Peygamber (s.a.v)’in, bizzat zühd hayatını benimsemesi ve ashabını bu anlayış üzere yetiştirmesinin önemi büyüktür. Bu dönemin ardından Kur’ân ve sünnetin ışığında tabii bir yaşam şekli olan zühd hayatı, çeşitli sebeplerle tepkisel denebilecek, farklı bir hale bürünmüştür. Özellikle fetih hareketleriyle birlikte İslâm coğrafyasının genişlemesi, bunun sonucunda elde edilen zenginleşmeye bağlı olarak lüks ve israf hayatının yayılması, karşılaşılan yeni topluluk ve kültürlerin etkisi, saltanata kapılan idarecilerin zulme varan baskıcı uygulamaları, Müslümanlar arasındaki ihtilaflardan dolayı çıkan savaş ve karmaşalar, tepkisel zühd anlayışını oluşturan sebeplerin başında gelmektedir.⁹⁸

Geniş açıdan bakıldığında yukarıdaki haliyle ortaya çıkan zühd hareketine, daha detaylı bakıldığında ise bazı batılı araştırmacıların, bu dönemde oluşan zühd anlayışın tamamen Hristiyan menşeli olduğunu iddia ettikleri görülür. Bu araştırmacılardan biri olan Nicholson, İslâm’daki zühd ve takva eğiliminin, Hristiyanlığın ortaya koyduğu nazariye ile uyum halinde bulunduğunu ve bu nazariyeden beslendiğinin açıkça bilindiğini ileri sürmüştür.⁹⁹ Aynı şekilde İgnaz Goldziher, bu zühd hareketini İslâm’ın ruhuna uygun görmekle beraber, büyük oranda Hristiyanlığın etkisi ile ortaya çıktığını ima etmiştir. İslâm tasavvufu ile ilgili araştırmalara İslâm dünyasından önce başlayan batılı araştırmacılar, zühd ve tasavvufun menşei hakkındaki bu tarz görüşlerinden dolayı zaman zaman eleştiriye uğramışlardır.¹⁰⁰ Bu alanın uzmanlarından Ebû’l-Alâ Afîfî, İslâm’da zühd hareketinin ortaya çıkmasına etki eden dört amilden bahsetmektedir. Bunlar şu şekildedir:¹⁰¹

Birinci amil; İslâmi öğretinin bizzat kendisidir. Buraya Kur’ân’da zühd bölümünde değinmiş olsak da burada da kısaca bahsetmekte fayda olacağı kanâatindeyiz. Kur’ân, vera’ı, takvâyı, dünya ve zinetlerini terk etmeyi, bu hayatı küçümsemeyi, âhireti önemsemeyi tavsiye etmiştir. İbadet, takvâ, gece namazları ve oruç gibi zühd hayatının özünü teşkil eden pratikleri teşvik etmiştir. Allah Teâlâ (c.c) bir âyet-i kerîmesinde;

⁹⁷ Tirmizî, “Büyu”, 4.

⁹⁸ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 24.

⁹⁹ Raynold A. Nicholson, *İslâm Sûfileri*, çev. Mehmet Dağ vd. (Ankara: Çağlar Yayınları, 2004), 15; Zafer Erginli, “Oryantalizm ile Mistisizm Arasında Batı Dünyasında Tasavvufa Bakış Biçimleri Üzerine”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2018), 4, 5.

¹⁰⁰ Erginli, “Oryantalizm ile Mistisizm Arasında Batı Dünyasında Tasavvufa Bakış Biçimleri Üzerine”, 7.

¹⁰¹ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 39, 40.

“Allah’ın ismini zikret ve bütünüyle ona yönel, gece dinçliği anlayış açısından daha sağlamdır.”¹⁰² buyurmuştur. Yani gece ibâdeti kılana ağır gelse de diğerlerine nazaran daha etkilidir. Kur’ân da tasvir edilen cennet ve cehennem ile ilgili âyetler¹⁰³ de dikkate alındığında bu tasvirler Müslümanların çoğunu kurtuluş arzusuyla ibâdete sevk ederken, bir kısmının kalplerine de cehenneme girme korkusu salmıştır. Onlar da gecelerini ağlayarak, istiğfar ve tevbe ile geçirmişlerdir. İlk nesillerin, zühde ve dünyayı terke yönelişlerinin en önemli amili bu olmuştur.¹⁰⁴

İkinci amil; mevcut siyasî ve sosyal durumun zıddına Müslümanların sahip oldukları manevî mirastır.¹⁰⁵ Burada zühd hayatı iki taraftan büyük bir güçle itilmiştir denilebilir. Birincisi; geniş ve yeni bir imparatorluğun kurulmasıyla lüks ve dünya zevklerinin oluşturduğu bir ortam, Müslüman toplumda hâkim olmaya başlamıştır. Özellikle dört halifenin yaşadığı saf dinî hayatın geniş ölçüde zıddını yaşayan Emevî saltanatının yeni yöneticilerinin çoğunun pek de dindarca olmayan ve dünyevî amaçlara yönelik tutumları karşısında sert tepkiler gösterilmiştir. Bu aşamada ümmetin çekirdeğini oluşturan dindar kişilerin itirazı, bir birlik arz etmektedir. Şahsî dindarlık ve zühd hayatına verilen farklı önem derecelerine rağmen ulema ve zâhidler aynı kişiler olmuştur. Yapılan bu itiraz ile, yönetici sınıfın, kendi arzu ve emellerini devletin kanunu haline getirmekten vazgeçmeleri, şeriatın kabul edilmesi ve uygulanması istenmiştir. Dindarlara göre, ancak bu husus yerine getirilince İslâm’ın ruhu yeniden canlılığına kavuşmuş olacaktır. Bu bakımdan 1. yüzyılın sonu ve 2. yüzyılın başında hakimiyet kurmuş olan bu akım, ahlâkî niyet ve saikin derinlik kazanmasını amaçlayan saf bir ahlâk hareketidir. İkinci olarak ise sûfî itici gücün, Hariciliğe ve onun doğurduğu siyasî tartışmalara şiddetli bir tepki olarak ortaya çıkan inzivaya çekilme politikasından güç almıştır. Hadis literatüründe icma ile birlikte zikredilen bu politika, sadece siyasetten değil, yönetim ve kamu işlerinden bile uzak kalmayı öğütlemiştir. Bu durum birçok hadiste insanın bir mağaraya çekilmesi ve başkalarını kendi hallerine bırakması şeklinde tavsiye edilmiştir.¹⁰⁶

Üçüncü amil; Hristiyan ruhbanlığıdır. İslâm’dan önce Mısır, Şam ve Kuzey Afrika’da yaygın olan Hristiyanlık, Arap topraklarında bulunmaktaydı. Hristiyanlar sonradan Müslümanlaşan topraklarda kalabalıklaşmış, ruhbanları ise sahraları sevmiş ve köylerde yaşamışlardır. Hz. Peygamber’in onları övdüğü, onlarla beraber olmayı ve sohbet etmeyi sevdiği rivayet edilmiştir. Hz. Ebû Bekir’in de ruhbanları sevdiği, Şam’ı

¹⁰² el-Müzemmil 73/ 6-8.

¹⁰³ en-Nebe 78/21-26, el-Kehf 18/28, el-Hakka 69/31, el-Hümeze 104/7.

¹⁰⁴ Ebû'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf-İslam'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 63, 64.

¹⁰⁵ Afîfî, *Tasavvuf-İslam'da Manevî Hayat*, 68.

¹⁰⁶ Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 208, 209.

fethettiklerinde askerlere, manastırlarda Allah'ın rızasına ermeye çalışan ruhbanlara zarar vermemelerini emrettiği nakledilmiştir. Hristiyan ruhbanlığının Müslüman zâhidlerin üzerindeki tesiri İslâm'ın zuhurundan sonra da devam etmiştir; ancak onun etkisi zühdün ana meselelerinden ziyade, ruhî hayatın tanzimine dair yönlerde gerçekleşmiştir. Zühdün temel esasları, özü itibariyle İslâmî olmuştur.¹⁰⁷

Dördüncü amil ise birinci ve ikinci amillerde olduğu gibi bütünüyle İslâm'ın iç dinamikleriyle ilgili olup fıkıh ve kelama tepki olarak algılanabilir. Müslüman müttakîler, fukaha ve kalamcılarının din anlayışlarında dini eğilimlerini tatmin edecek bir şey bulamamışlar ve bunun telafisi olarak tasavvufa yönelmişlerdir.¹⁰⁸

Mısırlı çağdaş akademisyen Ebû'l-Vefâ Taftazani, Afifi'nin zühdün kaynağı olarak iddia ettiği dört amilden ilk ikisini kabul edebileceğini ancak son ikisini kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Yani, zühdün ortaya çıkmasında İslâm'ın ve Müslümanların mevcut siyasi düzene başkaldırılarının etkili olduğunu kabul edip, Hristiyanlığın, fıkıh ve kelama karşı başkaldırının, zühd hareketine tesir etmiş olmasının, mümkün olamayacağını söylemiştir. Aynı zamanda, zühdün kaynağının birinci olarak; Kur'ân ve Hadis olduğunu, ikinci olarak da 3. Halife Hz. Osman b. Affan'ın (r.a) hilafetiyle birlikte ortaya çıkan siyasi ve sosyal çalkantıların büyük etkisi olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁹

Zühd döneminde bazı hâller ortaya çıkmıştır. Bunlar hüznün, huşu ve korku gibi hâllerdir. Bunların ortaya çıkma sebeplerinden biri olarak; Emevî idaresinin zulme varan yönetim anlayışları anlaşılrsa da bunun etkin bir rolü olduğu söylenemez. Elbette zâhid insanlar, Müslümanların dünya hayatına dalmalarına, ümmete önderlik eden yöneticilerin dini hayata kayıtsız kalmalarına hüznlenmişlerdir; ancak korkuları hiçbir zaman idari sebeplerden kaynaklanmamıştır. Çünkü onların sözlerinde ve hayatlarında vurguladıkları hüznün, haşyet ve havf daha ziyade, hesap gününün korkusundan, ilâhi azaba düçar olmaktan, günahlar sebebiyle cehennem ateşine girme endişesinden kaynaklanmaktadır. Zira Said. b. Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, Said b. Cübeyr gibi şahsiyetler, Emevî idarecilerine karşı doğru bildiklerini söylemekten çekinmemişler, cezalandırılmaktan hatta öldürülmekten korkmamışlardır.¹¹⁰

Tâbiîn nesli arasında dinin emir ve yasaklarına sıkı sıkıya sarılan, ahlâkî kuralları gözetken ve iyi amellere yönelen samimi Müslümanlar, gittikçe öne çıkan aşırı dünyevileşmeye kendilerini kaptırmamışlardır. Yalnızlığı ve uzlet hayatını tercih eden, sürekli ibâdetle meşgul olan, yeme-içme, giyim-kuşam konusunda azla yetinen bu kişiler,

¹⁰⁷ Afifi, *Tasavvuf-İslam'da Manevî Hayat*, 69, 70.

¹⁰⁸ Afifi, *Tasavvuf-İslam'da Manevî Hayat*, 70.

¹⁰⁹ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 40.

¹¹⁰ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 25, 26.

dünya ve dünyevi değerlere karşı kanâat ve zühdü benimseme yoluna gitmişlerdir. Sâid b. Müseyyeb, Herim b. Hayyân, Hasan-ı Basrî, Ca'fer-i Sâdık gibi tâbiîn imamlarının etrafında, benzer bir hayat tarzını benimseyen Müslümanların toplanmasıyla zühd halkaları ve toplulukları oluşmaya başlamıştır. Bu toplulukların oluşmasında dini sebeplerin yanı sıra birtakım idari, sosyal ve psikolojik sebepler de etkili olmuştur.¹¹¹

Hiç kuşku yok ki, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin dünya hayatına ve maddi zevklere karşılık âhiret hayatını ve mânevî değerleri öne çıkarmış olması, Müslümanların zâhidâne yaşama yönelmelerinin birincil sebebidir. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber (s.a.v)'e ve asr-ı saadet dönemindeki dini hayata duyulan özlem, o zamanda yaşanan ruhî hayatı canlandırma çabasına dönüşmüş; fitraten zühd hayatına meyilli olanlar toplumda aradıkları huzuru bulamayınca böyle bir yaşam tarzını tercih etmişlerdir.¹¹²

Tâbiînin ileri gelenlerinin Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabe nesline uyarak zühd hayatına yönelmesi, zühd hareketinin kısa sürede İslâm coğrafyasında yayılmasına ve belli bölge ve şehirlerde zühd halkalarının oluşmasına neden olmuştur. Bunlar arasında özellikle Medine, Basra, Kûfe ve Horasan bölgeleri öne çıkmaktadır.¹¹³

Medine şehri, hicretten itibaren zühd hayatı da dahil olmak üzere tüm dini hayatın en canlı şeklinde yaşandığı merkez olmuştur. Kur'ân ve sünnetin ön gördüğü çizgiden ayrılmayan zühd anlayışı, Emevî saltanatı döneminde yönetime karşı tepki hareketine dönünce; idarecilerin dinî hayattan uzaklaşmalarına, baskıcı yönetim tarzına, Müslümanları ayrıştıran devlet politikalarına ve lükse, israfa varan tutumlarına karşı muhalefet olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁴

Güney Irak'ta Hz. Ömer (r.a) tarafından kurulan Basra, ilim sahasında bir mektep olduğu gibi zamanla zühd alanında da kendi halkasını oluşturmuştur. Basra şehrinde teşekkül eden zühd mektebinin genel özellikleri arasında; Allah korkusu, Hakk'ın rızasına ulaşmanın ve kulluğu tam anlamıyla yerine getirebilmenin verdiği hüznün ile ilâhî sevgiye dair yapılan vurgu öne çıkmıştır. Hüznün ve haşyetullahı dayanan zühdi çizgi, Hasan-ı Basrî'nin imamlığında Habîb el-Acemî, Mâlik b. Dînâr ve Abdülvâhid b. Zeyd tarafından sürdürülmüştür.¹¹⁵ Oldukça farklı çevrelere mensup bu kişiler, kaynaklarda kurrarlar, ribâtlarda cihad edenler, küçük çapta ticaretle uğraşanlar, dokumacılar, kâtip ve müstensihler olarak tarif edilmişlerdir. Hepsi de dünyevi zevkler, sosyal adaletsizlikler, zalim yönetimler, lüks ve münafıklığa karşı güçlü bir huzursuzlukta birleşmişlerdir.¹¹⁶

¹¹¹ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 26.

¹¹² Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 26.

¹¹³ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 26.

¹¹⁴ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 27.

¹¹⁵ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 30.

¹¹⁶ Alexandar Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. Nurullah Koltaş (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2020), 26, 27.

İlahi aşka dayanan zühhd anlayışı ise Râbiatü'l-Adeviyye'nin önderliğinde Amr b. Mürre, Utbe b. Eban gibi zâhidler aracılığıyla devam ettirilmiştir. Tabi ki bu durum, Hasan-ı Basrî'nin muhabbetüllahtan hiç bahsetmediği ya da Râbiatü'l-Adeviyye'nin hayatında haşyetullahın yer almadığı anlamına gelmemektedir.¹¹⁷

İslâm fetihleriyle kurulan üç yeni şehirden biri olan Kûfe'de Muâviye'nin ölümünün ardından yerine geçen oğlu Yezid'i halife olarak kabul etmeyen Kûfeliler, Hz. Hüseyin (r.a)'ı, gönderdikleri elçi ve mektupla Kûfe'ye davet edip halife yapmak istemişlerdir. Ancak verdikleri sözü tutamadıkları için Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin ve ailesi Kerbelâ'da şehit edilmiştir. Bu hazin olayın ardından Kûfe'de Hz. Hüseyin'i başlangıçta davet edip, ardından sözlerinden caymakla onun öldürülmesine sebep oldukları için pişmanlık duyan ve bu sebeple gözyaşı dökten iki grup ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri olan “Tevvâbîn” denilen topluluk, Hz. Hüseyin'e sahip çıkamadıklarından dolayı işledikleri günahı ancak onu şehit edenleri öldürmekle ve halifeliğin Ehl-i Beyt'e geçmesini sağlamakla kurtulabileceklerine inanan siyasi nitelikte bir gruptur. Bir diğeri ise “Bekkâin grubudur. Bu grup, çok ağlamalarıyla meşhur olan tâbiînden Kûfeli âbid ve zâhidlerden oluşmaktadır. Bunlara göre insanın Allah'a ulaşması ancak O'ndan korkması, hüznlenmesi ve gözyaşı dökmesi ile mümkünken bu durum sadece onlara has bir özellik de değildir. Diğer bölgelerde yaşayan zâhidler için de aynı durum geçerlidir. Zira tasavvuf, bekkâ ve bekkâin kelimeleri, âhiret korkusu, günah endişesi ve Allah'a kavuşma iştiağının doğurduğu hüzn gibi duygular taşıyan ve bu yüzden gözyaşı dökten zâhid kişi ve zümreler için kullanılan ortak bir terim haline gelmiştir.¹¹⁸

Horasan şehri de tasavvuf tarihi açısından önemli bir konuma sahiptir. Fetihlerden kısa bir süre sonra özellikle Belh, Nişabur ve Merv şehirlerinde ortaya çıkmış olan ilk zühhd hareketleri İbrahim b. Ethem, Şakîk-ı Belhî, Fudayl b. İyâz, Hatim el-Esam, Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Harb gibi zâhidler tarafından temsil edilmiştir. Bu zâhidlerden bir kısmı Basra ve Bağdat civarına gelmiş ve bölgedeki hüzn, Allah korkusu, fakr gibi zühhdün önemli unsurlarından etkilendikleri gibi kendilerine özgü tevekkül ve teslimiyete dayalı bir zühhd anlayışı da ortaya koymuşlardır. Onlarda böyle bir anlayışın oluşmasında Emevî yöneticilerin, bölge halkını oluşturan Arap olmayan Müslümanlara yönelik sert tutumlarına karşı Allah'a teslim olma ve sığınma duygusu etkili olmuştur. Bu şekilde baskın bir tevekkül anlayışı Horasan mektebini diğer zühhd mekteplerden ayırmıştır.¹¹⁹

¹¹⁷ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 30.

¹¹⁸ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 42, 43.

¹¹⁹ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 48, 49.

Burada zühd hareketinin hangi dönemlerde, hangi şartlar altında, hangi amaçlarla, nelere tepki olarak ortaya çıktığına değinmiş olsak da özünde âhirete kadar devam edecek olan ahlâkî bir meleke olduğunu önceki sayfalarımızda belirtmiştik. Bu duruma günümüzün penceresinden de şöyle bir bakacak olursak; teknoloji çağı, ahir zaman gibi isimlerle nitelenen günümüzde bireyselliğin ön planda olduğu, ahlâkî değerlerimizin unutulmaya yüz tuttuğu, yavaş yavaş dinen yapılması caiz olmayan birçok şeyin hayatın normalleri haline geldiği ve tabi ki dünyalık heveslerin son derece arttığı aşîkardır. Tam olarak da bu yüzden zühd hayatının yaşanmasına en çok ihtiyaç duyulan zaman da belki de bugündür. İnsanların unuttuklarını hatırlaması, bu hayatı öylesine boşa yaşayarak ömrü tüketmek yerine amacına uygun yaşanır hale getirerek doğru yolda âhirete ulaşabilmeleri için zühd hareketinin yeniden canlandırılmasına gerçekten ihtiyaç duyulmaktadır. Burada “Bugün, zühd hayatını nasıl yaşayabiliriz?” sorusu akla gelebilir. Bunun cevabını da yine tabi ki ilk olarak Kur’ân’ı rehber edinerek, ardından Peygamberimiz (s.a.v)’in bizzat kendi hayatından ve hadislerinden yola çıkarak onu takip eden sahabe ve tâbiînlerin yaşamlarından ve önceki dönemlerde zühdü yaşam tarzı haline getiren birçok sūfinin zühde yükledikleri anlamlarda bulabiliriz. Daha öncesinde Kur’ân’da, hadislerde ve sahabe hayatında zühd anlayışına temas ettiğimiz için şimdi de sūfîlerin zühde yükledikleri anlamlar üzerinde kısaca duralım.

2.1.4. Sūfîlerin Zühde Dair Tanımları

Sūfîler, zühdün manası hakkında konuşmuşlar ve her biri kendi makam ve manevi zevkine göre görüşler ileri sürerek zühdü tarif etmişlerdir. Yapılan tariflerden bazıları şu şekildedir: Abdullah b. Zeyd (ö. 32/653); zühdün, dünyayı ve parayı terk etmek olduğunu ifade etmiştir.¹²⁰ Üveys el-Karanî (ö. 37/657): “Zühd; mazmun (yani Allah tarafından vadedilen tazminat veya garanti) için talebi terk etmektir.” demiştir.¹²¹ Onun bu sözleri rızka işarettir. Ahmed b. Hanbel, zühdün Karanî’nin zühdü olduğunu söylemiştir.¹²² Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661): “Zühd, dünyayı ister Müslüman ister Müslüman olmayan yesin, buna aldırmamandır.” demiştir.¹²³ Ebû Vâkıd el-Leysî (ö. 68/687-88): “Biz, bütün hayırlı amelleri işledik. Ama dünyada zühdden daha çok âhiret arzusuna götüren bir amel göremedik.” demiştir.¹²⁴ Abdullah İbn Abdülaziz el-Ömerî (ö. 101/720): “Zühd, razı olmaktır.” demiştir.¹²⁵

¹²⁰ İmam Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208, 209.

¹²¹ Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, 124, 125.

¹²² Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, 128.

¹²³ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), 156.

¹²⁴ Reyhane, *Kitabu’z Zühd ve’l Ahlak*, 17.

¹²⁵ Ebû Said İbnu’l-Arabî, *Zühd ve Zâhidlerin Vâsfi*, çev. Mehmet Emin Akın (Ankara: Medarik Yayınları, 2019), 18-20.

Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) göre zühd, "Dünyaya karşı zâhid olmak, dünyayı sevenlere buğzetmek ve dünyada bulunan her şeyden nefret etmektir."¹²⁶ Yine zühd hakkında kullanmış olduğu bir diğer kapsamlı ifade şu şekildedir. "Zühd, helali haram kılmak veya malı yok etmek değildir. Fakat Allah elindekine kendi elindeki maldan daha çok güvenmen ve belaya uğrayıp sevap beklemeyi, belaya uğramayıp sevapsız kalmaya yeğlemendir."¹²⁷ Bilâl b. Sa'd (ö. 110/728?): "Allah bize dünyaya aşırı bir şekilde yönelmeyip zâhid olmayı emrettiği halde, dünyaya gereksiz yere rağbet etmemiz bize günah olarak yeter." demiştir.¹²⁸

ez-Zührî'ye (ö. 124/742) göre zühd, "Haramın sabrına galebe çalmadığı ve helalin de kendisini şükürden alıkoymadığı kimsenin amelidir. Bunun da anlamı; Allah'ın nimetlerinin Allah'tan olduğunu kabul etmek ve nimeti Allah'a itaatte kullanmaktır." Yunus İbn Meysere İbn Halbes el-Cebelanî (eş-Şamî) (ö. 132/749): "Dünyada zühd, helali haram kılmak, malı ziyan etmek değildir. Fakat dünyada iken zühd, Allah'ın elinde olanın senin elinde olandan daha güvende olması ve senin musibette halin ne ise, musibete uğramadığın zamanda da aynı minval üzere olması ve Hak olan bir meselede seni yerenle övenin bir olmasıdır." demiştir. Vüheyb el-Mekkî (ö. 153/770), dünya hayatında zâhidlik için, dünyalık olan şeylerden, elde edemediğinden ümitsizliğe kapılmamak gerektiğini ve ondan sonra verilenden de şımarmamak gerektiğini dile getirmiştir.¹²⁹

Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), dünyaya karşı zâhid olmanın, kanâat (kasr-ı emel) sahibi olmak olduğunu, kuru ekmek yemek ya da aba giymenin zühd olmadığını söylemiştir.¹³⁰ Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), zühd hakkında; Allah'a güvenerek fakirliği sevmek olduğunu söylemiştir.¹³¹ Fudayl b. İyâz (ö. 187/803): "Şer ve kötülüklerin tamamı bir eve konulmuş, anahtarı da dünya sevgisi yapılmıştır. Hayrın tamamı da bir eve konulmuş, anahtarı da zühd yapılmıştır." demiştir. Yûsuf b. Esbât (ö. 195-96/810-11), sıkıntılara sabreden, istek ve arzularını terk eden, yediğinin helal olmasına dikkat eden kimsenin, zühdün esasını yakaladığını söylemiştir. Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830): "Zâhid; Dünyanın kederini atıp başını dinleyen değildir. Çünkü, bu rahatlıktır. Zâhid; dünyanın kederini atıp âhîret için yorulan kimsedir." demiştir.¹³² Bişr el-Hâfî (ö. 227/841): "Dünya hakkındaki zühd, insanlar hakkındaki zühddür!" demiştir. Bişr el-Hâfî'nin bu sözü, özellikle dünya mertebesi hakkındaki zühde delâlettir.¹³³

¹²⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 210.

¹²⁷ Reyhane, *Kitabu'z Zühd ve'l Ahlak*, 17.

¹²⁸ Reyhane, *Kitabu'z Zühd ve'l Ahlak*, 17.

¹²⁹ Arabî, *Zühd ve Zâhidlerin Vasfı*, 18, 20.

¹³⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208, 209.

¹³¹ Abdullah Samed Afaracı, "Zühd Nedir?", *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik Kalbin İncelikleri* (Ankara: İtisam Yayınları, 2021), 6.

¹³² Reyhane, *Kitabu'z Zühd ve'l Ahlak*, 17, 18.

¹³³ Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, 128.

Amed b. Hanbel (ö. 241/855), dünyaya karşı zühdün onu elde etmesiyle sevinmemek, dönüp gitmesiyle de üzülmemek olduğunu söylemiştir. Kendisine yanında bin dinarı olan bir kişinin zâhid olup olamayacağı sorulduğunda; o kişinin elindeki dinarı arttığında sevinmemesi, azaldığında üzülmemesi şartıyla zâhid olabileceğini dile getirmiştir.¹³⁴

Ahmed b. Ebû'l-Havârî (ö. 246/860): “Dünyayı hakkıyla tanıyan, ona yönelmeyip zâhidlik yapar. Âhireti hakkıyla tanıyan ona yönelir. Yüce Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilen ise; O'nun rızasını her şeye tercih eder.” demiştir.¹³⁵

Serî es-Sakâtî (ö. 251/865), Hakk Teâlâ'nın, evliyayı dünyadan soyup çıkardığını, saf insanları ondan koruduğunu, aşıkların gönüllerinden dünyayı tamamen çıkardığını; çünkü dünya kirinin onlara bulaşmasına razı olmadığını söylemiştir. Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872): “Zühd, mülk olan şeyi cömertçe verme neticesini, sevgi ise rûhen cömert olma sonucunu doğurur.” demiştir.¹³⁶ Şah Kirmânî (ö. 276/889), zühdün işaretinin, emelleri kısmak olduğunu bildirmiştir.¹³⁷

Cüneyd-i Bağdadi (ö. 297/909), “Zühd, elde bulunmayan şeyin, gönülde de bulunmamasıdır.” demiştir. Ebû Osman (ö.?) zühd hakkında: “Zühd, dünyayı terk etmek, sonra da kimin eline geçerse geçsin aldırmamaktır.” demiştir.¹³⁸ Yusuf b. Hüseyin Râzî (ö. 304/915): “Dünyada iki tuğyan vardır: 1. İlim, 2. Mal. Birincisinden amel, ikincisinden zühd kurtarır.” demiştir.¹³⁹ İbnü'l-Cellâ (ö. 306/918): “Zühd, gözünde küçük görünsün de yüz çevirmek kolay olsun diye dünyaya zeval gözü ile bakmandır.” demiştir.¹⁴⁰ Muhammed b. Fazl (ö. 319/931): “Zühd, dünyayı küçümseyip ona hakir gözle bakmak, tamamen dünya sevgisinden yüz çevirmek, dünyanın hiçbir şeyini büyük ve kıymetli görmemektir. Kim dünyanın bir şeyini gerçek güzellik olarak görürse ona değer vermiş olur.” demiştir.¹⁴¹

Ebû Bekir Kettânî (ö. 322/933): “Zühdün alameti ikidir: 1. Bir şeyi kaybettiğimiz zaman bile üzülmemek, 2. Halkın eza-cefasına tahammül etmek.” demiştir.¹⁴² Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946): “Zühd, kalbi eşya sevgisinden uzak tutup eşyanın Rabbi olan Allah'a çevirmektir.” demiştir.¹⁴³ İbn Hafîf (ö. 371/982), zühdün, kalpten sebep fikrini sürüp çıkarmak ve elleri mal-mülkten silkelemek olduğunu, zühdün alametinin de mülk olan

¹³⁴ Afaracı, “Zühd Nedir?”, *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik Kalbin İncelikleri*, 6.

¹³⁵ Reyhane, *Kitabu'z Zühd ve'l Ahlak*, 17.

¹³⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208, 209.

¹³⁷ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 77, 78.

¹³⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208, 209.

¹³⁹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 77, 78.

¹⁴⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208, 209.

¹⁴¹ Reyhane, *Kitabu'z Zühd ve'l Ahlak*, 18.

¹⁴² Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 77, 78.

¹⁴³ Reyhane, *Kitabu'z Zühd ve'l Ahlak*, 18.

bir şey elden çıkınca rahat bulmak olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴ Ebû Ali Dekkâk (ö. 405/1015): “Zühd, dünyayı olduğun gibi bırakman ve sonra da elimdeki dünyalık ile bir dergâh, bir mescid yaptırırım dememendir.” demiştir.¹⁴⁵ Mevlâna (ö. 672/1273): “Bu dünya zindandır. Biz de zindandakileriz. Dünya nedir? Allah’tan gafil olmak... Yoksa kumaş, gümüş, oğul, kadın dünya değildir... Gemiye dolan su gemiyi batırır. Fakat altındaki su onu yüzdürür.” demiştir.¹⁴⁶

Şeyhülislâm İbn Teymiyye (ö. 728/1328) bu konuda, “Zühd, âhirete faydası olmayan şeyi terk etmektir. Vera ise âhirette zararlarından korkulan şeyleri terk etmektir.” demiştir. İbnü’l-Kayyim (ö.751/1350), zühde dair en güzel ve en kapsamlı tanımım Hasan-ı Basrî’ye ait olduğunu söylemiş ve konuyla ilgili olarak şu sözleri ifade etmiştir; “Ariflerin üzerinde icma ettikleri husus şudur ki; zühd, kalbin dünya vatanından sefer ederek âhiret menzillerini elde etmesidir. Bu sebeple kadim âlimler zühd kitapları tasnif etmiştir. Tıpkı Abdullah b. Mübârek, Vekî’ b. Cerrâh, Hennâd b es-Serî ve diğerlerinin zühd kitapları gibi.” Yani zühd, Mü’mini dünya zindanından alıp âhiret saatine, kul hayattayken ulaştıran bir köprü özelliğindedir. Bu nedenle de zühd; lügat, fıkıh, hadis ve tefsir gibi bütün İslâmî ilimlerin mukaddimesi ve ana gayesi olmuştur.¹⁴⁷ Bursevî (ö. 1137/1735): “Elde bulunan ve elde bulunmasında bir mahzur olmayan mal ve eşyayı terk etmektir.” demiştir.¹⁴⁸

Her bir sûfinin farklı farklı bakış açılarıyla ortaya koymuş oldukları zühd, bizlere bu hayatı nasıl yaşamamız gerektiğini öğreten önemli göstergeler olsa gerektir. Yine yapılan tanımlamaların her birinin bir yaşanmışlık ve tecrübe barındırıyor olması, bizler için tek bir noktaya bağlı kalmak yerine yaşamımıza uygun olanı hayatımızın merkezine alabilme imkânı sunmaktadır.

2.1.5. Zühdün Tasnif ve Dereceleri

2.1.5.1. Zühdün Tasnifi

Kaynaklarda bu konuda pek çok tasnif yapılmıştır. Biz burada örnek olması bakımından ilk dönem sûfilerden İbrahim b. Edhem ile tarikat dönemi sûfilerinden İsmail Ankaravî’nin tasnifine yer vermek istiyoruz.

İbrahim b. Edhem’e göre zühd üç sınıftır. Bunlar:

¹⁴⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208, 209.

¹⁴⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 77.

¹⁴⁶ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 78.

¹⁴⁷ Afaracı, “Zühd Nedir?”, *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik Kalbin İncelikleri*, 6.

¹⁴⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 77, 78.

1. Farz Olan Zühd: Bu harama karşı olan zühddür.¹⁴⁹ Harama karşı zühd şarttır; çünkü kul haline şükreder, sabreder, Allah'ın kendisine ayırdığı kismete razı olur ve Rabbinin ihsanına kanâat getirirse; bu durumda az mal ile yetinmek, dünyada zengin ve rahat olarak yaşamaktan daha iyidir. Allahu Teâlâ: “*Deki, dünya metayı azdır; takva sahibi olanlar için âhiret daha hayırlıdır.*”¹⁵⁰ âyeti ile insanlara dünyaya karşı zâhid olmayı tavsiye etmiştir.¹⁵¹

2. Fazilet Olan Zühd: Bu da helalde olan zühddür.¹⁵² Helal, Allah tarafından mübah kılınmıştır. Allah bir kuluna helal mal ihsan eder, kul da şükretmek suretiyle Rabbi'ne ibâdet ederse; artık kulun iradesi ile o nimeti terk etmesi, Allah'ın izniyle elde tutmasına tercih olunamaz. Yani nimeti elden çıkarması ile elde tutması eşittir. Kul, malını ibâdet ve taat olan yerlere harcar, harcadıktan sonra da haline sabredip, eli darda olduğunda şeriat tarafından menedilen şeyleri yapmaya teşebbüs etmeyi terk ederse, o zaman helal mala karşı zâhid olmak daha iyi olur.¹⁵³

3. Selamet Olan Zühd: Şüpheli olan şeylerde zühddür.¹⁵⁴ Kul için uygun olan, kısmetini gözeterek muhtaç olamadığı şeyleri talep etmemesidir.¹⁵⁵

İsmail Ankaravî de zühdle ilgili şöyle bir tasnif yapmıştır:

1. Halkın Zühdü: Haramları terk etmek manasına gelen bir zühddür.
2. Havassın Zühdü: Haramları terk etmekle birlikte, zarurî ihtiyaç maddeleri dışında kalan eşyayı terk edenlerin zühdüdür.
3. Ariflerin Zühdü: Bu da Allah'tan başka her şeyin terk edildiği bir zühddür.¹⁵⁶

2.1.5.2. Zühdün Dereceleri

Zühd, kanâat, tevekkül, verâ' hatta teslim ve tefviz ıstılahlarının hedef aldığı manaları içine almaktadır. Bu inceliğinden dolayı, zühdün özünü teşkil eden ilgi duymama ve uzaklaşma bağlamında iki merhale arz etmektedir. Bu merhaleler;

1. Zâhirî (Bedeni) Uzaklaşma: Bu merhalenin ilk basamağını, günahlardan uzak durma teşkil etmektedir. Bunu da dünya metaina sırt çevirmek takip etmektedir.

2. Bâtınî Uzaklaşma: Zühdün ikinci ve daha yüksek merhalesi olup zahiren terk edilen şeylere duyulabilecek arzu ve isteğin terk edilmesidir. Ancak bu sayede kalp boşaltılmış ve yalnız Allah'a tahsis edilmiş olup zâhidin esas hedefi de bu tahliyedir.¹⁵⁷

¹⁴⁹ Arabî, *Zühd ve Zahidlerin Vasfı*, 20.

¹⁵⁰ el-Nisa, 4/77.

¹⁵¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208.

¹⁵² Arabî, *Zühd ve Zahidlerin Vasfı*, 20.

¹⁵³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208.

¹⁵⁴ Arabî, *Zühd ve Zahidlerin Vasfı*, 20.

¹⁵⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208.

¹⁵⁶ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 492.

¹⁵⁷ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 491, 492.

İnsan nefesine kıyasla zühdün derecesi üçtür. Bunlardan;

Birinci derece; derecelerin en aşağısı olup, dünyayı istediği, kalbi ona meyyal olduğu ve nefsi dünyaya iltifat ettiği halde dünya hakkında zahitlik yapmasıdır. Her ne kadar nefsi dünyaya meyletse de onunla cihad eder, onu alıkoyar. İşte buna zâhidlik adı verilir ve çalışma ve gayreti sayesinde zühd derecesine varan kimse hakkında bu, atılan ilk adımdır.

İkinci derece; dünyayı istediği hedefe nispeten, hakir saydığı için terk eden bir kimse, bir dirhemi iki dirhem için terk eden kimse gibidir. Böyle yapan kimseye, biraz beklemek zorunda olsa bile, bir dirhemi iki dirhem için bırakmak zor gelmez.

Üçüncü derece; derecelerin en üstünü olup burada, isteyerek hem dünya hem de zâhidliği hakkında zâhidlik yapma söz konusudur. Bu halde kişi zâhidliğini görmez ve bir şeyi terk ettiğini sanmaz. Çünkü dünyanın hiç olduğunun farkına varmıştır. Bu kişi, çamurdan yapılmış bir çakılı terk edip, bir cevheri alan kimse gibi olur. O cevheri de hiçbir zaman çamur karşılığı olarak görmez ve nefsinin bir şeyi tek ettiğini düşünmez. İşte bu durum, zühd için kemalin ta kendisidir.¹⁵⁸

Kendisine rağbet edilen nesneye nispeten zühdün derecesi yine üçtür. Bunlardan;

Birinci derece; ateşten, kabir azabından, hesaptan, sırat tehlikesinden ve kulun önünde bulunan sair elemelerden duyulan dehşet ve korkuların zühdüdür. İkinci derece; Allah'ın sevabına, nimetine, cennette vadedilen huriler, köşkler vb. Lezzetlere rağbet ederek yapılan zâhidliktir. Bu çeşit zâhidlik, ümitlerin zühdüdür. Üçüncü derece; derecelerin en yücresi olup, Allah ve onunla mülakki olmaktan başka bir hedefinin olmamasıdır.¹⁵⁹

Kendisinden yüz çevrilen nesneye izafeten zühdün derecesi ise dördtür. Bunlardan:

Birinci derece; kişinin Allah'tan başka her şey hakkında hatta kendi nefsi hakkında bile zâhidlik yapmasıdır. İkinci derece; nefsin, içinde lezzet bulunan her sıfatında zâhidlik yapmasıdır. Bu çeşit zühd, tabiatın şehvet, öfke, kibir, mal, mertebe ve benzerlerinden ibret olan bütün isteklerini kapsamaktadır. Üçüncü derece de mal, mertebe ve sebeplerinde zühddür. Dördüncü derece ise ilim, kudret, dinar, dirhem ve mertebe hakkında zühddür.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, 116, 117.

¹⁵⁹ Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, 118, 119.

¹⁶⁰ Gazâlî, *Fakr ve Zühd*, 120.

2.2. Kitâbü'z-Zühder

2.2.1. Genel Çerçeve ve Kitâbü'z-Zühder

Zühd dönemine ait en önemli kaynaklar, *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserlerdir. Bu eserler, önceleri hadis literatürü içerisinde ilk ortaya çıkan Cami' denilen, konularına göre tasnif edilmiş eserlerin bölümlerinden birini teşkil ederken, daha sonraları aynı isme nispetle müstakil halde yazılmaya başlanmıştır. Şimdiye kadar *Zühd ve Rekâik* adıyla matbu veya kütüphane kayıtlarında müstakil 63 eser tespit edilmiştir.¹⁶¹

İslâm tasavvufu literatüründe zühde dair yazılan ilk müstakil eser, hicri 2., miladi 8. asrın ortalarında vefat eden Ebû Sabit b. Dinâr'a ait olan *Kitâbü'z-Zühd*'dür. Bu alanın ilklerinden sayılabilecek bir diğer eser de Şia âlimi el-Kuleyni'nin *er-Ravda mine'l-Kâfi* adlı eserinin içerisinde yer alıp günümüze kadar ulaşmış olan Zeynel Abidin b. Ali'nin *es-Sahife fi'z-Zühd* adlı eseridir. Yine hicri 3. asrın büyük edibi el-Câhız'ın edebiyata dair kaleme aldığı *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinin bir bölümünü zühde ayırmıştır. Aynı şekilde İbn Kuteybe de *Uyunu'l-Ahbar* adlı eserinin bir kısmını zühde ayırmıştır.¹⁶² Ayrıca Ebû Abdurrahman, *Tabakatu's-Sûfiyye* adlı eserinin başında *Kitâbü'z-Zühd* isimli bir eseri olduğundan bahsetmiştir; ancak bu eserinin günümüze ulaşmadığı tahmin edilmektedir.¹⁶³

Günümüze ulaşan zühd eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik* adlı eseridir.¹⁶⁴
2. Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801), *Kitâbü'z-Zühd* adlı eseri olup bu eser matbudur.¹⁶⁵
3. Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812), *Kitâbü'z-Zühd* adlı eseridir.¹⁶⁶
4. Esed b. Mûsâ'nın (ö. 212/827), *Kitâbü'z-Zühd ve'l-Vera ve'l-İbare* adlı eseri olup eser, matbudur.¹⁶⁷

¹⁶¹ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 40, 41.

¹⁶² Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 41.

¹⁶³ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 41; Abdurrezzak Tek, "Önsöz", *Ebû Abdurrahman es-Sülemî, İlk Zahid ve Süfîler Tabakâtı's-Sûfiyye* (Bursa: Bursa Akademi, 2018), x.

¹⁶⁴ Arapça neşir için bk. İmam Şeyhülislâm Abdullah b. Mübârek el-Mervezî. *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*. thk. Hâbibur'rahman el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2004; Türkçe tercüme için bk. Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik Kalbin İncelikleri*, çev. Abdullah Samed Afaracı (Ankara: İ'tisam Yayınları, 2021); Abdullah b. el-Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız – Hasan Yıldız. 1. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁶⁵ Arapça neşir için bk. Şeyhülislâm Ebû Mes'ud el-Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî. *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Âmir Hasan Sabrî Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1999; Türkçe çeviriler için bk. Muâfâ b. İmrân. *Kitâbü'z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hüseyin Yıldız. 4. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024; Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî. *Kitâbü'z-Zühd*. çev. Ahmet Yıldırım – Halil İbrahim Doğan. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2018.

¹⁶⁶ Arapça neşir için bk. Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Feryevâî. Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1984; Türkçe çeviriler için bk. Vekî' b. Cerrâh. *Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*. çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012; Vekî' b. el-Cerrâh. *Kitâbü'z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hasan Yıldız. 2. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁶⁷ Arapça neşir için bk. Esed b. Mûsâ İbrâhîm Esedü's-Sünne el-Kureşî el-Umevî. *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî. Mısır: Mektebetu't-Tev'iyye – Mektebetu'l-Ve'â el-İslâmî, 1993; Türkçe çeviri için bk. Esed b. Mûsâ. *Kitâbü'z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hasan Yıldız. 2. Cilt. İstanbul: Ocak yayıncılık, 2024.

5. Bısr b. Haris el-Hâfi'nin (ö. 227/841), *Kitâbü 'z-Züh'd* adlı eseridir. Bu eser yazma halindedir.¹⁶⁸
6. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855), *Kitâbü 'z-Züh'd* adlı eseridir.¹⁶⁹
7. Hennâd b. es-Serî'nin (ö. 243/857), *Kitâbü 'z-Züh'd Hadislerle İslami Hayat* adlı eseridir.¹⁷⁰
8. Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857), *el-Mesail fi 'z-Züh'd* adlı eseridir. Bu da matbu bir eserdir.¹⁷¹
9. Muhammed b. Abdullah b. el-Müsannâ'nın (ö. 252/865), *Zemmü 'd-Dünya ve 'z-Züh'di Fiha* adlı eseridir. Yazma halinde bir eserdir.¹⁷²
10. Muhammed b. Müsennâ b. Ziyâd'ın (ö. 260/874), *Kitabün fi Zemmi 'd-Dünya ve 'z-Züh'di Fiha* eseridir. Bu eser de yazma halindedir.¹⁷³
11. Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö.262/878), *Kitâbü 'z-Züh'd* adlı eseri olup eser, yazma halindedir.¹⁷⁴
12. Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 275/888), *Kitâbü 'z-Züh'd* adlı eseridir. Matbu bir eserdir.¹⁷⁵
13. Ebû Hâtim Muhammed b. İdris el-Münzir er-Râzî'nin (ö. 277/890), *Kitâbü 'z-Züh'd* adlı eseridir.¹⁷⁶
14. İbni Ebi'd Dünya'nın (ö. 281/894), *Kitâbü 'z-Züh'd* adlı eseridir.¹⁷⁷
15. İbn Ebî Asım'ın (ö. 287/900), *Kitâbü 'z-Züh'd* adlı eseridir. Matbu bir eserdir.¹⁷⁸

¹⁶⁸ Akcaoğlu - Akpınar, "Züh'd Edebiyatının Doğuşu ve Züh'd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü 'z-Züh'd Hadislerle İslami Hayat*, 13.

¹⁶⁹ Arapça kaynak için bk. İmam Âlim Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî. *ez-Züh'd*. Kahire: Daru'l-Lübab li't-Turâs Yayınları, 1992; Türkçe çeviriler için bk. Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü 'z-Züh'd*. çev. Yunus Sevik. İstanbul: Neda Yayınları, 2020; Ahmed b. Hanbel. *Züh'd/Züh'd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hüseyin Yıldız. 5. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁷⁰ Arapça neşir için bk. Hennâd b. es-Serî. *Kitâbü 'z-Züh'd*. thk. Abdurrahman b. Abdilcebbâr el-Ferîvâî. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1985; Türkçe çeviriler için bk. Hennâd b. es-Serî. *Kitâbü 'z-Züh'd Hadislerle İslami Hayat*. çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar. İstanbul: Nebevî Hayat Yayınları, 2021; Hennâd b. es-Serî. *Kitâbü 'z-Züh'd/Züh'd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hasan Yıldız. 3. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁷¹ Arapça neşir için bk. Haris b. Esed el-Muhâsibî. *el-Mesâil fi 'z-Züh'd*. thk. Mustafa Abd el-Kâdir. Kahire: Maktabat el-Turâth el-İslâmî, 1986.

¹⁷² Akcaoğlu - Akpınar, "Züh'd Edebiyatının Doğuşu ve Züh'd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü 'z-Züh'd Hadislerle İslami Hayat*, 13.

¹⁷³ Akcaoğlu - Akpınar, "Züh'd Edebiyatının Doğuşu ve Züh'd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü 'z-Züh'd Hadislerle İslami Hayat*, 13.

¹⁷⁴ Akcaoğlu - Akpınar, "Züh'd Edebiyatının Doğuşu ve Züh'd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü 'z-Züh'd Hadislerle İslami Hayat*, 13.

¹⁷⁵ Arapça neşir için bk. Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Kitâbü 'z-Züh'd*, . thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim b. Muhammed - Ebû Bilâl Güneym b. Abbâs. Kahire: Dâru'l-Mişkât, 1993; İmam Ebû Dâvud. *Kitâbü 'z-Züh'd*. çev. Enes Akhan - Behçet Gündüz. İstanbul: Polen Yayınları, 2021; Ebû Dâvud. *Kitâbü 'z-Züh'd/Züh'd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hüseyin Yıldız. 4. Cilt. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁷⁶ Arapça neşir için bk. Ebû Hâtim Muhammed b. İdris el-Münzir er-Râzî. *Kitâbü 'z-Züh'd*. thk. Münzir b. Süleym ed-Dümi. Riyad: Dâru Atlas, 2000; Türkçe tercüme için bk. Ebû Hâtim Muhammed b. İdris el-Münzir er-Râzî. *Kitâbü 'z-Züh'd/Züh'd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hüseyin Yıldız. 2. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024; Ebû Hâtim Muhammed b. İdris el-Münzir er-Râzî. *Kitâbü 'z-Züh'd*. çev. İslâmî İlimler Hikmet Cemiyeti. Konya: Neda Yayınları, 2024.

¹⁷⁷ İbn Ebi'd-Dünya. *Hadislerde Dünyanın Yerilmesi (Züh'd)*. çev. Hüseyin Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2008.

¹⁷⁸ Arapça neşir için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım. *Kitâbü 'z-Züh'd* thk. Abdülahiy Abdülhamîd Hamîd. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1987; Türkçe tercüme için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım. *Kitâbü 'z-Züh'd/Züh'd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hasan Yıldız. 3. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

16. İbn Ebî Hatim er-Râzî'nin (ö. 327/939), *Zühdü's-Semaniye mine't-Tâbiîn* adlı eseridir. Matbu bir eserdir.¹⁷⁹

17. Ebû Said İbnü'l-A'râbî'nin (ö. 341/953), *ez-Zühd ve Sıfatü's-Salihîn* adlı eseridir.¹⁸⁰

18. Câfer b. Muhammed b. el-Huldî'nin (ö. 248/960), *el-Fevaid ve 'z-Zühd ve 'r-Rekâik ve 'l-Merasi* adlı eseridir.¹⁸¹

19. Ebû Sa'd İsmail b. Ali'nin (ö. 445/1053), *Zemmü'd-Dünya ve 'z-Zühdü Fîha* adlı eseridir. Eser, yazma halindedir.¹⁸²

20. İsmail b. Ali el-Esterâbdî'nin (ö. 448/1057), *Zemmü'd-Dünya ve 'z-Zühdü Fîha* adlı eseridir. Eser, yazma halindedir.¹⁸³

21. İbni Hazm'ın (ö. 446/1064), *Müdevvâtü'n-Nefs ve Tezibü'l-Ahlak ve 'z-Zühd* adlı eseridir.¹⁸⁴

22. Beyhakî Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn'in (ö. 458/1066), *ez-Zühdü'l-Kebir* adlı eseridir.¹⁸⁵

23. Hatib el-Bağdadi'nin (ö. 463/1071), *Kitâbü'z-Zühd ve 'r-Rekâik* adlı eseridir. Matbu bir eserdir.¹⁸⁶

Hicri 5. asırdan sonra da zühdle ilgili birçok eser kaleme alınmıştır.¹⁸⁷

Kitâbü'z-zühdlar hakkında bu şekilde genel çerçevede bahsettikten sonra şimdi tezimizin oluşturulmasında belirlediğimiz beş zühd kitabının, müellif ve eserleri hakkında bilgi vereceğiz.

¹⁷⁹ Arapça neşir için bk. İbn Ebî Hâtim er-Râzî. *Zühdü's-Semaniyye mine't-Tâbiîn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991; Türkçe çeviri için bk. İbn Hâtim er-Râzî. *Tâbiînün Sekiz Zâhidi: Zühdü's-Semâniyye mine't-Tâbiîn*. çev. Musa Akpınar. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

¹⁸⁰ Arapça neşir için bk. İbnü'l-A'râbî. *Kitâbun fî Ma'nâ'z-Zühd ve 'l-Makâlât ve-Sıfatü'z-Zâhidîn*. thk. Habîbu'r-Rahman. Beyrut: Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2004; Türkçe çeviriler için bk. İbnü'l-A'râbî. *Kitâbun fî Ma'nâ'z-Zühd ve 'l-Makâlât ve-Sıfatü'z-Zâhidîn/ Zühd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hasan Yıldız. 2. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁸¹ Arapça neşir için bk. Câfer b. Muhammed el-Huldî. *el-Fevâid ve 'z-Zühd ve 'r-Rekâik ve 'l-Merâsi*. thk. Muhammed Fethî es-Seyyid. Mısır Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1989; Türkçe tercüme için bk. Câfer b. Muhammed el-Huldî. *el-Fevâid ve 'z-Zühd ve 'r-Rekâik ve 'l-Merâsi/Zühd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hüseyin Yıldız. 2. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁸² Akcağlu - Akpınar, "Zühd Edebiyatının Doğuşu ve Zühd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 14.

¹⁸³ Akcağlu - Akpınar, "Zühd Edebiyatının Doğuşu ve Zühd Çalışmaları, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 14.

¹⁸⁴ Arapça neşir için bk. İbn Hazm. *Müdevvâtü'n-Nefs ve Tezhibü'l-Ahlak ve 'z-Zühd*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1985; Türkçe çeviri için bk. İbn Hazm. *Nefs Terbiyesi ve Ahlâkın Güzelleştirilmesi*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.

¹⁸⁵ Arapça neşir için bk. İmam Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî. *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*. thk. Takiyüddin en-Nedvî. Abu Dabi: Kültür Merkezi, 2004; Türkçe tercüme için bk. İmam Beyhakî. *Kitâbü'z-Zühd*. çev. Seyithan Bilge. İstanbul: Karınca&Polen Yayınları, 2021; İmam Beyhakî. *Kitâbü'z-Zühd (Allah İçin Yaşamak)*. çev. Enbiya Yıldırım. Sivas: Semerkand Yayınları, 2000.

¹⁸⁶ Arapça neşir için bk. Hatib el-Bağdâdî. *el-Muntehab Min Kitâbü'z-Zühd ve 'r-Rekâik*, thk. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000; Türkçe tercüme için bk. Hatib el-Bağdâdî. *el-Muntehab Min Kitâbü'z-Zühd ve 'r-Rekâik/Zühd Hadisleri Külliyyatı*. çev. Hüseyin Yıldız. 2. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2024.

¹⁸⁷ Akcağlu - Akpınar, "Zühd Edebiyatının Doğuşu ve Zühd Çalışmaları", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 12-14.

2.2.2. Abdullah b. Mübârek ve *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik* Adlı Eseri

2.2.2.1. Hayatı

Abdullah b. Mübârek’in asıl adı, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî’dir.¹⁸⁸

Doğduğu ve büyüdüğü yere nispetle klasik eserlerde bazen el-Horasânî ve el-Mervezî olarak anılmıştır. Bunun yanı sıra mevâlî bir aileye mensup olduğu için Mevlâ Beni Hanzala veya Mevlâ Hanzalî isimleriyle de eserlerde yer almıştır.¹⁸⁹ Aynı zamanda küçük yaşta vefat eden oğlu Abdurrahman’a nispetle Ebû Abdurrahman künyesini almıştır.¹⁹⁰

Baba tarafından Türk olup hicrî 118, miladî 736 yılında Horasan şehrinin Merv kentinde doğmuş ve orada yetişmiştir. Babası Hemezanlı bir tacirin kölesi olup annesinin de Harezmlî bir Türk olduğu rivayet edilmiştir. Çocukluğunun ve gençliğinin Merv kentinde geçtiği bilinmekle birlikte bu dönem hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.¹⁹¹

Abdullah b. Mübârek’in aile hayatına dair bilgiler oldukça kısıtlı olup eşi hakkında sadece bir eserde bilgiye rastlanmaktadır. Aktarılan bilgiye göre onun fazlaca infakta bulunmasından ve evine gelen misafirin önüne elindeki her şeyi sermesinden hoşnut olmayan eşini mehrini vererek boşamış ve daha sonra bizzat kendisinin talip olduğu bir hanımla evlenmiştir. Ebû Abdurrahman ismi ile künyelenmesi bir oğlu olduğunu göstermekte ve bir rivayete göre de oğlunun Nadr b. Muhammed adında bir kişinin kızıyla evlendirdiği bildirilmektedir. Bunun haricinde vefatının hemen öncesinde kızlarını kime emanet edeceğini bildirdiği bir diyalogda iki kızının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹²

Abdullah b. Mübârek, genel kabule göre, katıldığı bir seferden dönerken hicri 181, miladi 797 yılının Ramazan ayında, 63 yaşında Hit’te vefat etmiştir. Bazı eserlerde vefat yılı 182 olarak geçmektedir. Bir diğer farklılık da ölüm yeri ile ilgili olup yalnız kalmayı tercih ederek ıssız bir yerde vefat ettiği şeklindedir. Ancak kaynaklarda ekseriyetle “hit” teriminin geçiyor olması ve hayatının büyük bir bölümünü cihad ile geçirmiş olması, sefer dönüşü hit’te vefat ettiği bilgisini doğrular niteliktedir. Onun vefatından dolayı hüznü duyan pek çok kişi ardından hoş sözler söylemişlerdir.¹⁹³ Bu sözlerden bazıları şu şekildedir: Süfyan b. Uyayne: “Rahimehullah... Şüphesiz ki o fakih, âlim, âbid, zâhid,

¹⁸⁸ Raşit Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/122.

¹⁸⁹ Hümeysra Öztürk, *Abdullah b. Mübârek’in (ö. 181/797) Zühd Anlayışı* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6.

¹⁹⁰ Abid Okuyan, *Abdullah bin Mübârek* (İstanbul: Yedirenk Kitapları, 2016), 11.

¹⁹¹ Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, 1/122, 123.

¹⁹² Öztürk, *Abdullah b. Mübârek’in (ö.181/797), Zühd Anlayışı*, 11, 12.

¹⁹³ Öztürk, *Abdullah b. Mübârek’in (ö.181/797), Zühd Anlayışı*, 12.

şeyh, cesur ve şair bir zat idi.” demiştir. Fudayl b. İyad ise “Arkasında benzerini bırakmadan gitti.” demiştir.¹⁹⁴

Bu cümleler onun kendisinden sonrakiler üzerinde belirleyici bir hafıza tahkim ettiği ve yaşadığı süreçte, kişiler üzerinde derin bir etki yarattığını göstermektedir. Nitekim, Fudayl b. İyâz’ın oğlu Muhammed de şöyle demiştir: “Abdullah b. Mübârek vefat ettikten sonra onu rüyamda gördüm. Kendisine; Hangi ameli daha faziletli buldun? Dediğimde o: Vaktiyle üzerinde bulunduğum ameli dedi. Ona: Yani cihad mı ribat mı? dediğimde o: Evet, dedi.”¹⁹⁵ Bu vb. rivayetler Abdullah b. Mübârek’in vefatından sonra da zühd çevrelerinde etkisinin devam ettiğini bu etkinin rüyalara kadar yansıdığını göstermektedir.¹⁹⁶

2.2.2.2. İlmî Yönü

Abdullah b. Mübârek, çok zeki olup, kuvvetli bir hafızaya sahiptir. Şecaat ve cesaretle de ileri seviyede olup karakter olarak çok cömerttir. Çocukluğunda bir gün arkadaşı Sakhr ile birlikte bir mescide gitmişler ve orada uzunca verilen hutbeyi dinlemişlerdir. Hutbe bittiğinde Abdullah b. Mübârek, arkadaşına hutbeyi ezberlediğini söylemiştir. Mecliste onun bu sözünü işiten bir adam, hutbeyi tekrarlamasını isteyince o, hutbeyi olduğu gibi tekrar etmiştir.¹⁹⁷

Ömrü ilim talebi ve cihadla geçen İbnü’l-Mübârek’in talebeliği yirmili yaşlarda başlamıştır.¹⁹⁸ Abdullah b. Mübârek doğduktan sonra, babası onu küçük yaştan itibaren ara sıra camilere götürmüş ve birlikte ilim meclislerine katılmışlardır.¹⁹⁹ İlk hocası Mervli âlim Rebi’ b. Enes el-Horasânî’dir. İlim tahsili için, Basra, Hicaz, Yemen, Mısır, Şam ve Irak’a yolculuklar yapmıştır. Derin bilgisiyle Basra’nın hadis imamı sayılan Hemmâd b. Zeyd’in takdirini kazanmıştır.²⁰⁰ Kendisi tebei’t-tâbiînden olup birçok tâbiîn ile karşılaşmış ve onlardan ilim tahsilinde bulunmuştur. İlim aldığı hocaları hakkında; “Dört bin şeyhten ilim tahsil ettim ve bin şeyhten rivayette bulundum.” demiştir. Nakilde bulunduğu kişiler arasında Hişam b. Urve, A’miş, Ebû Hanife, Malik, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Evzâî, Şu’be vb. imamlar vardır.²⁰¹ Kendisinden de başta hocaları Ma’mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî olmak üzere Abdürrezzâk b. Hemmâm, Yahya b. Maîn, İshak b. Râhûye gibi hadis ilminin önde gelen imamları hadis rivayet etmiştir.²⁰²

¹⁹⁴ Afaracı, “Abdullah b. Mübârek Kimdir?” *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü’z-Zühd Kalbin İncelikleri*, 15.

¹⁹⁵ Afaracı, “Abdullah b. Mübârek Kimdir?” *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü’z-Zühd Kalbin İncelikleri*, 16.

¹⁹⁶ Öztürk, *Abdullah b. Mübârek’in (ö.181/797), Zühd Anlayışı*, 13.

¹⁹⁷ Afaracı, “Abdullah b. Mübârek Kimdir?” *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik Kalbin İncelikleri*, 12.

¹⁹⁸ Afaracı, “Abdullah b. Mübârek Kimdir?” *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik Kalbin İncelikleri*, 12.

¹⁹⁹ Okuyan, *Abdullah bin Mübârek*, 16.

²⁰⁰ Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, 1/123.

²⁰¹ Afaracı, “Abdullah b. Mübârek Kimdir?” *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik Kalbin İncelikleri*, 12.

²⁰² Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, 1/123.

Birçok büyük âlimin yetiştiği Horasan bölgesinde özellikle Merv kentinde hadisleri tedvin eden ilk âlim oluşu, Abdullah b. Mübârek'in şöhretini artıran sebeplerin başında gelmektedir.²⁰³ Yine kısa süre içerisinde o dönemde hadis ve fıkıh ilminde öncü kabul edilen âlimlerle mukayese edilecek konuma gelmiş olması onun, ilim yolundaki gayretini göstermektedir. Örneğin; Abdürrezzâk b. Hemmâm, Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Âdem ve özellikle o dönemde ilmi ve zühdüyle dikkat çeken bir isim olan Süfyân es-Sevrî ile yapılan karşılaştırmalar meşhurdur. Bunlardan birinde Süfyân es-Sevrî'nin; "Bir yılın sadece üç gününde Abdullah b. Mübârek'in yaptıklarını yapsam buna güç yetiremem." dediği nakledilmiştir.²⁰⁴ Yine onun için, üzerinde taşıdığı halin tarifinin imkânsız olduğunu söylemiştir.²⁰⁵

Yahyâ b. Maîn, Abdullah b. Mübârek'in kitaplarında yirmi binin üzerinde hadis bulunduğunu nakletmiştir.²⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, onun hakkında; "Abdullah b. Mübârek gibi kendi zamanında ilim talep eden olmamıştır. Bu nedenle o, Yemen, Mısır, Şam, Kûfe ve Basra'ya seyahat etmiş ve ilim alanında küçük büyük demeden herkesten ilim yazıp cem etmiştir. İlim alanında, onun gibi az hata yapan olmamıştır." demiştir.²⁰⁷

Kûfe'de kaldığı bir süreçte, bir hadis hakkında ihtilafa düşüldüğünde; "Geliniz bu ilmin tabibine gidelim." denilerek ona başvurulması, zamanında hadisleri en iyi bilen kişi olarak kabul edildiğini göstermektedir. Hadis ravilerini çok iyi bildiği ve hadis ilminin özü sayılan fikhü'l-hadisın önde gelen âlimlerinden biri olduğu için, rivayet ettiği hadisler bu açıdan ayrı bir önem taşımaktadır. Bu sebeple ondan nakledilen hadislerin delil olarak kullanılabileceği hususunda âlimler ittifak etmişler ve kütüb-i sitte müellifleri onun rivayetlerini hiç tereddüt etmeden eserlerine almışlardır. Abdullah b. Mübârek, hadis ilminin temelini teşkil eden isnadın değerini kavrayıp ortaya koymuş, dinini isnadsız öğrenmek isteyen kişiye evinin damına merdivensiz çıkmak isteyen kimseye benzetmiş ve isnad olmasaydı herkes aklına eseni söylerdi, demiştir.²⁰⁸

Abdullah b. Mübârek'in fıkıh ilminde de önemli bir yeri vardır. Ebû Hanife'nin talebesi ve dostu olup fıkıhta ilk onun metodunu benimsemiş ayrıca hakkında çeşitli vesilelerle övücü sözler söylemiş, şiirler yazmıştır. Fıkıh bablarına tasnif ettiği *es-Süneni'l fi'l-Fıkıh* adlı eserinde yine Ebû Hanife'nin usulünü esas almıştır. Ebû Hanife

²⁰³ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/123.

²⁰⁴ İsfahani, *Hilyetü'l-Evliya'dan naklen Öztürk, Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) Zühd Hayatı*, 13, 14.

²⁰⁵ İmamı Şârânî, *Evliyâlar Ansiklopedisi Tabakatü'l-Kübra*, çev. Abdulkadir Akçiçek (İstanbul: Bedir Yayınları, 2021), 1/192.

²⁰⁶ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/123.

²⁰⁷ Afaracı, "Abdullah b. Mübârek Kimdir?", *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü'z-Zühd Kalbin İncelikleri*, 12.

²⁰⁸ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/123.

vefat edince İmam Malik'in ders halkasına katılmış ve fıkhıta Hanefî ve Malikî mezhebinin birleştiren bir usul ortaya koymuştur.²⁰⁹

Abdullah b. Mübârek'in hadis, fıkıh, Arapça, şiir, Arap tarihi gibi birçok ilmi kendisinde topladığına dair bilgiler eserlerde sık sık geçmekle birlikte İbn Uyuyne bunu bir adım daha ileriye taşıyarak; "Sahabenin durumuyla Abdullah b. Mübârek'in durumunu kıyasladım, onunla gazalara katılmalarından başka bir fark görmedim." diyerek onun hal bakımından aşıptan farkının olmadığını anlatmaya çalışmıştır.²¹⁰

Abdullah b. Mübârek, zâhidlerin efendisi ve evtâdın rehberi olup, sûfiler ve zâhidler zümresinin saygı gösterilen zatlarından olmuştur. Tarikat ve şeriatın bilcümle hallerine ve sebeplerine vakıf bulunmuştur.²¹¹ O, çok konuşmamış ve mescitlerde çok oturmamıştır. Yalnız kalmayı seven ve malayaniye hiç iltifat etmeyen bir şahsiyet olmuştur. Şakik b. İbrahim, onun bu yönü hakkında; Abdullah b. Mübârek'e bir gün: "Neden namaz kıldıktan sonra bizimle oturmuyorsun?" diye sorulduğunda kendisinin; "Gidip sahabe ve tâbiîn ile oturuyorum." dediğini, ona; "Sahabe ve tâbiîn hani nerededir?" diye sorulunca da "Gidip ilmime bakıp onların eserlerini ve amellerini idrak ediyorum, sizinle oturup ne yapayım, siz insanların gıybetini yapıyorsunuz." dediğini ifade etmiştir.²¹²

Aynı zamanda çok edepli ve mütevazi olan Abdullah b. Mübârek bir gün; "Biz dünyalık için ilim talep ettik, o ise bize dünyayı terk etmeye irşad etti." demiştir. Kendisi, Allah yolunda ihlâsla cihad etmiş, rubat ve hudut noktalarında devamlı bulunmuş bir mücahid âlim olmuştur.²¹³ Âlimlerin onun hakkında yaptığı methi senalar, sayfalar dolduracak kadar çoktur. Mesela; Hârice: "Sizden her kim sahabe gibi bir zat görmek isterse Abdullah b. Mübârek'e baksın." demiştir. Yine İmam Zehebî onun hakkında: "Vallahi ben onu Allah için çok seviyorum. Ona olan muhabbetimle de hayrı murad ediyorum. Çünkü Allah ona takvayı, ibâdeti, ihlâsı, cihadı, geniş bir ilmi ve övgü dolu vasıfları bahşetmiştir." demiştir.²¹⁴

Yine Zehebî, Abdullah b. Mübârek'in, zekada, cesaretle, iyilik etme ve yardım dağıtmada önde olduğunu, cihadda örnek kumandan olduğunu söylemiştir. Esved b. Selim, Abdullah b. Mübârek'in kendisine iktida edilen yani örnek alınan ve işlerine güvenilen bir yönetici olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Mu'teber babasına, Arapların fakihinin kim olduğunu sorduğunda babası, Süfyân es-Sevrî'nin olduğunu söylemiş, Süfyân es-Sevrî vefat ettikten sonra aynı soruyu tekrar sorduğunda bu kez babası,

²⁰⁹ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/123.

²¹⁰ Hatip el-Bağdadi, *Tarihu Bağdat'tan naklen Öztürk, Abdullah b. Mübârek'in (ö.181/797) Zühd Hayatı*, 14.

²¹¹ Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 162.

²¹² Afaracı, "Abdullah b. Mübârek Kimdir?", *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü'z-Zühd Kalbin İncelikleri*, 13.

²¹³ Afaracı, "Abdullah b. Mübârek Kimdir?", *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü'z-Zühd Kalbin İncelikleri*, 13.

²¹⁴ Afaracı, "Abdullah b. Mübârek Kimdir?", *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü'z-Zühd Kalbin İncelikleri*, 15.

Arapların fakihinin Abdullah b. Mübârek olduğunu söylemiştir.²¹⁵ Abdullah b. Mehdi; “Gözlerim Abdullah bin Mübârek kadar bu ümmet için iyilik dileyen birini görmedi.” demiştir.²¹⁶

Zamanın değerlisi, şeriat ve tarikat önderi, hakiki manada büyük cihad sahibi ve emin kişilerin köşe taşı konumundaki evliyalarından olan Abdullah b. Mübârek’e; “Şeyhin Şahı Ulema” yani “Âlimlerin Şahı” ismini vermişlerdir. İlim ve cesaret konusunda eşsiz olup tasavvufun ihtişamlı olanları arasında yer alan Abdullah b. Mübârek, şeriat erbabının da hürmet edilenleri arasında yer almıştır.²¹⁷

Tövbe etmesine vesile olan sevdiği kadın sayesinde Abdullah b. Mübârek’in gönlüne manevi aşk ateşi düşmüş ve Kur’ân yoluna yönelmiştir.²¹⁸ Bu olayın ardından kendisi, Merv şehrinden ayrılarak Bağdat’a gitmiştir. Orada bir müddet evliyaların sohbetine katılmıştır. Sonra da Mekke’ye gitmiş ve kendini ibâdete vermiştir. Sonrasında tekrar Merv şehrine geri dönmüş ve halk tarafından güzel karşılanmıştır. Merv şehri halkının yarısı hadis ilmi ile diğer yarısı ise fıkıh ilmi ile meşgul olup Abdullah b. Mübârek her iki gurupla da iyi geçinmiştir. Bundan dolayı kendisine, iki grubu hoş eden manasına gelen “Reziyyul Farikayn” adı verilmiştir. Daha sonra tekrar Merv şehrinden ayrılıp Mekke’ye yerleşmiş ve Kabe’ye komşu olmuştur.²¹⁹

Abdullah b. Mübârek’in zühd anlayışı da üzerinde durulması gereken özellikler taşımaktadır. Ona göre zühd; dünya ile alakayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamaktır.²²⁰ Abdullah b. Mübârek, Hasan el Basrî’nin vefatından sonra zühdü ve takvasıyla tasavvuf ilminin her zaman ve her yerde uygulanabileceğini göstermiştir. O zühdü, herhangi bir yerde inzivaya çekilme ve itikâfa girme olarak düşünmemiş, aktif olarak yaşama şeklinde düşünmüştür. Halkın arasına, cemaate karışmaya ve onların ihtiyaçlarını gidermeye ara vermeksizin devam etmeye sevdiği kişileri teşvik etmiştir. Genel olarak Rum bölgesi sayılan Anadolu halkını Bizans askerlerine karşı korumak için savaşmayı, kendi el emeğinden başka yiyecekleri yememeyi, ticaretiyle kazandıklarından ihtiyacı olan hadis bilginlerine, ilim öğrencilerine, çaresiz kalanlara, gelir sağlayamayanlara vererek malî cihetten de yardım etmeyi ve bu şekilde Allah’ın rızasını kazanmaya çalışmayı, onun zühd olarak gördüğü rivayet edilmiştir.²²¹

²¹⁵ Okuyan, *Abdullah bin Mübârek*, 55.

²¹⁶ İbnü’l-Cevzi, *Sıfatü’s-Safve -Allah Dostları*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2019), 1012.

²¹⁷ Feridüddin Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, çev. Tekin, Ubeydullah Bayram (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2021), 244.

²¹⁸ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, 245.

²¹⁹ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, 244, 245.

²²⁰ Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, 1/123.

²²¹ Okuyan, *Abdullah bin Mübârek*, 21.

2.2.2.3. Eseri

Abdullah b. Mübârek, zühd ile ilgili hadis malzemesini *Kitâbü 'z-zühd ve 'r-Rekâik* adlı eserinde toplamıştır.²²² İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü 'z-Zühd ve 'r-Rekâik* adlı bu eseri, bu türün ilk örneklerinden ve belki de en kapsamlısı olup, Hz. Peygamber'in, ehl-i beytinin, ashâbının ve halifelerinin yanı sıra onları takip eden Müslümanların riyâzet tavırlarını vurgulamak üzere titizlikle seçilen, hadisler ve dini ilkelerden oluşan bir derlemedir. Zaîde b. Kudemâ, Vekî b. Cerrâh ve Esed b. Mûsâ tarafından kaleme alınan zühd derlemelerine benzer olarak bu eser de sonraki tasavvuf geleneğinin yapı taşları haline gelecek yüzlerce dini hikem ya da aforizmayı, ahlâkî ve örfî kaideleri içine almaktadır.²²³ Abdullah b. Mübârek'in en yaygın ve en meşhur eserlerinden biri olan bu eser, Hz. Peygamber (s.a.v), ashab ve tâbiînün ibâdet, ihlâs, tevekkül, kanâat gibi ahlâkî konulara dair sözlerini ihtiva etmektedir. Onun bu eseri, "ale'l-ebvab" yani konu başlıklarına göre rivayetleri ihtiva eden bir mahiyet arz etmekle birlikte hadis medekkikleri tarafından bu eserin asılsız rivayetleri içerdiği de belirtilmektedir. Tahkikli ve tahkiksiz neşirleri yapılmış olan bu eseri, ilk tahkikli neşrini Habîburrahman el-A'zamî yapmıştır. A'zamî'nin tahkikini yapmış olduğu eser, A'zamî'ye ait 64 sayfalık uzun bir takdimden sonra eserin aslı olarak 11 cüz ve 1627 rivayetten oluşmaktadır.²²⁴ A'zamî tarafından bu eser tahkik edilirken, İskenderiyye, Zâhirîyye ve orijinal nüshası olan İstanbul Süleymaniye'deki olmak üzere üç yazma nüsha ele alınmış ve 1966'da Melegon'da (Hindistan'da) basılmıştır.²²⁵

Eser, dilimize kazandırılmış ve "*Zâhidlik ve İncelikler*" alt başlığı ile yayınlanmıştır. Eserde tasavvufun temel terimlerinden; hüzn, zikir, hûşu, ihlâs, niyet, tefekkür, havf, haya, tevâzû, riyâ, kanâat, rıza, fakr terimleri bulunup bunlar hakkında Peygamberimiz (s.a.v) ve sahabenin sözleri yer almaktadır. Bu eser, ilk dönem zühd anlayışını ortaya koyması açısından yararlanılabilecek bir eserdir.²²⁶ Bu türden diğer eserlerde olduğu gibi bu eserde de tevazu, sabır, tevbe, Allah'a tevekkül, misafirperverlik, gece ibâdetleri, sükût, fakr ve ağlama övülürken, bir taraftan güçlü bir biçimde tamah, haset, öfke, enaniyet ve diğer reziletler yerilmektedir. İbnü'l- Mübârek'in bu zühd derlemesi, Arberry'nin ifadesi ile "Zâhidleri, Hz. Peygamber'in hayatından delil toplamaya çalışan ve kendi hayatlarını meşrulaştırmak için vaaz veren kimseler olarak sunmaktadır." şeklindedir.²²⁷ Abdullah b. Mübârek'in, bu kitabını okurken kendisinden

²²² Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/123.

²²³ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 33.

²²⁴ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 42, 43.

²²⁵ Öztürk, *Abdullah b. Mübârek'in (ö.181/797), Zühd Anlayışı*, 20.

²²⁶ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 43.

²²⁷ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 33, 34.

geçercesine gözyaşı döktüğü, hüznünden dolayı yanına kimsenin yaklaşmadığı nakledilmiştir.²²⁸

Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik’in, Almanya Leipzig Kütüphanesinde 295-296 numaralı iki ayrı el yazması nüshası bulunmaktadır. Fas Karaviyyin Kütüphanesinde 286 numaralı, Mısır İskenderiye Belediye Kütüphanesinde 1331 numaralı, İstanbul’da Carullah Kütüphanesinde (Süleymaniye’de) 834 numaralı, Şam Zâhirîyye’de 237 numaralı ve İngiltere Chester Beatty Kütüphanesinde 2327 numaralı nüshalar bulunmaktadır.²²⁹

Bu çalışmada da ele alınacak eserlerden biri olan Abdullah b. Mübârek’in *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik* adlı eserinin tercümeyle esas alınan nüshası, Şeyh Habibürrahman el-A’zamî’nin tahkikini yaptığı Darü’l Kutubi’l İlmiyye’nin 2004 yılında yayınladığı rivayetlerin tahkikinde kitabın diğer Arapça baskılarından da yararlanılmış ve tercümede uzun ravi silsileleri zikredilmemiş olup, sadece son ravi zikredilmiştir.²³⁰

2.2.3. Vekî’ b. Cerrâh ve *Kitâbü’z-Zühd* Adlı Eseri

2.2.3.1. Hayatı

Hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip olamadığımız Vekî’ b. Cerrâh b. Melih er-Ruâsi b. Adî b. Fûrs b. Cemceme Süfyan b. Ömer es-Süfyan, 129/746 yılında Kûfe’de doğmuştur. Babası Cerrâh, beytü’l-malden sorumlu bir idareci olup, hadis ilmiyle iştigal eden bir kişidir. Dolayısıyla Vekî’ b. Cerrâh, bu ilmi bir çevrede yetişmiştir.²³¹

Vekî’ b. Cerrâh, 184 (800) yılında Mekke’de, Hz. Peygamberi’nin vefatından hemen sonra defnedilmediği için naaşında birtakım değişikliklerin görüldüğüne dair olan rivayetinden dolayı halkın tepkisini almış, zor durumda kalmıştır. Abdülmecid’in Vekî’nin öldürülmesine karar vermesine rağmen Süfyan’ın ricası üzerine affedilmiş, Mekke’den çıkarılmasına karar verilmiş ve Rebeze üzerinden Kûfe’ye gitmiştir. 196’da (812) hacca gittikten sonra memleketine dönerken Kûfe ile Mekke arasındaki Feyd’de 10 Muharrem 197/21 Eylül 812 tarihinde vefat etmiştir.²³² Vefat ettiği yerde hemen defnedilmiştir.²³³

²²⁸ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 54.

²²⁹ Abdullah b. Mübârek, *Abdullah b. Mübârek-Kitâbü’l-Cihad’dan naklen Öztürk, Abdullah b. Mübârek’in (ö.181/797), Zühd Anlayışı*, 20.

²³⁰ Afaracı, “Abdullah b. Mübârek Kimdir?”, *Abdullah b. Mübârek, Kitâbü’z-Zühd Kalbin İncelikleri*, 4.

²³¹ Ahmet Yıldırım ve Nuri Tuğlu, “1. Vekî’ b. Cerrâh’ın Hayatı ve Eserleri”, *Vekî’ b. Cerrâh, Kitâbü’z-Zühd Zahidler Kitabı* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012), 14.

²³² Mehmet Emin Özavşar, “Vekî’ b. Cerrâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/8, 9.

²³³ Şârânî, *Evliyâlar Ansiklopedisi Tabakat’ül-Kübra*, 1/206.

2.2.3.2. İlmî Yönü

Vekî' b. Cerrâh, Çok genç yaşta muhaddis ve fakihlerden ilim öğrenmeye başlamış, yaşadığı dönemde Irak'ın meşhur muhaddislerinden biri olmuştur. Evzaî'nin kendi dönemindeki ilmi pozisyonu ne ise Vekî' b. Cerrâh'ta kendi döneminde pozisyonu odur.²³⁴

Onun ilim hayatında Süfyân es-Sevrî'nin ayrı bir yeri olup Süfyân es-Sevrî'nin vefatından sonra onun yerine geçmiştir. Ebû Hanife'ye karşı şiddetli muhalefetiyle bilinen Süfyân es-Sevrî'nin en gözde talebesi olmasına rağmen Ebû Hanife'den rivayette bulunmuş, onun görüşleriyle fetva vermiştir. Ayrıca Züfer ve Ebû Yusuf'un derslerine katılmıştır.²³⁵

Hadise ilgisi küçük yaşlarda başlayan Vekî' b. Cerrâh, A'meş'ten hadis öğrenmiş ve 33 yaşında hadis nakletmeye başlamıştır.²³⁶ Bağdat, Abadan, Vasıt, Musul, Dımaşk, Misis, Tarsus, Mekke ve Medine onun ilim tahsili için gittiği yerler arasında olup bu merkezlerden bazılarına defalarca gidip gelmiştir.²³⁷ Vekî' b. Cerrâh'ın ders aldığı hocalar arasında, Ebû Tarık es-Serrâc, İbrahim b. İshak, İbrahim b. Müslim, Ali b. Malik Mansur b. Muaz, Ali b. Mübârek gibi pek çok ilim adamı bulunmaktadır. Talebeleri arasında ise, Ahmed b. Hanbel, oğlu Ahmed b. Vekî', Humeydi, Abdurrahman b. Nafi el-Mahzufo, Kuteybe b. Said, Yahya b. Adem, Yahya b. Main, Muhammed b. Selam gibi şahsiyetler yer almaktadır. Öğrencilerinden Ahmed b. Hanbel onun hadis ve diğer ilimlerdeki yerini ifade etmek üzere; "Vekî' b. Cerrâh'dan daha zeki ve hafızası güçlü birini görmedim. İlmi Vekî' b. Cerrâh'dan daha iyi bilen görmedim. Size Vekî' b. Cerrâh'ın Musannefatını okumanızı tavsiye ederim." demiştir.²³⁸

Harun er-Reşit, Vekî' b. Cerrâh'ı Kûfe kadılığına tayin etmek istemiş ancak o, bu teklifi kabul etmemiş ve hayatı yaşarken kendi ilmi birikimi çerçevesinde belli başlı düsturlar edinmiş, bunlara riayet etmeye büyük önem vermiştir.²³⁹

Vekî' b. Cerrâh; "Zahitlik sadece helalde olur. Helal de artık kalmadı. Dünyalığı bir laşe gibi gör. Ondan sadece sana yetecek kadar al. O aldığın helal yoldan olduğunda, zâhid sayılırsın. Sadece muhtaç olduğunu aldığın için de haram olsa bile ceza görmezsin. Böyle de olsa, şüpheli de olsa, sadece muhtaç olduğunu aldığın için öbür alemde sana

²³⁴ Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, "1. Vekî' b. Cerrâh'ın Hayatı ve Eserleri", *Vekî' b. Cerrâh, Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*, 15.

²³⁵ Özavşar, "Vekî' b. Cerrâh", 43/8.

²³⁶ Özavşar, "Vekî' b. Cerrâh", 43/8.

²³⁷ Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, "1. Vekî' b. Cerrâh'ın Hayatı ve Eserleri", *Vekî' b. Cerrâh, Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*, 15.

²³⁸ Yıldırım - Tuğlu, "1. Vekî' b. Cerrâh'ın Hayatı ve Eserleri", *Vekî' b. Cerrâh, Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*, 17, 18, 21.

²³⁹ Nuri Tuğlu - Ahmed Yıldırım, "Vekî' b. Cerrâh ve Kitâbü'z-Zühd Adlı Eseri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/25 (2010), 128, 129.

ceza gelmez. Az hesap verirsın ve kurtulursun. Azar işitirsen bu, pek hafif olur.” demiştir. Yine Hak ehline tarif edilen manevi yolun, bir esas gaye olduğunu, ona girmek ve ötelere ulaşmak için sadık olmak gerektiğini, başka türlü olmayacağını söylemiştir.²⁴⁰

Veki’ b. Cerrâh, bütün yılını oruçla geçirmiş, her gece Kur’ân-ı Kerîm’i hatmetmiştir. Biri kendisine eziyet etse hemen oracıkta oturup başına toprak saçmıştır. Eğer Allah’a karşı bir günahı olmasa Allah’ın onu başına musallat etmeyeceğini düşünerek istiğfara başlamıştır. Bu eziyeti kendinden gidene kadar Allah’tan günahının bağışlanmasını istemiştir.²⁴¹

2.2.3.3. Eseri

Her müellifin yapmış olduğu gibi Veki’ b. Cerrâh’ında yaşadığı şehir veya bölgede öncelikle ihtiyaç olduğuna inandığı hususlarda birikimini aktarmak ve katkıda bulunmak amacıyla söz konusu *Zühhd* eserini kaleme almıştır. Eserin orijinal nüshası Şam zâhirîyye Kütüphanesi, Âmm 1033’te bulunmaktadır. Bu eser, 1994 yılında Abdurrahman Abdulcebbar el-Fevaî’nin tahkiki ile üç cilt halinde Medine’de basılmıştır.²⁴² Ali Pekcan da kitabı *Hayatı Allah’a Adamak* başlığı ile Türkçeye çevirmiştir. Ahmet Yüksel ise eser üzerine yüksek lisans çalışması yapmıştır.²⁴³ 73 bab başlığı altında eser, konularına göre tasnif edilmiş ve rivayetler buna göre taksim edilmiştir.²⁴⁴ Güzel ahlâk ve adaba dair 539 rivayetten oluşan eserde, 200 merfu, 193 mevkuf, 132 maktu’ ve 14 israiliyat nevinden haber bulunmaktadır.²⁴⁵

Muhakkik eserin baş tarafında müellif hakkında bilgiler vermiş, eser içerisinde hadislerin tahririni ve ravilerin tanıtımını yapmış, tahrir yapıldıktan sonra hadisin sıhhati ile ilgili bilgileri dipnotlarda belirtmiştir. Ayrıca eserin sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahısların, yerlerin ve kitapların birer fihristini koymuştur. Eser genel itibarıyla dünyanın faniliği, müminin bu dünyaya karşı tutumu ve bakış açısı gurur, makam-mevki sahibi olmaktan dolayı kibir vb. kötü fiillerin yerilmesi, günahlardan uzak durmaya çalışma, bütün işlerde Allah rızasını ön plana koyma gibi konuları ihtiva etmektedir.²⁴⁶

²⁴⁰ Şârânî, *Evliyâlar Ansiklopedisi Tabakat’ül-Kübra*, 1/205.

²⁴¹ Şârânî, *Evliyâlar Ansiklopedisi Tabakat’ül-Kübra*, 1/205.

²⁴² Yıldırım - Tuğlu, “Kitâbü’z-Zühhd”, *Veki’ b. Cerrâh, Kitâbü’z-Zühhd Zahidler Kitabı*, 26.

²⁴³ Özavşar, “Veki’ b. Cerrâh”, 43/9.

²⁴⁴ Yıldırım - Tuğlu, “Kitâbü’z-Zühhd”, *Veki’ b. Cerrâh, Kitâbü’z-Zühhd Zahidler Kitabı*, 26.

²⁴⁵ Özavşar, “Veki’ b. Cerrâh”, 43/9.

²⁴⁶ Yıldırım - Tuğlu, “Kitâbü’z-Zühhd”, *Veki’ b. Cerrâh, Kitâbü’z-Zühhd Zahidler Kitabı*, 26, 27.

2.2.4. Ahmed b. Hanbel ve *Kitâbü'z-Zühhd* Adlı Eseri

2.2.4.1. Hayatı

Asıl adı, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî'dir. Hicri 164, miladi 780 yılında Rebiülevvel ya da Rebiülahir ayında Bağdat'ta doğmuştur. Ailesi Merv'den Bağdat'a göç ederken annesi ona hamile olduğu için Merv'de doğduğunu da söyleyenler olmuştur. Oğlu Salih'in rivayet ettiği şecereye göre soyu, Hz. Peygamber'in (s.a.v) dedelerinden Nizar ile birleşerek Hz. İsmail'e (a.s) kadar uzanmaktadır. Dedesi Hanbel b. Hilal, Emevîler devrinde Serahs valiliği yapmış, Abbasilerin idareyi ele geçirmesinde önemli görevler üstlenmiştir. Babası da Abbasi ordusunda görev almış ve otuz yaşlarında vefat etmiştir. Babası vefat edince Şeybanoğullarından olan annesi Safiyye bint Meymune'nin himayesinde büyümüştür.²⁴⁷

Ahmed b. Hanbel, geçimini kendisine miras olarak kalan dokuma atölyesinin geliriyle sağlamıştır. Bu geliri ihtiyacını karşılamadığında borç almış, bir başka işte çalışmış, bu şekilde hayatını devam ettirmiştir. Maddi bakımdan sıkıntılı olduğu zamanlarda bile Abbasi halifesi Mütevekkil'in ihsanını reddetmiş, oğulları ve amcasının kabul etmesini istememiştir.²⁴⁸

Dini yaşamada ve sünneti ihyâ etmede önder, mezhep ve millete en güzel örnek, amel işlemede benzersiz bir şahsiyet, takvada rehber ve acayip kerametlere sahip birisi olan Ahmed b. Hanbel, Ehli sünnet ve'l-Cemaatin önderi, dinle ve devletin imamı olmuştur. Onun kadar hadis ilmine emeği geçen olmamıştır. Takvada, Allah'tan korkmada, riyazette ve keramette şanı büyük olup duası kabul olunan bir şahsiyet olmuştur. Çok insafli olması ve zahitliği ile meşhur olduğu için bütün gruplar tarafından mübârek birisi olarak kabul görmüştür.²⁴⁹

Sırrı Sekâti: "Ahmed b. Hanbel, hayatı boyunca Mutezile mezhebi ile mücadele etti ve onların hücumlarına maruz kaldı," demiştir.²⁵⁰ Abbasi halifesi Me'mun hilafetin son yıllarında Mutezile mezhebi ileri gelenlerinin tesiriyle, devrin tanınmış âlimlerini Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü kabul etmeye çağırmıştır. Bu zamana kadar Ahmed b. Hanbel, hadis okutmaya devam etmiş ve bu görüşü benimsemediğini açıkça belirtmiştir. Bu kanâatinde ısrarcı olunca hapse atılmıştır. O sırada Tarsu'ta bulunan Me'mun onunla görüşmek isteyince kendisiyle aynı fikirde olan Muhammed b. Nuh ile birlikte Bağdat valisi İshak b. İbrahim tarafından zincire vurularak yola çıkarılmışlardır.

²⁴⁷ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75.

²⁴⁸ Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühhd'ü Bağlamında Zühhd Hadislerinin Değerlendirilmesi*, 21.

²⁴⁹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 295.

²⁵⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 295.

Ancak Rakka'ya vardıklarında halifenin ölüm haberi gelince tekrar Bağdat'a gönderilmişler ve dönüş yolunda da Muhammed b. Nuh vefat etmiştir. Yeni halife Mu'tasım, kardeşinin yolundan gitme kararı ile Ahmed b. Hanbel'in hapiste tutulmasını istemiş, Ahmed b. Hanbel'in kanâatinden vazgeçmediğini görünce işkenceye tabi tutulmasını emretmiştir. Buna rağmen fikrinden dönmediğini görünce onu serbest bırakmak istemesine rağmen baş kadı Ahmed Ebû Duad, halifeyi bu kararından döndürmüş ve işkenceyi artırmışlardır. Ahmed b. Hanbel, iki yıl dört ay süren bu hapis ve işkence hayatından sonra serbest bırakılmış ancak Mu'tasım'ın vefatından sonra halife olan Vasîk döneminde bu konu yani halku'l-Kur'ân meselesi mekteplerde resmi program içerisine alınınca Vasîk'in ölümüne kadar, evinde göz hapsinde tutulmuştur. Cuma namazlarına bile gidememiş, beş yıl boyunca oğullarının dışında kimseye hadis rivayet edememiştir. Mütevekkil döneminde halku'l-Kur'ân meselesi sona ermiştir.²⁵¹

Ali b. Medînî; "Allah bu dini ridde günü Ebû Bekir ile, mihne gününü de Ahmed b. Hanbel ile yüceltmıştır." diyerek, o çetin imtihanda yapılan işkencelere kendisinden daha fazla dayandığını itiraf etmiştir. Yine mihne olayında Ahmed b. Hanbel'in Peygamber sabrı gösterdiğine işaret eden, dönemin tanınmış sūfisi Bîşr el-Hâfi, kendisinin aynı sabrı gösteremeyeceğini belirttikten sonra onun atıldığı ateşten has altın olarak çıktığını söylemiştir.²⁵² Ömrünün sonlarında bir topluluk, Ahmed b. Hanbel'in yanına gelerek sana eziyet edenler hakkında ne dersin diye sorduklarında; "Ne diyeyim. Beni Allah için dövmüşlerdi. Zira onlar benim bâtil üzere olduğumu zannetmişlerdi. Şayet onlar Hak üzere iseler, sırf beni yaraladıkları için kıyamet günü kendilerinden davacı olmam." cevabını vermiştir.²⁵³

Ahmed b. Hanbel, hicri 241, miladi 855 tarihinin Rebiülevvel ayının 12'sinde, 72 yaşında vefat etmiştir. Cuma namazından sonra çok kalabalık bir cemaatle kılınan cenaze namazının ardından Babu Harp mezarlığına defnedilmiştir. Meşhur bir ziyaretgah haline gelen mezarı, hicri 6. asrın sonlarına doğru Dicle Nehri'nin taşmasıyla yıkılmıştır.²⁵⁴

Nakledildiğine göre, Ahmed b. Hanbel vefat ettiğinde o bölgenin kuşları topluca gelmiş ve tabutun üzerinde bir müddet uçtuktan sonra kendilerini tabuta vurmuşlar. Bu olaya şahit olan binlerce Hristiyan, Yahudi ve Mecusi, Müslüman olmuştur. Buradan hareketle Ahmed b. Hanbel'in kabul olmuş iki duasından bahsedilir. Bunlardan biri; "Ya Rabbi! İman vermediğin kullarına iman nasip et!" olup ikincisi de "Ya Rabbi! İman verdiğin kullarından imanlarını geri alma." şeklindedir. Bunlardan biri kendisi hayatta

²⁵¹ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/76.

²⁵² Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/77.

²⁵³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 182.

²⁵⁴ Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Bağlamında Zühd Hadislerinin Değerlendirilmesi*, 21.

iken diğeri ise vefatından sonra kabul olmuştur. İman edenler imanlarında sabit kalmışlar, Müslüman olmayanlar da onun cenazesinde şahit oldukları olayın tesiri ile iman etmişlerdir.²⁵⁵

2.2.4.2. İlmî Yönü

Ahmed b. Hanbel, çocukluğunu Abbasilerin başkenti olan Bağdat'ta geçirmiş ve ilk terbiyesini bu ilim merkezinde almıştır. Küçük yaşta Kur'ân'ı ezberlemiş, dil ve kompozisyon dersleri almıştır. Çok iyi bir hafızaya sahip olmasının yanı sıra hıfzettiklerini de çok iyi anlamıştır.²⁵⁶

Kur'ân'ı Kerîm'i ezberledikten ve Bağdatlı âlimlerden bir müddet gramer ve fıkıh dersleri aldıktan sonra hadis öğrenmeye başlamıştır. İlk hocalarından biri, kendisinden pek çok hadis yazdığı, tanınmış muhaddis Hüseyin b. Beşîr'dir. Diğer hocaları arasında; Süfyan b. Üyeyne, Yahya b. Sait el-Kattan, Abdurrahman b. Mehdi, İmam Şâfiî ve Abdürrezzak b. Hemman gibi âlimler bulunmaktadır. En çok hadis yazdığı hocası ise Vekî' b. Cerrâh'tır. El-Müsned adlı eserindeki rivayetlerine göre 280 kadar hocası vardır.²⁵⁷

Ahmed b. Hanbel, dört mezhepten biri olan Hanbelî mezhebinin kurucusu, Emiru'l-Mü'minin ünvanını kazanmış muhaddis, fakih, mütekellim ve müfessirdir.²⁵⁸

Tanınmış talebeleri arasında, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, akranlarından Yahya b. Main, Ali b. Medînî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hatim er-Râzî ve oğulları, Salih ve Abdullah bulunmaktadır. Hocalarından İmam Şâfiî, Abdürrezzak ve Abdurrahman b. Mehdi de kendisinden hadis dinlemiş olup aralarında yalnız İmam Şâfiî onun adını açıkça söylemek yerine; "Güvenilir kimse bana rivayet etti." demeyi tercih etmiştir.²⁵⁹

Ahmed b. Hanbel, Bağdatlı muhaddislerden faydalandıktan sonra hadis uğrunda seyahatlere başlamıştır. Irak'a, Yemen'e ve Suriye'ye daha sonra İran'a, Horasan'a, Mağribe, Kûfe'ye, dört defa olmak üzere Basra'ya, Mekke'ye bunların haricinde Medine'ye, Yemen'e, Cezayir'e ve Faris'e seyahatler yaparak oradaki ilim adamlarından hadis dersleri almıştır.²⁶⁰ Bu seyahatler arasında en uzun ve yorucu olanı, Abdürrezzak b. Hemmâm'dan istifade etmek üzere, yeterli parası olmadığı için kervancıların yanında deve bakıcılığı yapmak kaydıyla 198/813-14 yılında gerçekleştirdiği Yemen

²⁵⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 302.

²⁵⁶ Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühdi Bağlamında Zühhd Hadislerinin Değerlendirilmesi*, 20.

²⁵⁷ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/75.

²⁵⁸ Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühdi Bağlamında Zühhd Hadislerinin Değerlendirilmesi*, 20.

²⁵⁹ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/75.

²⁶⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye'den naklen* Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühdi Bağlamında Zühhd Hadislerinin Değerlendirilmesi*, 22.

yolculuğudur. Ancak elli dirhemi bulunmadığı için Cerir b. Abdülhamid'den hadis okumaya, arkadaşlarıyla birlikte Rey şehrine gidememiştir.²⁶¹

Ahmed b. Hanbel, Mekke'ye ilk gidişinde İmam Şâfiî ile karşılaşmış ve ondan hadis tahsil etmiştir. Aynı şekilde Bağdat'a döndüğünde de daha önce karşılaştığı İmam Şâfiî'den fıkıh ve usul-i fıkıh tahsil etmiş ve bu tahsili, İmam Şâfiî Mısır'a göç edene kadar devam etmiştir. Hocası eş-Şâfiî, Ahmed b. Hanbel hakkında çok takdîrîkâr ifadeler kullanmıştır. Mesela; "Siz hadisi ve hadis ricalini daha iyi bilirsiniz. Hadis sahih olunca onu bana bildirin." "Bağdat'tan ayrıldım, orada Ahmed b. Hanbel'den daha mütteki, efdal, âlim ve fakih birini bırakmadım." "Ahmed b. Hanbel sekiz hasletin imamıdır: Kur'ân, sünnet, hadis, fıkıh, lügat, zühd ve vera." gibi sözleri bunlardan bazılarıdır.²⁶² Abdürrezzak b. Hemmam da aynı kanâati paylaşmış olup Yahya b. Said el-Kattan onun bir derya olduğunu, talebeleri arasında bir benzerini görmediğini söylemiş ve bütün kitaplarını istifadesine sunmuştur.²⁶³

Ahmed b. Hanbel'in görüştüğü evliyalar arasında; Zünnûn Mısırî, Bişr-i Hâfi, Sırrı Sekâti ve Maruf-i Kerhi bulunmaktadır. Bişr el-Hâfi; "Onda olan üç fazilet bende yoktur. Ahmed b. Hanbel hem ailesi hem de kendisinin rızkını, temiz ve helal yollardan kazanmaya çalışır. Ben ise sadece kendim için çalıştım. Ahmed b. Hanbel evlendi ve çoğaldı. Ben ise evlenmedim ve darda kaldım. Ahmed b. Hanbel herkese imam oldu ben ise olamadım." demiştir.²⁶⁴

Ahmed b. Hanbel'in muameleler konusunda, değeri yüksek olan sözleri vardır. Bu konuda kendisine soru soran herkese cevap vermiş, meselesini halletmiştir. Ancak mesele hakikatler yani tasavvufî bir konu da ise, soru sahibini Bişr el-Hâfi'ye yönlendirmiştir. Nitekim adamın biri bir gün kendisine ihlâsın, tevekkülün ve rızanın ne olduğunu sorduğunda; ihlâsın, amellerdeki afetlerden halas olmak olduğunu, tevekkülün; Allah'a güvenmek olduğunu, rızanın ise; işleri Allah'a teslim ve havale etmek olduğunu söylemiştir. Adam kendisine mahabbetin ne olduğunu sorunca da bunu Bişr el-Hâfi'ye sormasını, o hayatta olduğu sürece bu soruya cevap veremeyeceğini söylemiştir.²⁶⁵

Ahmed b. Hanbel'in zâhidlik yönüne baktığımızda; onun zühd ve takvası, küçük yaştan itibaren kendisini göstermeye başlamıştır. Hakkında anlatılan bir menkıbeye göre, henüz küçük bir çocukken halifeye arzu hallerini ileten insanların yazışmalarına yardımcı olmuş, ancak bu yazışmaların içeriğinde İslâm esaslarına aykırı, münker bir şey

²⁶¹ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/76,

²⁶² Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Bağlamında Zühd Hadislerinin Değerlendirilmesi*, 22.

²⁶³ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/77.

²⁶⁴ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 295.

²⁶⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 182, 183.

gördüğünde bunlara aracılık etmemiştir.²⁶⁶ Yine Ebû el-Munebbîs'in anlattığına göre; amcası, Ahmed b. Hanbel'den sultana cevabını yazmış olduğu bir mektubu sultanın elçisine vermesini istemiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel mektubu elçiye vermeyip evlerindeki bir dolaba koymuştur. Elçi amcasından cevabı istediğinde amcası, Ahmed b. Hanbel'e mektubun nerede olduğunu sormuştur. Ahmed b. Hanbel buna cevabı; elçinin üzerinde sultanın adamlarının giydiği kıyafetten olduğunu görüp mektubu ona vermediği ve onu dolaba koyduğu olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in buradaki maksadı, sultanın adamlarını ve sultan ile çalışmayı sevmediğidir. Bu da Ahmed b. Hanbel'in zühd yönüne işaretler.²⁶⁷ Yine zühd yönünü gösteren başka bir durum Ebû Dâvûd es-Sicistani'den nakledilen, insanlar gibi dünyaya dalmadığıdır.²⁶⁸ Çocukluğundan beri gecelerini ihyâ etmiş, çarşı pazarda dolaşmayı sevmemiştir. Onu görenler ya mescitte ya bir cenazede ya da bir hasta ziyaretinde görebilmişlerdir. Yalnız kalmayı seven bir şahsiyet olmuştur. Oruçlarını peş peşe tutmuş, üç günde bir iftar etmiştir. İftarında ya bir hurma ya da bir parça un çorbası olmuştur.²⁶⁹

2.2.4.3. Eseri

Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserinin bulunduğu dair bilgi, biyografi kaynaklarının hemen hemen hepsinde zikredilmekte olup İbn Teymiyye'nin zühd kitapları hakkında bahsederken bu eserle ilgili olarak; "Bu sahada yazılan en güzel eser, İmam Ahmed'in *Kitâbü'z-Zühd*'üdür." şeklinde değerlendirme yaptığı bilinmektedir. Aynı zamanda İbn Teymiyye bu eseri, Kuşeyrî'nin *Risale*'si, İsfahani'nin *Hilye*'si gibi diğer tasavvufi kaynaklarla kıyaslamış ve eserin, rivayet bakımından daha sahih olduğunu belirtmiştir. Ancak eser, ale'l-esmâ yani şahıs isimlerine göre düzenlenmiş olup bu durum, eserin bir eksikliği olarak kaydedilmiştir. Çünkü aranan rivayetin bulunması noktasında kullanımı güçleşmektedir.²⁷⁰

Eserin dört ana bölümden meydana geldiği söylenebilir. Birinci bölümü; Hz. Peygamber'in zühdle ilgili söz ve davranışlarına yer verilmiş olup 180 adet rivayet içermektedir. İkinci bölümü; Peygamberlerin zühdüne dair haberler teşkil etmekte olup Hz. Yunus, Süleyman, Eyyüb, Adem, Lokman, Nuh, İsa, Mûsâ, Dâvûd, İbrahim ve Yusuf Peygamberi (a.s) kapsamaktadır. Bu bölümde toplam 476 rivayet bulunmaktadır. Üçüncü bölümü; sahabe'nin zühdüne dair rivayetleri içermekte olup, Hz. Ebû Bekir ile başlayıp,

²⁶⁶ Yunus Sevûk, "İmam Ahmed b. Hanbel'in (r.h) Nesebi, Ailesi ve Yetiştirilmesi", *İmam Ahmed b. Hanbel, Kitâbü'z-Zühd* (Konya: Neda Yayınları, 2020), 7.

²⁶⁷ Ebûl Ferec İbnul Cevzi, *Ehli Sünnetin İmamı Ahmed Bin Hanbel Akidesi, Menheci ve Hayatı*, çev. Fatih Ata (Ankara: İtisam Yayınları, 2022), 36, 37.

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzi, *Sıfatü's-Safve -Allah Dostları*, 557.

²⁶⁹ Şâranî, *Evliyâlar Ansiklopedisi Tabakat'ül-Kübra*, 1/180.

²⁷⁰ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 44, 45.

Amir b. Kays ile bitmiştir. Bu bölümde toplam 613 rivayet vardır. Dördüncü ve son bölüm ise; tabiundan bazı kimselerin rivayetlerini içermektedir. Bu bölümlerde her ismin altında zikredilen rivayetlerin tamamı o isme ait olmayıp, bazen başlıktaki zatla ilgili üç, beş rivayet kaydedilmekte ve hiç ilgisi olmayan rivayetlere geçilmektedir. Bu duruma bütün bölümlerde rastlamak mümkündür.²⁷¹

Eserin kendi dilinde iki baskısı yapılmış olup ilki tahkiksizdir. İkincisi ise M. Sâid Besyûnî tarafından birinci baskısı esas alınıp tahkik edilmek suretiyle yeniden basılmıştır.²⁷² Bunun haricinde eserin içerisinde yer alan hadisler Abdurrahman el-Maraşlı tarafından teferruatlı bir fihrist hazırlanıp basılmıştır. Eser dilimize kazandırılmış olup iki cilt halinde basıma sunulmuştur.²⁷³ Tasavvuf tarihinin zühd dönemi için önemli ipuçları ihtiva eden bir eserdir.²⁷⁴

2.2.5. Hennâd b. es-Serî ve *Kitâbü'z-Zühd* Adlı Eseri

2.2.5.1. Hayatı

Hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmayan Hennâd b. es-Serî'nin ismi tam olarak; Ebû's-Serî Hennâd b. es-Serî b. Mus'ab b. Ebi Bekir b. Bişr b. Sa'fuk b. Amr b. Ades b. Zeyd b. Abdullah b. Dârim et-Temîmî ed- Dârimî el-Hanzalî el-Kûfî el-Varrak'tır. Kendisi ifade ettiğine göre hicrî 152/769 yılında doğmuştur.²⁷⁵

Hennâd b. es-Serî, 90 yaşında hicri 243/857 yılında Rebûlâhir ayının sonu çarşamba gününde vefat etmiştir.²⁷⁶

2.2.5.2. İlmî Yönü

Dönemindeki Kûfe âlimleri ile Kûfe'ye gelen diğer âlimlerden ilim öğrenmiştir. İlim hayatı ve ilim yolunda hangi İslâmî merkezlere yolculuk yaptığı konusunda elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hennâd'ın diğer ilim merkezlerine gidip ilim almış olması ihtimal dahilinde olup Kûfe'ye yakın şehirlere, hac ve umre niyetiyle Mekke ve Medine'ye gitmiş olma ihtimali daha yüksektir. Bunula birlikte onun ilim ehlinde ve zamanındaki büyük muhaddislerin birçoğundan ilim aldığı bilinmektedir.²⁷⁷

²⁷¹ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 45.

²⁷² Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, thk. M. Sâid Besyûnî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986.

²⁷³ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*. çev. M. Emin İhsanoğlu. 1-2. Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

²⁷⁴ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 45.

²⁷⁵ Akcaoğlu - Akpınar, "Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü'z-Zühdü", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 15.

²⁷⁶ Akcaoğlu - Akpınar, "Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü'z-Zühdü", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 16.

²⁷⁷ Akcaoğlu - Akpınar, "Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü'z-Zühdü", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 15.

Hennâd b. es-Serî'nin hocaları arasında Hafs b. Gıyâs, Süfyân b. Uyeyne, Şerik b. Abdullah, Abdullah b. el-Mübârek, Fudayl b. İyâz, Huşeym b. Beşir, Vekî b. Cerrâh ve Yahya b. Main gibi önde gelen hadis âlimleri dikkat çekmektedir.²⁷⁸

Hennâd b. es-Serî'nin öne çıkan yönlerinden biri, Buharî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce gibi Kütüb-i Sitte müelliflerinin tamamına hocalık yapmış olmasıdır. Bunların dışında öğrencileri arasında; Abd b. Humeyd, Bakiyy b. Mahled, İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Hatim er-Râzî ve Ebû Zur'a er-Râzî gibi üçüncü asrın diğer önde gelen hadis âlimleri yer almaktadır. Âlimlerin belirttiğine göre Hennâd b. es-Serî, hafız muhaddislerin en meşhurlarından olup sıdk, zühd ve salah ehlidir. Ayrıca vaaz ve irşadla meşgul olmuştur.²⁷⁹

Ahmed b. Hanbel'e Kûfe'de kimden hadis alınacağı sorulduğunda Hennâd b. es-Serî'yi işaret etmiştir. Ebû Hâtim er- Râzî onu, "Doğru sözlü" olarak nitelendirmiştir. Kuteybe b. Said, "Vekî b. Cerrâh'ın Hennâd b. es-Serî'yi övdüğü kadar başkasını övdüğünü görmedim." şeklinde açıklamada bulunmuştur. Nesaî, İbn Hibbân ve İbn Hacer de onun sika olduğunu ifade etmişlerdir. Zehebi ise "Huccet imamıdır. Önderdir ve âbidlerin süsüdür. Âbid ve zâhid hafızlardandır." diyerek onun hakkındaki düşüncelerini aktarmıştır. Hennâd b. es-Serî'ye çok ibâdetle bulunmasından dolayı "Kûfe'nin rahibi (âbid ve zâhidi)" ünvanı verilmiştir.²⁸⁰

Hennâd b. es-Serî, özellikle zühd, takva ve ibâdet konularında meşhur olmuş, vaaz, irşad ve davetle meşgul olduğu için de vaiz olmakla vasıflandırılmıştır. Zühd kitabı, Münavî ve müsned adlı eserlerinin dışında başka bir eserinin olmayışı, kitap telifinden çok ibâdetle, hadis rivayetiyle, vaaz ve irşadla meşgul olduğunu göstermektedir.²⁸¹

Ahmed b. Seleme şöyle anlatmıştır: "Hennâd b. es-Serî, çok ağlardı. Bir gün bize hadis okurken ara verdi. Ardından abdest aldı ve mescide geldi. Güneşin zevaline kadar namaz kıldı. Mescidde onunla birlikteydim. Daha sonra evine dönüp abdest aldı. Ardından mescide gelip bize öğle namazını kıldırdı. Namazdan sonra kalkıp ikindiye kadar kendisi namaz kılmaya devam etti. Kur'ân okurken sesini yükseltiyor ve çok ağlıyordu. Sonra bize ikindi namazını kıldırdı ve akşam namazına kadar Kur'ân okudu. Komşularından birine 'O ibâdetine ne kadar dayanıklıdır.' dedim. Komşusu 'Onun yetmiş

²⁷⁸ Akcaoğlu - Akpınar, "Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü'z-Zühdü", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 15.

²⁷⁹ Akcaoğlu - Akpınar, "Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü'z-Zühdü", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 15.

²⁸⁰ Akcaoğlu - Akpınar, "Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü'z-Zühdü", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 15, 16.

²⁸¹ Akcaoğlu - Akpınar, "Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü'z-Zühdü", *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 16.

senedir gündüz yaptığı ibâdet böyledir.’ dedi. Onun gece ibâdetini görseydin, kim bilir o nasıldı! Hiç evlenmedi.”²⁸²

2.2.5.3. Eseri

Hennâd b. es-Serî’nin *Kitâbü’z-Zühd* adlı eserinde, zühd, rikak, edeb ve ahlâkla ilgili hadisler, çeşitli bablarda bir araya getirilmiştir. Tertibinin güzelliği, konularının çeşitliliği ve hacmi yönüyle zühd sahasındaki önemli eserlerden biri olarak kabul edilmiştir. Kitaptaki bilgilerin kaynağını, Kur’ân-ı Kerîm âyetleri, müfessirlerin sözleri, nebevî hadisler, sahabenin, tabiunun ve onlardan sonrakilerin önde gelenlerinin rivayetleri ve önceki peygamberlerin zühd hayatına dair nakilleri oluşturmaktadır. Eserde 115 bab başlığı ve tekrarlarla birlikte 1442 hadis bulunmakta olup müellif bazı hadisleri birkaç yerde tekrar etmiştir.²⁸³

Eserdeki hadislerin % 40’ı merfu hadislerden % 60’ı ise sahabe, tabiun ve sonrakilerden nakledilen rivayetlerden oluşmuştur. Eserdeki merfu hadislerin önemli bir kısmı başta Müslim’in *Sahih*’i, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesaî ve İbn Mâce’nin *Sünen*’leri olmak üzere temel hadis kaynaklarında yer almıştır.²⁸⁴

Eserde ağırlıklı olarak üzerinde durulan konular; zühd, rikâk, takva, adab, iyilikler, sıla-i rahim, cennet ve cehennem özellikleri, kabir hayatı, âhiret ahvali, hastalık, ölüm, hasta ziyareti, iyi bir Müslümanda bulunması gereken özellikler ve bir Müslümanın sakınması gereken söz ve davranışlardır. Eserin en temel konusu ise dünya-âhiret dengesinin gözetilmesi ve Müslümanın dünyada, dünyaya çok bağlanmadan yaşamını sürdürmesi gerektiğidir. Bunun için de fakirlik iyi bir yaşantı olarak gösterilmiş, yeme-içme ve giyim konularında azla yetinmek teşvik edilmiş, kişinin başını sokabileceği bir ev dışında ev sahibi olmaması ya da bina işleriyle uğraşmaması tavsiye edilmiştir.²⁸⁵

Eserde zühd merkezli bir hayat yaşayan kişinin cennette elde edeceği nimetler üzerinde de durulmuş, günahkâr kişilerin cehennemde karşılaşacakları korkunç hallerden geniş bir biçimde söz edilmiştir. Bu eserin diğer zühd kitaplarından farklı yönü; cennet, cennet ehli, cennet ve cennet ehlinin keyfiyetleri, cennetin yiyecek ve içecekleri,

²⁸² Akcaoğlu - Akpınar, “Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî’nin Kitâbü’z-Zühdü”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 16.

²⁸³ Akcaoğlu - Akpınar, “Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî’nin Kitâbü’z-Zühdü”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 17.

²⁸⁴ Akcaoğlu - Akpınar, “Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî’nin Kitâbü’z-Zühdü”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 17.

²⁸⁵ Akcaoğlu - Akpınar, “Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî’nin Kitâbü’z-Zühdü”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 17.

cennetliklerin birbirleriyle olan münasebetleri ile cennetteki diğer varlıklarla ilgili haberlere yer verilmiş olmasıdır.²⁸⁶

Bu eser, Ahmed b. Hanbel, İbn Ebi Şeybe ve onlarla aynı dönemde yaşayan âlimlerin kitapları gibi önemli kaynaklardan biri olmuştur. Sonraki dönemlerde de Ebû Numaym, Kurtubî, İbn Hacer, İbni Receb el-Hanbelî ve Suyutî gibi müellifler Hennâd b. es-Serî'nin rivayetlerini kendi eserlerinde kullanmışlardır. Hennâd b. es-Serî'nin bu eseri, Hennâd'dan önce yaşayanların rivayetleri için önemli bir başvuru kaynağı durumunda olup Vekî gibi âlimlerin yazmış olduğu ve günümüze kadar gelmeyen bilgilerin bir kısmı bu eser vasıtasıyla günümüze ulaşma imkânı bulmuştur.²⁸⁷

Hadisle uğraşanlar arasında Hennâd'ın isnadlarının büyük öneme sahip olduğu bildirilmiştir. Özellikle de Hz. Peygamber'e kadar ulaşan isnadlarındaki ravilerin azlığı yönüyle Hennâd'ın kitabı ön plana çıkmıştır.²⁸⁸

Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferivâî tarafından tahkik edilen bu eserde hadisler tahrir edilmiş ve iki cilt halinde basılmıştır. Aynı zamanda muhakkik eserin sonunda âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahısların, bab isimlerinin birer fihristini koymuştur. El-Ferivâî, kitabın asıl nüshasının kapağında isminin “*Kitâbü’z-Zühhd fi’l-Dünya ve mâ fihâ*” şeklinde geçtiğini söylemiştir. Ancak Garet'te bulunan nüshada ve kaynaklarda isminin Kitâbü’z-Zühhd olduğu zikredilmiştir. Kitabın bize ulaşımı, Muhammed b. Salih b. Zurayh el-Akberî, İbrahim b. Ömer el-Bermekî ve Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed el-Abbas tarikiyle olmuştur.²⁸⁹

2.2.6. İmam Beyhakî ve *Kitâbü’z-Zühhd* Adlı Eseri

2.2.6.1. Hayatı

Asıl adı, Ahmed b. Hüseyin b. Mûsâ el-Beyhakî en-Nîsâbü'rî el-Hüsrevcirdî'dir. Hadisçiler nezdinde Beyhakî nisbesiyle maruf olmuş, hal tercümesini veren müellifler onu şeyhülislâm, sebt, fakih sıfatlarıyla anmışlardır.²⁹⁰

İmam Beyhakî, Şaban ayının 384 yılında yani Eylül ayının 994 yılında Nişabur'a bağlı Beyhak bölgesinin Hüsrevcird köyünde doğmuştur. Bu sebeple Hüsrevcirdî nisbesiyle de anılmıştır.²⁹¹

²⁸⁶ Akcaoğlu - Akpınar, “Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü’z-Zühhdü”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, 18.

²⁸⁷ Akcaoğlu - Akpınar, “Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü’z-Zühhdü”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, 18.

²⁸⁸ Akcaoğlu - Akpınar, “Hennâd b. es-Serî, Hennâd b. es-Serî'nin Kitâbü’z-Zühhdü”, *Hennâd b. es-Serî, Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, 19.

²⁸⁹ Kadir Özköse, “Zühhd ve Süfilerin Zühde Yükledikleri Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2002), 190.

²⁹⁰ Yıldırım, “İmam Beyhakî”, *İmam Beyhakî, Kitâbü’z-Zühhd (Allah İçin Yaşamak)*, 12.

²⁹¹ Seyithan Bilge, “İmam Beyhakî”, *İmam Beyhakî, Kitâbü’z-Zühhd* (İstanbul: Karınca&Polen Yayınları, 2021), 11.

İmam Beyhakî, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında vezir Amidülmülk'ün teşvikiyle Eşariler aleyhinde şiddetli bir takip başladığı zaman Eş'arî olması hasebiyle İmam Kuşeyrî ve el-Cüveynî gibi yurdundan ayrılarak Mekke'ye sığınmıştır.²⁹²

İmam Beyhakî, 10 Cemaziyelevvel 458'de yani 9 Nisan 1066'da Nişabur'da vefat etmiş, cenazesi Beyhak'a nakledilerek doğduğu yer olan Hüsrevcird'de toprağa verilmiştir.²⁹³

Onun hakkında söylenenlere baktığımızda; Abdülgafir b. İsmail: "Beyhakî âlimlerin yolunda gitti, az ile yetindi, vera ve zühdüyle kendini güzelleştirdi."; İbnü'l-Esir de "Haramlardan son derece kaçınan bir zâhid idi." demiştir.²⁹⁴

2.2.6.2. İlmî Yönü

Beyhak'ta büyümüş ve ilk tahsilini burada yapmış olan İmam Beyhakî, 15 yaşında iken hadis okumaya başlamıştır.²⁹⁵ Kaynaklarda ilk hocası, Ebû Avane'nin arkadaşı, Ebû Nuaym İsferayini olarak geçmektedir. Bu hocasından icazet yoluyla alım-satım ile ilgili hadisleri almıştır. İkinci hocası ise, Ebû Hamid-i Şarkî'nin arkadaşı, Muhammed b. Hüseyin-i Alevî olarak geçmektedir. Muhammed b. Hüseyin-i Alevî, ikinci hocası olarak geçmektedir; ancak sema yani dinleme ve ezber yoluyla hadis aldığı ilk kişidir. Bu hocasından 399 yılında hadis aldığı zikredilmiştir. Yine hadis alanında İmam Beyhakî'nin yetişmesinde, İmam Beyhakî için büyük bir nimet olan, kendi döneminde hadis eseri tasnifi, cerh- ta'dil, tashih-ta'lil alanında büyük bir imam olan, müstedrek, Ma'rifetü Ulûmi'l-hadis gibi eserlerin sahibi olan Hâkim-i Nisâbü'rî'nin büyük emeği geçmiştir.²⁹⁶

İmam Beyhakî, fıkıh ve usul-i fıkıhta devrin otoritelerinden biri olmuştur. Bundan ötürü İmamü'l-Hameyn Cüveynî, her Şâfi fakihinin İmam Şâfi'ye minnet borcu olduğunu, ancak mezhep ve görüşlerini müdafaa etmek için İmam Beyhakî'nin kaleme aldığı eserler sebebiyle İmam Şâfi'nin ona minnettar olması gerektiğini söylemiştir. Yine hadislerde mevcut gizli kusurların tespiti ile birbirine zıtmış gibi görünen rivayetlerin uzlaştırılmasında ve hadislerin fikhını kavramada devrin otoritesi olan İmam Beyhakî'den, Nişaburlu âlimler kitaplarını özellikle de *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*'ını kendilerine okutmasını rica etmişlerdir. İmam Beyhakî bu rica üzerine Beyhak'tan Nişabur'a gitmiştir.²⁹⁷

²⁹² Bilge, "İmam Beyhakî", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd*, 12.

²⁹³ Bilge, "İmam Beyhakî", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd*, 12.

²⁹⁴ Yıldırım, "İmam Beyhakî", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd (Allah İçin Yaşamak)*, 17.

²⁹⁵ Seyithan Bilge, "İmam Beyhakî", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd* (İstanbul: Karınca&Polen Yayınları, 2021), 11.

²⁹⁶ Yıldırım, "İmam Beyhakî", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd (Allah İçin Yaşamak)*, 17.

²⁹⁷ M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî İmam Ahmed b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/58.

İmam Beyhakî, hadis okuduktan sonra fıkıh öğrenmeye başlamıştır. Fıkıh ilmindeki hocası ise Ebü'l-Feth Nasr b. Muhammed el-Mervezî'dir. Diğer hocaları arasında İbn Fûrek, Hargûşî, İbn Mahmiş, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Hâzim el-Abdûyî, Ebû İshâk Rükneddin el-İsferâyînî, Ebû Zer el-Herevî ve Ebû Bekir el-Berkânî gibi meşhur âlimler bulunmaktadır. Muhtelif hocalardan faydalanmak amacıyla İsferâyin, Tûs, Hemedan, İsfahan, Rey, Nîşâbur, Bağdat, Kûfe, Mekke gibi yerleri dolaşmıştır. İmam Beyhakî'nin tanınmış talebeleri arasında, Şeyhülkudât İbnü'l-Beyhakî diye bilinen oğlu İsmail b. Ahmed, Hafîdü'l-Beyhakî diye bilinen torunu Ubeydullâh b. Muhammed, Furâvî ve Zâhir b. Tâhir zikredilebilir.²⁹⁸

Beyhakî'nin zühd yönüne baktığımızda, onun dünya malına değer vermeyen zâhid bir âlim olduğu bilgisine ulaşıyoruz. Aynı zamanda kendisi, ilim tahsili uğrunda ve hayatının sonraki dönemlerinde çeşitli sıkıntılar çekmiş ve bunlardan kimseye şikâyet etmemiştir. Maddi sıkıntılardan dolayı Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerine sahip olamamıştır. Hz. Peygamber ve ashabının örnek hayatını yaşamaya çaba göstermiştir. 30 yıl aralıksız olacak şekilde oruç tuttuğu nakledilmiştir. İlmî tartışmalarda karşısında bulunan rakiplerine oldukça anlayışlı ve insafli bir şekilde davranmıştır.²⁹⁹

2.2.6.3. Eseri

İmam Beyhakî'nin *Kitâbü'z-Zühd* adlı eseri, günümüzde tahkikli olarak yayınlanmış olup eserde zikredilen rivayetler numaralandırılmıştır. Toplamda 983 rivayet bulunmakta olup muhakkık, nüshalarda bulunmayıp ona atfedilen altı rivayeti daha ekleyerek sayıyı 989'a yükseltmiştir. Rivayetlerin başı genellikle "Haddesena, Ahbarana" formuyla başlamıştır. Bu matbu nüsha için muhakkık, çalışmanın sonuna hadis, şahıslar ve sözlerini eklemiş, âyet fihristi hazırlamış ve eserden faydalanmayı kolaylaştırmıştır. Kitap bölüm ve kısımlara ayrılmış olup birinci bölümde 229 rivayet bulunmaktadır. Bunların konusu zühdle doğrudan ilgilidir. İkinci bölüm, 223 rivayetten oluşup konular genel zühdle ilgilidir. İkinci bölümün birinci kısmında, kasru'l-emel, amellerle oyalanma ve ecelle ilgili rivayetler yer almaktadır. Eser beş bölümde tamamlanmış olup, çok fazla sistematik görünmemektedir.³⁰⁰ Eseri, Amir Ahmed Haydar yayınlamıştır.³⁰¹

²⁹⁸ Bilge, "İmam Beyhakî", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd*, 11.

²⁹⁹ Bilge, "İmam Beyhakî", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd*, 13, 14.

³⁰⁰ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 48.

³⁰¹ Bilge, "ez-Zühdü'l-Kebir", *İmam Beyhakî, Kitâbü'z-Zühd*, 16.

3. KİTÂBÜ'Z-ZÜHDLERDE TAHALLUK TERİMLERİ

Kaynaklarda tasavvufun temel terimleri çeşitli tasnifler altında ele alınmıştır. Bu çalışmamızda da ele aldığımız terimler, tasavvufun da konusu olan, İslam ahlâkını öğrenip içselleştirmek manasını taşıyıp, tasavvufun nefis terbiyesi ve kalb tasfiyesi tarzındaki eğitim boyutunu oluşturan, “tahalluk” başlığı altında tasniflenerek, bu kapsamda yer alan terimlerle ikinci bölüm oluşturmaya çalışılmıştır. Karışıklığa meydan vermemek ve terimleri derli toplu olarak görmek adına, ibâdet terimine ilk sırada yer verdikten sonra diğer terimlerde alfabetik sıra takip edilmiştir.

Terimler, tahalluk kapsamında tasniflenmiş olduğu gibi kendi içinde de ayrıca sistematik bir biçimde alt başlıklar halinde incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle bahsettiğimiz terimin, sözlük ve terim anlamı kısaca verilmiş, ardından varsa hakkında ilgili âyetlere değinilmiş sonrasında hadislerde ve mezkûr *Kitâbü'z-Zühhd* yahut zühhdlerde o terimle ilgili bilgiler sunulmuş, ardından ilgili terimin tasavvuf klasiklerinde hangi eserde, hangi bölümünde ne şekilde yer aldığından kısaca bahsedilmiştir. Ancak bu başlıklar arasında kesin sınırlar çizilmemiş, içerik bağlamında doğal geçişkenliklere izin verilmiştir. Nitekim, bir alt başlık altında ele alınan açıklamalar yapılırken, gerekli görüldüğü durumlarda diğer başlıklarda yer alabilecek kaynaklara da müracaat edilmiştir. Örneğin, “Terim Anlamı” başlığı altında tasavvuf klasiklerinden de alıntılara yer verilmiştir. Yine terim, hadislerde incelenirken öncesinde hadis kaynakları içerisinde bir bölüm olarak yer alıp daha sonra müstakil eser haline gelen *Kitâbü'z-Zühhd*ler de kaynak olarak kullanılmış, ayrıca terimle ilgili aktarılan diğer rivayetlere de yer verilmiştir. Bundan dolayı da hadislerde ve zühhd kitaplarında terim incelenirken bir bütünlük sayılabilmek adına bu kısım “Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühhdlerde (İlgili Terim)” olacak şekilde tek başlık altına alınmıştır. Bu durum hem kaynakların iç içe geçmiş yapısından hem de terimlerin farklı bağlamlarda kazanmış olduğu anlam katmanlarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla her başlık kendi bağlamını muhafaza etmekle birlikte, içerikler arası atıflar da kaçınılmaz bir yöntem olarak tercih edilmiştir.

3.1. İbâdet

3.1.1. Sözlük Anlamı

“Abd” kökünden gelen ibâdet³⁰² sözlükte; “tapmak, kulluk etmek, itaat etmek, tevazu göstermek, alçak gönüllü olmak, ilâh edinmek, bağlanmak, hizmet etmek” gibi anlamlara gelmektedir.³⁰³

3.1.2. Terim Anlamı

Tasavvufî bir terim olarak ibâdet; sâlikin, nefsî isteklerinin hilafına, Allah için ta’zim olarak yaptığı her türlü davranış ve hareketi,³⁰⁴ mükellefin göstermiş olduğu çabayı ifade etmektedir.³⁰⁵ Kâşânî’ye göre ibâdet, Allah için âmmeye tezellül eylemektir.³⁰⁶

İbadet üç amaç için yapılmaktadır. Bunlardan birincisi; Allah emrettiği için, ikincisi; cehenneme girme korkusundan dolayı, üçüncüsü ise cennete girme ümidinden kaynaklıdır.³⁰⁷

Uygulama açısından ibâdetler dört kısma ayrılmaktadır. Bunlar; kalbî-bâtınî (iman, ihlâs, niyet, tefekkür, marifet, sabır, takva, havf ve recâ vb.), vücut azaları ile yapılan (namaz, oruç, dille yapılan zikir, tesbih, tehlil, tekbir, tahmid, dua, anne-babaya iyilik, insanlara güzel muamele, sıla-i rahim vb.), mal-servet ile yapılan (zekât, sadaka, yakınlarla ve fakir olan insanlara yapılan yardım, Allah yolunda infak, vb.), hem mal hem de beden ile yapılan (hacca gitmek, malı ve canıyla Allah yolunda cihat etmek, vb.) ibâdetlerdir. Yapılmış olan bir amelin ibâdet sayılabilmesi için de ameli yapan kişide iman, ihlâs ve niyet bulunmalı aynı zamanda yapılan ibâdetin de İslâm’a uygun olması gerekir.³⁰⁸

³⁰² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 156.

³⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 2776; Asım Efendi, “İbâdet”, 2/1496; Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 3/83; Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), “İbadet”, 173; Uludağ, “İbadet”, 179; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), “İbâdet”, 229; Fikret Karaman vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), “İbâdet”, 285; Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/233; Selami Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi (Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri)* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2021), 122.

³⁰⁴ Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi*, 122; Karaman vd. “İbâdet”, 285.

³⁰⁵ Uludağ, “İbadet”, 179.

³⁰⁶ Şimşek, “İbâdet”, 173; Cebecioğlu, “İbâdet”, 229.

³⁰⁷ Uludağ, “İbadet”, 179.

³⁰⁸ Karaman vd. “İbâdet”, 285.

3.1.3. Kur'ân-ı Kerîm'de İbâdet

Kur'ân-ı Kerîm'de seksen iki âyette Allah'a ibâdet terimi kullanılmış olup³⁰⁹ bunlar arasında kaynaklarda en yaygın olarak ele alınmış olanı “*Ben insanları ve cinleri beni tanıyıp bana kulluk etsinler diye yarattım.*”³¹⁰ âyetidir. Bunun haricinde bazı âyetlerde, bütün peygamberler, insanları Allah'a ibâdet etmeye davet ettikleri,³¹¹ aynı şekilde kendileri de Allah'a ibâdet ettikleri,³¹² belirtilmiştir. Yine Kur'ân'da hem “*Ey İnsanlar!*”³¹³ hem de “*Ey Mü'minler!*”³¹⁴ hitabı ile Allah'a ibâdet etmek emredilmiş ve ibâdetin ihlâs ile,³¹⁵ hiçbir şeyi Allah'a ortak koşmadan sadece O'na yapılması istenmiştir.³¹⁶ Ayrıca Kur'ân'da ibâdet teriminin, tevhid,³¹⁷ itaat,³¹⁸ dua,³¹⁹ boyun eğmek,³²⁰ iman ve salih amel,³²¹ Allah'ı tesbih ve secde etmek,³²² Allah'ı bilmek ve tanımak³²³ gibi kapsamlı bir anlamı vardır. Bu bağlamda Kur'ân'da ibâdet terimi, Allah'ın varlığını ve birliğini ikrar etmek, Allah'ın kitabını ve peygamberlerini doğrulamak, Allah'ın razı olacağı şeyleri yapmak ve O'nun hükmüne razı olmak, nimetlerine şükredip musibetlere sabır göstermek, insan haklarına saygılı olup onlara karşı şefkatli ve merhametli olmak gibi iman, ahlâk, namaz, hac, zekât, oruç, cihad, evlenme-boşanma, helâl-haram, mîras, ticaret, ahde vefa, yemin kefâret vb. İslam'ın tüm ahkâmını uygulamayı, emir ve yasaklarına riayeti, Allah'ın sınırlarını korumayı ifade etmektedir.³²⁴

Kur'ân'da ve hadislerde kulun Allah'a saygı ve itaatini ifade etmek üzere, “nüsük, dua, hudû', anve, rükû, secde, kunût, tesbih, şükür” gibi terimlerin de bazı yerlerde ibâdet ile aynı ya da yakın anlamda kullanıldığı görülmüştür. Zira sözlüklerde bu kelimelere de “boyun eğme ve alçak gönüllülük” anlamları verilmiş ve bunlardan bazılarının da ibâdet anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.³²⁵

³⁰⁹ Karaman vd. “İbâdet”, 285.

³¹⁰ ez-Zâriyat, 51/56.

³¹¹ el-Bakara, 2/83.

³¹² er-Ra'd, 13/36.

³¹³ el-Bakara, 2/21.

³¹⁴ el-Hac, 22/77.

³¹⁵ el-Beyyine, 98/5.

³¹⁶ en-Nisâ, 4/36.

³¹⁷ en-Nisâ, 4/36.

³¹⁸ el-Bakara, 2/172.

³¹⁹ el-Mü'min, 40/60.

³²⁰ el-Fâtiha, 1/5.

³²¹ en-Nisa, 4/172, 173.

³²² el-A'râf, 7/206.

³²³ ez-Zariyât, 51/56.

³²⁴ Karaman vd. “İbadet”, 285.

³²⁵ Sinanoğlu, “İbadet”, 19/233.

3.1.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlerde İbâdet

Geniş kapsamda anlam yüklü olan ibâdet teriminin birçok yönü *Kitâbü’z-Zühd*lerde aktarılmış olan rivayetlerde de karşımıza çıkmaktadır. Aktarılmış olan rivayetlerden bazılarına değindiğimizde; Peygamberimiz (s.a.v): “*Allah, o kavme merhamet eylesin. İnsanlar, onları hasta olmadıkları halde hasta zannederler.*”³²⁶ buyurmuştur. Hasan-ı Basrî, burada bahsedilen kişiler hakkında onların, ibâdet etmekten yorgun düştüklerini söylemiştir.³²⁷ Yani bu kavim, ibâdetlerine o kadar düşkün ve bağlı ki ibâdet etmekten yorgun düşüyorlar ve dışardan onları görenler hasta olmadıkları halde onları hasta sanıyorlar. İbâdetin ihlâslı bir şekilde yapılmasına misal kabul edilebilir bir durum diyebiliriz. Hasan-ı Basrî, ibâdet hakkında, gerçek ibâdet ehli kişilerin nefsinin şerlerden koruyan kişiler olduğunu da söylemiştir.³²⁸ Bu bağlamda Süfyân es-Sevrî de kardeşlerine nasihat ederken onlara Allah’a ibâdet ederken nefislerini ezmelerini tavsiye etmiştir.³²⁹

Peygamberimiz (s.a.v), bir başka hadisinde Allah’ın, “*Kulumun bana kendisi ile ibâdet ettiği en sevdiğim ibâdeti öğüttür.*”³³⁰ dediğini buyurmuştur. Diğer bir hadisinde de Allah’ın, “*Kulumun en sevdiğim ibâdeti, bana karşı muhlis olmasıdır.*”³³¹ dediğini buyurmuştur. Burada en sevimli ibâdetler arasında öğüdün yer aldığını ve Allah’a karşı ihlâs ile yapılan ibâdetin olduğunu öğreniyoruz. Zira Ebû’d-Derdâ’nın söylediği rivayet edilen “Allah’a onu görüyormuş gibi ibâdet edin.” sözü³³² Allah’a karşı ihlâslı olmaya işaret etmekte olup ilgili hadisleri destekler mahiyettedir. Yine Ebû’d-Derdâ, Allah’ın en çok sevdiği kullarının, ibâdet etmek için Güneş’i ve Ay’ı takip eden kişiler olduğunu söylemiştir.³³³

Ebû Kılâbe’den nakledildiğine göre bazı insanların ibâdetler hakkında birtakım şeyler söylediklerini duyan Peygamberimiz (s.a.v) onlara, *kendilerinden öncekilerin dinde aşırı gitmelerinden dolayı helaka uğradıklarını, onların aşırı gittiklerini ve dinin onlara şiddetli kılındığını*³³⁴ söylemiştir. Orada bulunan insanlara öncekilerden kalan diyarları ve ibâdethaneleri göstermiş ve ardından, “*Allah’a kulluk edin, hiçbir şeyi O’na ortak koşmayın, namazınızı dosdoğru kılın, zekâtınızı verin ve Allah’ın evini haccedip*

³²⁶ Peygamberimizin bu sözünün ele almış olduğumuz kaynakta hangi hadis kaynağından alındığı belirtilmemiş olup, yapılan araştırma neticesinde bunun öğüt içeren tasavvufî bir rivayet olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

³²⁷ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 71; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 39; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız – Hasan Yıldız, 1/53.

³²⁸ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 134; İmam Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 29.

³²⁹ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 457; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 332.

³³⁰ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 97; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 67; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız – Hasan Yıldız, 1/88.

³³¹ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*’den naklen, Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 441, 442; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 319.

³³² Hanbel, *ez-Zühd*, 168; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, 268; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/53.

³³³ Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, 283.

³³⁴ Buhârî, “İman”, 3 (No. 39-40); Müslim, “İman”, 36 (No.1716-1717); Tirmizî, “İman”, 13 (No. 2641).

umrenizi yapın.”³³⁵ buyurmuştur.³³⁶ Nitekim bunu destekler mahiyette Ebû'd-Derdâ da “Allah'ın ibâdetlerini kendinize bela kılmayın.” demiştir.³³⁷ Burada ibâdetin aşırıya kaçmadan yapılması gerektiği yönüne dikkat çekilmiş ve yapılması gerekenler sıralanmıştır. Yine Ebû'd-Derdâ, ibâdet yeri olarak Müslümanın evinin ne güzel yer olduğunu belirterek, kişinin burada nefsinin, gözlerini ve fecrini koruduğunu ifade etmiştir.³³⁸ Burada da ibâdetin en güzel nerede yapılabileceğine vurgu yapılmıştır.

Ubey b. Umeyr'den rivayet edildiğine göre, Ebû Zer, Peygamberimiz (s.a.v)'den kendisine cennete girebileceği bir ameli haber vermesini istemiş buna karşılık Peygamberimiz (s.a.v) de “Allah'a ibâdet edip O'na hiçbir şeyi ortak koşturmak, namaz kılmak, zekât vermek, sadaka olarak verecek malı yoksa iyiliği emredip kötülüğü nehyetmek, sıkıntılı birinin sıkıntısını gidermek ya da yenilmiş olan birine yardım etmektir.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ebû Zer, “Bunları yapamayacak durumda isek” ifadesini kullanmış, Peygamberimiz (s.a.v) de “O zaman insanlara kötülük yapmaktan uzak dur.”³³⁹ demiştir. Ebû Zer, Peygamberimiz (s.a.v)'e bunun gibi ibâdet kapsamına girebilecek çok daha fazla sorular sormuş, Peygamberimiz (s.a.v) de aynı şekilde ona cevaplar vermiştir.³⁴⁰ Bu rivayete benzer şekilde, Ebû Eyyûb el-Ensârî'den rivayet edildiğine göre de bir bedevî, Peygamberimiz (s.a.v)'den kendisini cennete yaklaştıran cehennemden uzaklaştıracak bir ameli öğrenmek istemiş, Peygamberimiz (s.a.v) de ona Allah'a ibâdet etmesini, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşturmasını, namazını kılıp zekâtını vermesini ve sıla-i rahim yapmasını³⁴¹ söylemiştir.³⁴²

Ebû Ümâme, Peygamberimiz (s.a.v)'in

“Benim nezdinde en imrenilecek en iyi dost, namazından mânevî lezzet alıp Rabbine itaat eden, yalnız kaldığında gizlice Rabbine en güzel şekilde çokça ibâdet eden, halk arasında pek tanınmayıp parmak ile gösterilmeyen, çok uzun ömre sahip olmayan, mirası ve ardından ağlayanı az olan kişidir.”³⁴³

³³⁵ Buhârî, “İman”, 25 (No. 2856).

³³⁶ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühhd ve'r-Rekâik*, 304; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühhd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 328, 329; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız -Hasan Yıldız, 1/429, 430.

³³⁷ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühhd ve'r-Rekâik*, 373; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühhd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 418; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız -Hasan Yıldız, 1/562.

³³⁸ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühhd el-Kebîr*, 182, 183; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 70; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühhd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 117; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/560.

³³⁹ Müslim, “Zekât”, 55 (No.2174).

³⁴⁰ Serî, *Kitâbü'z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 302, 303; Serî, *Kitâbü'z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/456, 458.

³⁴¹ Buhârî, “Zekât”, 1, (No. 1443); Müslim, “İman”, 12-14 (No. 53-90), “Salât”, 10 (No. 405-410); İbn Mâce, “Fiten”, 12 (No. 3986).

³⁴² Serî, *Kitâbü'z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 3/302.

³⁴³ Tirmizî, “Zühhd”, 35 (No. 2414); İbn Mâce, “Zühhd”, 4 (No.4119)

dediğini nakletmiştir.³⁴⁴ Burada Peygamberimiz (s.a.v)’in dost olarak tanıttığı kişinin özellikleri arasında, yalnız kalındığında bile çokça gizli bir şekilde ibâdet etmek yer almakta olup buna ilaveten bahsedilenlerin her biri de ibâdet kapsamında sayılabilir. Yahyâ b. Muâz, zahid kişilerin özelliklerini sayarken ibâdetin, onların mesleği olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁵ Zünnûn el-Mısrî de “Bedenini ibâdet etmeye alıştıran müjdeler olsun.” demiştir.³⁴⁶ Onların bu ifadeleri bizleri, Peygamberimiz (s.a.v)’in dost olarak sayabileceği kişilerin de bu nitelikleri taşıyabileceği düşüncesine yönlendirmektedir.

Farklı bir açıdan ibâdete değinen Bîşr el-Hâfî, dünyayı seven insanın, ibâdetin tadına varamayacağını söylemiş,³⁴⁷ bunu destekleyecek şekilde, Fudayl b. İyâz da dünya için dünyaya sevinmenin ibâdetin lezzetini yok ettiğini ifade etmiştir.³⁴⁸ Zünnûn el-Mısrî de kalbini ibâdete bağlayıp, Allah’a yapılan ibâdet ile kurtulacağını sanan kişinin, kalbini ibâdete bağlamış olduğunu ancak, Allah’a bağlamamış olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁹ Aktarılmış olan bu rivayetlerde de dünya sevgisinin ibâdetin mahiyetini kaybettirdiğine ve ibâdet yapılırken kalbin Allah’a bağlanması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Nitekim Ebû Sinan’ın dediğine göre Allah, dünyaya, Mü’min kuluna karşı acı olmasını ve onun gözüne tatlı gözükmemesini emretmiş ki kul dünyaya sabretsin ve dünya onu fitneye düşürmesin. Aynı zamanda Ebû Sinan, Allah’ın, kuluna, “*Kendini tamamen benim ibâdetime ver ki senin gönlünü zenginlikle doldurayım ve ihtiyacını gidereyim.*”³⁵⁰ buyurduğunu dile getirmiştir.³⁵¹

İbâdet terimi hakkında zühd kitaplarından aktarabileceğimiz daha birçok rivayet bulunmakla birlikte tezimiz kapsamında yeterli olacağı kanâatiyle bu kadarıyla yetiniyoruz.³⁵²

3.1.5. Tasavvuf Klasiklerinde İbâdet

Tasavvuf klasiklerinde ibâdet terimi, diğer terimlerde olduğu gibi müstakil başlık altında ele alınmamıştır. Ancak içeriği yönüyle kaynakların hemen hemen hepsinde ibadete değinilmiştir. Terimin kapsamının da genişliğinden dolayı burada ayrı ayrı

³⁴⁴ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*; 210, 211; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 94.

³⁴⁵ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*; 153; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 49.

³⁴⁶ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 336.

³⁴⁷ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*; 248; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 119.

³⁴⁸ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*; 251; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 121.

³⁴⁹ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*; 150, 151; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 44.

³⁵⁰ Tirmizî, “Kıyâmet”, 60 (No. 2345); İbn Mâce, “Zühd”, 2 (No. 4107).

³⁵¹ Hanbel, *ez-Zühd*, 123; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 197; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 4/606; Rivayetin bir kısmı, Şimr b. Atiyye tarafından da rivayet edilmiştir. bk. Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 203; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/300.

³⁵² İbâdet kavramı için zühd kitaplarında aktarılmış olup bizlerin de misal olarak sunabileceğimiz diğer bazı rivayetler için ayrıca bk. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 277, 341, 390, 415, 510, 513, 526, 527, 549, 583, 625, 630, 669, 692, 717; Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 159, 163, 206, 307, 321; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 88.

belirtmek zor olacaktır. Bu bağlamda bir tanesini bile kaynak olarak göstermenin faydalı olabileceği düşüncesiyle Gazâlî'yi zikredebiliriz. Nitekim o, *İhyâ'sının* birinci cildini “Rub’u'l-İbâdât” olarak isimlendirilmiş ve bu ciltte ibâdet olarak ele alabileceğimiz birçok konuya detaylı bir şekilde değinmiştir.

3.2. Ahlâk

3.2.1. Sözlük Anlamı

Sözlükte; “huy, seciye, tabiat, mizaç, karakter” gibi anlamlara gelmektedir. Hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur.³⁵³ Huluk kök anlamı itibariyle, “bir şeyi takdir etmek, seciye, tabiat, adet, karakter, din, mürûet ve huy” gibi anlamlara gelmektedir.³⁵⁴ Huluk, nefsin bir mertebesidir. Bu sayede fiiller, düşünüp taşınmaya ihtiyaç göstermeden kolaylıkla meydana gelir.³⁵⁵ İnsanın fiziki yapısı için çoğunlukla halk, manevi yapısı içinse hulk kelimesi kullanılmıştır.³⁵⁶

3.2.2. Terim Anlamı

Tasavvufi bir terim olarak ahlâk; insanın iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine sebep olan manevi vasıfları, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlarının bütünüdür. Aynı zamanda bu konuları inceleyen bilim dalına da “ahlâk” adı verilmektedir.³⁵⁷

Biri güzel diğeri çirkin olmak üzere, ahlâk iki kısımdan oluşmaktadır. İlkine ahlâk-ı hamide (mesela; şükür, cömertlik, ihlâs, tevazu); ikincisine ise ahlâk-i zemîme (mesela; nankörlük, cimrilik, riya, kibir) denir.³⁵⁸

3.2.3. Kur’ân-ı Kerîm’de Ahlâk

Kur’ân-ı Kerîm’de genel itibariyle üç ayrı ahlâki terim kategorisi bulunduğundan söz edilmiştir. Bu ifadeye göre Kur’ân’daki ahlâkî terimlerin ilk kategorisini; “Rahîm, Âdil ve Azîm” gibi Allah’ın zatı ve sıfatları ile ilgili olan ahlâkî mahiyeti olduğunu söyleyebileceğimiz vasıflar oluşturmaktadır. İkinci kategori; kul ile Rabbi arasındaki ilişkinin bir gereği olan ahlâkî vasıf ve terimlerdir. Üçüncü kategori ise; kulun diğer

³⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1243; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/438; Karaman vd. “Ahlâk”, 13, 14.

³⁵⁴ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 69.

³⁵⁵ Uludağ, “Ahlak”, 30.

³⁵⁶ Karaman vd. “Ahlâk”, 14.

³⁵⁷ Karaman vd. “Ahlak”, 14.

³⁵⁸ Uludağ, “Ahlak”, 30.

insanlarla olan ilişkilerinde takınması gereken tavrı ifade eden sosyal ahlâkî terimlerdir.³⁵⁹

Mutasavvıfların ahlâk terimi ile ilgili olarak eserlerinde yer verdikleri en temel dayanakları, Kalem Suresi'nin “*Sen elbette yüce bir huluk sahibisin.*”³⁶⁰ âyeti olmuştur. Bu âyet-i kerîmede, herkesin cevrine katlanmak ve muhale tahammül etmek hususlarına işaret buyrulmaktadır.³⁶¹ Kuşeyrî'nin şeyhi aynı zamanda kayınpederi olan Nîşâbürlü sûfî Ebû Ali ed-Dekkâk'ın Allah-u Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e dilediği özellikleri bahsettiğini, sonra da sahip olduğu özellikler içinde en çok huy güzelliğini ileri sürerek Peygamberini bu âyetle ifade edildiği şekliyle övdüğünü belirttiği nakledilmiştir.³⁶²

Yine Kur'ân-ı Kerîm'de, “*Elbiseni temizle.*”³⁶³ meâlindeki âyeti, Hasan-ı Basrî, “Huyunu güzelleştir.” şeklinde tefsir ederek ahlâkî yöne işaret etmiştir.³⁶⁴

3.2.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlerde Ahlâk

Ahlâkî yönüyle kıyaslanmaktan beri olup Kur'ân ahlâkıyla bezenmiş olan Peygamberimiz (s.a.v), Allah'ın ve insanların çirkin gördüğü söz ve hareketlerde bulunmamış ve çirkinlik göstermemiştir. Bu konuda “*Ben, ancak ahlâkın güzelliklerini tamamlamak için gönderildim.*”³⁶⁵ buyurmuştur.³⁶⁶ Hz. Âişe (r.anha), Peygamberimiz (s.a.v)'in güzel ahlâkından bahsederken onun; çirkin konuşmadığını, çirkin konuşmak için kendini zorlamadığını, sokaklarda bağırmadığını, kötülüğe kötülükle karşılık vermediğini; buna karşılık affedici ve bağışlayıcı olduğunu söylemiştir.³⁶⁷

Peygamberimiz (s.a.v)'in ahlâkla ilgili sözlerinden bazılarını burada değinecek olursak bunlardan biri; “*Mü'minlerin iman bakımından en güzel olanı, ahlâk yönünden en güzel olanıdır.*”³⁶⁸ şeklindedir.³⁶⁹ Aynı zamanda “*Mü'minlerin en olgunu ahlâk bakımından onların en güzel olanıdır.*”³⁷⁰ buyurmuştur.³⁷¹ Müslüman kişiye verilen en

³⁵⁹ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 68.

³⁶⁰ el-Kalem, 68/4.

³⁶¹ Mevlâna, *Fihî Ma Fih*, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 81.

³⁶² Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 70; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 331.

³⁶³ el-Müdesir, 74/4.

³⁶⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 332.

³⁶⁵ Müslim, “Adab”, 31 (No. 1821); İbn Mâce, “Adab”, 36 (No. 4215); Tirmizî, “Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla”, 25 (No. 1970).

³⁶⁶ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred Müslüman Ferdin Edeb ve Ahlakı*, 98, 99.

³⁶⁷ İbnu'l-Cevzi, *Sıfatü's-Safve -Allah Dostları*, 73.

³⁶⁸ Tirmizî, “Rada”, 11 (No. 2617).

³⁶⁹ Serî, *Kitâbü'z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akçaoğlu - Musa Akpınar, 351; Serî, *Kitâbü'z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/527.

³⁷⁰ Tirmizî, “Rada”, 11 (No.1162).

³⁷¹ Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühhd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 167; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/615.

güzel şeyin “Güzel ahlâk” olduğunu bildiren Peygamberimiz (s.a.v); “Allah”ım! Yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlâkımı da güzelleştir.”³⁷² diyerek dua etmiştir.³⁷³

Abdullah b. Amr, Peygamberimiz (s.a.v)’in ne kötü sözü olduğunu ne de kötü söze itibar etmediğini bildirmiş ve Peygamberimiz (s.a.v)’in, “Sizin en hayırlınız ahlâk bakımından en güzel olanınızdır.”³⁷⁴ diye buyurduğunu anlatmıştır.³⁷⁵

Allah Rasûlü (s.a.v), Allah’ın cömert olduğunu, cömertliği ve güzel ahlâkı sevdiğini; kötü ahlâka ise buğzettiğini³⁷⁶ söylemiştir.³⁷⁷ Yine insanoğlunu cennete koyan iki hasletin bulunduğunu, bunların takva ve güzel ahlâk olduğunu³⁷⁸ belirtirken³⁷⁹ kötü arkadaşlığın; rezalet, cimrilik ve kötü ahlâk olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁰

Peygamberimiz (s.a.v)’in, güzel ahlâkın faydasını ortaya koyduğu bir sözü; “Her kim Allah’a çağırarak davetçiye icabet eder ve Allah’ın mescitlerini güzelce mamur ederse, buna karşılık Allah’tan alacağı mükafat cennet olacaktır.”³⁸¹ şeklindedir. Kendisine Allah’ın mescitlerinin mamur edilmesinin nasıl olacağı sorulunca; “Onda sesi yükseltmeyip ahlâksız çirkin konuşmalar yapmamaktır.”³⁸² cevabını vermiştir.³⁸³

Peygamberimiz (s.a.v)’e hangi Mü’minin daha faziletli olduğu sorulduğunda, içinde kin ve hasedin olmadığı, temiz kalp sahibi Mü’minin olduğunu söylemiştir. Bu hasleti içlerinde taşıyanın olmadığı söylenip bundan sonra hangisinin faziletli olduğu sorulunca Peygamberimiz (s.a.v); dünyadan el etek çekip âhirete rağbet eden kimsenin olduğunu bildirmiştir. Bu hasletin de Râfî b. Hadîc’den başkasında bulunmadığını söyleyip sonra hangisinin faziletli olduğu sorulunca da güzel ahlâk sahibi Mü’min cevabını vermiştir.³⁸⁴

Peygamberimiz (s.a.v), ahlâkî yönden kendisine yakınlık derecesi bakımından; “Sizin bana en sevimli olanınız ve kıyamet günü bana en yakın olacak olanınız, ahlâkî güzel olanlarıdır. Sizin kıyamet günü bana en kötü olanınız ve mescidi benden en uzak

³⁷² Müslim, “Edeb”, 32 (No. 2573).

³⁷³ Seri, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akçaoğlu - Musa Akpınar, 352, 355; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 22; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/529, 534.

³⁷⁴ Tirmizî, “Rada”, 11 (No.1162).

³⁷⁵ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu 168; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/616.

³⁷⁶ Müslim, “Birr”, 17 (No. 2586).

³⁷⁷ Seri, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akçaoğlu - Musa Akpınar, 245; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/369.

³⁷⁸ Müslim, “Birr”, 17 (2588).

³⁷⁹ Hanbel, *ez-Zühd*, 474, 475; Hanbel, *Kitabü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevuk, 759; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/644; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 544; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 418.

³⁸⁰ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 215; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 208; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/270.

³⁸¹ Müslim, “Birr”, 17 (No.2599).

³⁸² Müslim, “Salâh”, 5 (No. 2600)

³⁸³ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 146; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 121; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/156.

³⁸⁴ Hanbel, *ez-Zühd*, 475; Hanbel, *Kitabü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevuk 760; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/645.

olanınız kötü ahlâklı olan, çok konuşan, avurtlarını şişirerek sözü uzatıp insanları rahatsız eden ve kibirlik taslayanlardır/ büyüklenenlerdir.”³⁸⁵ demiştir.³⁸⁶

Yine Peygamber Efendimiz (s.a.v), *Allah’ın kendi yolunda cihad edene sevap verdiği gibi kuluna güzel ahlâkına göre de sevap verdiğini, ona sabah akşam sevap yazıldığını*³⁸⁷ buyurmuştur.³⁸⁸

Bizler için kötü bir toplulukla karşı karşıya kaldığımızda (ki günümüze baktığımızda çok da iyiye giden bir toplum içerisinde değiliz maalesef) nasıl davranmamız gerektiğine bir işaret olarak kendimize örnek alabileceğimiz bir olayı aktarmak gerekirse; Peygamberimiz (s.a.v), Ebû Zer’e, kötü bir topluluk içinde kalırsa ne yapacağını sormuş, Ebû Zer, kendisine ne yapmamı emredersiniz dediğinde, Peygamberimiz (s.a.v); “*Sabret, sabret. İnsanların ahlâkına göre muamelelerini güzel edin. Kötü amellerinde onlara muhalefet et.*”³⁸⁹ demiştir.³⁹⁰ Amr b. Abese de Peygamberimiz (s.a.v)’e hangi amelin daha faziletli olduğunu sormuş bu soruya karşılık Peygamberimiz (s.a.v), *sabırlı olmayı, müsamaha göstermeyi ve güzel ahlâklı olmayı*³⁹¹ en faziletli ameller olarak sıralamıştır.³⁹² Peygamberimiz (s.a.v)’in bu kadar güzel öğüdünün ve soruya karşılık verdiği cevabın ardından dönüp kendimize baktığımızda acaba gerçekten sabredip, karşımızdakilerin ahlâkî yönlerine göre muamele edebiliyor muyuz ya da kötü amellerinde onlara muhalefet edebiliyor muyuz? Yoksa tam tersi sabırsız olup, yanlış muamelelerde bulunup, kötü amellerinde de onlara ortak mı oluyoruz. Her ne kadar her alanda düşünüp doğru olanı yapmaya çalışsak da bunların en başında gelecek olan meleke ahlâk olmalıdır. Ahlâkı güzel olan bir insanın dünya hayatı da âhîret hayatı da güzel olur. Yaşamı boyunca içinde bulunduğu her duruma güzellik katar. Etrafına güzelliklerinden saçır. Ahlâkı güzel olanın attığı adım, insanı yalnızca götürmez, aksine yanlıştan uzaklaştırıp Rabbine yakınlaştırır.

Hız. Âişe (r.anha) validemiz ahlâk konusunda; “Güzel ahlâk on şeydir. Bunlar bazen kişide bulunur, çoğunda bulunmaz; kölede bulunur, efendisinde bulunmaz. Allah onu dilediği yere koyar. Doğru sözlülük, savaşta doğruluk, yapılanlara karşılık vermek, emaneti korumak, sıra-i rahim yapmak, komşuyu kınamamak, isteyene vermek, misafire ikramda bulunmak. Bunların başı da hayâdır.” demiştir.³⁹³

³⁸⁵ Tirmizî, “Birr”, 77 (No. 2019).

³⁸⁶ Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akçaoğlu - Musa Akpınar, 351, 352.

³⁸⁷ Müslim, “Emirlik”, 44 (No. 4982).

³⁸⁸ Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akçaoğlu - Musa Akpınar, 351, 352; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/527, 528.

³⁸⁹ Tirmizî, “Rikâk”, 11 (No. 2115).

³⁹⁰ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 207; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 92.

³⁹¹ Tirmizî, “Birr”, 6 (No. 62).

³⁹² Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 443, 444; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 321.

³⁹³ Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akçaoğlu - Musa Akpınar, 298; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/451.

Mutasavvıfların da bu konuyla ilgili görüşlerinden bazılarını aktarmanın faydalı olacağını düşünerek, Serî es-Sakatî'den rivayet edildiğine göre; beş şey zâhidlerin ahlâkından olup bunlar, helale şükretmek, haramlara düşmeye karşı sabretmek, ne zaman öleceğine aldırış etmemek, dünyayı kimin yediğine bakmamak, zenginlik ve fakirliğin yanında aynı olmasıdır.³⁹⁴ İbrâhim b. Beşîr de yardıma koşmayı Mü'minlerin ahlâkından saymıştır.³⁹⁵

Rivayete göre Vehb b. Münebbih; “Dine en çok yardımcı olan ahlâk, dünyada zâhid olmaktır. En hızlı şekilde helaka götüren ise hevaya tabi olmaktır. Hevaya tabi olmanın bir şekli de dünyaya rağbet etmektir. Dünyaya rağbet etmenin bir şekli de mal ve makam sevgisidir. Mal ve makam sevgisinin bir türü de haramları helal saymaktır. Haramları helal sayana ise Allah buğz eder. Allah'ın gazabı, kendi rızasından başka ilacı olmayacak bir hastalıktır. Allah'ın rızası hiçbir hastalığın zarar vermeyeceği bir devadır. Rabbini razı etmek isteyen, nefsinin öfkelenmesini. Nefsinin kızdırmayan Rabbini razı edemez. Kişi dininden kendisine ağır gelen her şeyi bırakacak olsa, yakında dininden geriye bir şey kalmaz.” demiştir.³⁹⁶

Abdullah b. Mesud da insanlarla muaşeret ve ahlâka uygun hususlarda beraber olun, fakat Allah ve Rasûlü'nün (s.a.v) razı olmadığı eylemlerde onlardan ayrılın, demiştir.³⁹⁷

3.2.5. Tasavvuf Klasiklerinde Ahlâk

Tasavvuf klasiklerine baktığımızda Kuşeyrî, ahlâk terimini *Kuşeyrrî Risâlesi* adlı eserinin üçüncü bölümü olan sûfilerin makam ve halleri başlığı altında ele almış ve burada birçok mutasavvıfın ahlâk konusundaki görüşlerine yer vermiştir. Bunlardan bazıları şöyledir;

Vâsıtî: “Yüksek ahlâk (huluk-ı azim), kimseye hasım olmamayı ve kimsenin husumetini kazanmamayı sağlayacak derecede Allahu Teâlâ hakkında mükemmel bir marifet sahibi olmaktır.” demiştir. Hüseyin b. Mansûr Hallâc; yüksek ahlâkın, bir kere Hakk'ı müteala ve müşahade ettikten sonra artık halkın eza ve cefasının kişiye tesir etmemesi olduğunu söylemiştir. Sebebe değil müsebbibe bakılması gerektiğine işaret etmiştir. Şah Şücâ' Kirmânî de güzel ahlâkın alametinin, eza ve cefa vermekten kaçınmak ve verilen eza ve sıkıntıların sineye çekilmesi olarak aktarmıştır. Yani kimseyi

³⁹⁴ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*; 138; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 32.

³⁹⁵ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*; 156; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 53.

³⁹⁶ Hanbel, *ez-Zühed*, 445; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Yunus Sevak, 713; Hanbel, *Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/582.

³⁹⁷ Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühed Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 202, 203; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/653, 654.

incitmek kimseden incinmemektir. Harrâz ise bu konuda, yüksek ahlâk sahibinin himmetinin yalnızca Allahu Teâlâ'da olacağını söylemiştir.³⁹⁸

Bir başka ibret alabileceğimiz örnek olarak şunu aktarabiliriz; Ahnef'e, ahlâkı kimden öğrendiği sorulmuş. O da Kays b. Âsım Münkari'den öğrendiğini söylemiş. Ona ait ne gibi ahlâkî faziletler biliyordun diye sorulduğunda da şöyle anlatmış: “Bir gün Kays evinde otururken hizmetçisi üzerinde kızartılmış et bulunan şiş getirmişti. Hizmetçi kadının elindeki şiş, Kays'ın oğlunun başına düşmüş, çocuk olduğu yerde can vermiş, manzarayı gören cariyeye dehşete düşmüştü. Bu durum karşısında Kays kölesine: Hiç endişe etme, Allah Teâlâ'nın rızası için seni azat ettim, demekten başka bir şey söyleyememişti.” Yani affını azat ile ikmal etmişti.³⁹⁹ Bu da ne büyük bir erdemdir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî de *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü's-Asfiye* adlı eserinde ahlâk konusuna “Ahlak ve Meziyetler” başlığı altında yer vermiştir. Burada birçok değerli insanın ahlâkî yönünü bizlere aktarmıştır. Bunlarda bir tanesini ele aldığımızda; Halid b. Dureyk, İbn Muhayriz'de iki haslet olduğunu ve bunları karşılaştığı diğer Müslümanların hiçbirinde görmediğini bildirmiştir. Bu hasletlerden biri; hak olduğu açıkça ortaya çıkan bir konuda asla susmadığı, sözünü söylediğidir. Bu sözlerine bazılarının öfkelenmesini, bazılarının ise razı olmasını umursamadığıdır. Diğer bir haslet ise, kendinde bulunan en güzel şeyleri açığa vurmamaya ve insanlardan gizlemeye çokça dikkat etmesidir.⁴⁰⁰

3.3. Fakr

3.3.1. Sözlük Anlamı

Fakr sözlükte, “yoksulluk, fakirlik, ihtiyaçlılık,⁴⁰¹ maddi ve manevi muhtaç olma, ihtiyaç duyulan şeyin elde olmaması”⁴⁰² gibi anlamlar taşımaktadır. Bir yoruma göre; sırtın düz durmasını sağlayan omurga kemiğini ifade eden fikâru'-z zahr tabirinden türemiştir. Bu kemik kırılır veya sakatlanırsa düz durmak için başka bir desteğe ihtiyaç duyar. Desteğe ihtiyaç duyan insanlar da buna benzetilerek muhtaç oldukları için fakir kelimesi ile isimlendirilmişlerdir.⁴⁰³

³⁹⁸ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 331.

³⁹⁹ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 331, 332.

⁴⁰⁰ Ebû Nuaym İsbehâni, *Onların Dünyası Konularına Göre Tertip Edilmiş Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ Muhtasarı*, çev. Zekeriya Yıldız- Hüseyin Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2010), 38, 39.

⁴⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3447; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/332; Asım Efendi, “el-Fakr”, 3/2258; Şimşek, “Fakr”, 114; Uludağ, “Fakr”, 131, Cebecioğlu, “Fakr”, 158.

⁴⁰² Karaman vd. “Fakr”, 171.

⁴⁰³ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 180, 181.

3.3.2. Terim Anlamı

Bir tasavvuf terimi olarak fakr; “insanın mecburi ihtiyaçlarını karşılayacak imkanlara sahip olmaması veya kendini her daim Allah’a muhtaç bilmesi” anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁰⁴

İbrahim b. Ahmed Havvâs fakrı; “ eref giysisi, peygamberler lib ası, salihler cilb bı, muttak ler t acı, mü’minler s s ,  arifler ganimeti, m r dler ideali, it at arlar kalesi, g nah arlar zindanı, salihlerin   arı, muttak lerin yolu” olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda fakrı, günahlara keff ret, sevaplara büyüteç, dereceleri yükseltici, gayelere erdirici, Allah’ın ho nutlu u ve dostlu a seçtiği iyi kullarına ikramı olarak yorumlamıştır.⁴⁰⁵

İbn Cell , fakr için: “Bir şeye sahip olmaman, sahip olduğun zaman da o şeyin senin için olmamasıdır. Senin olan şeyi de başkalarını kendine tercih ederek onlara da ıtmandır.” demiştir.⁴⁰⁶

3.3.3. Kur’ân-ı Kerîm’de Fakr

Fakr terimi, Kur’ân-ı Kerîm’de bir  ayette, fakir ve bunun  o ulu olan fukara ise on iki  ayette geçmektedir. Aynı zamanda fakir ile yakın anlamda kullanılan miskin ve bunun  o ulu olan mesakin ile b is ve mahrum gibi kelimeler de çeşitli  ayetlerde yer almaktadır.⁴⁰⁷ Mutasavvıfların terim bağlamında ele almış oldukları  ayetler  u şekildedir:

“(Ey Mü’minler! Yapacak olduğunuz hayırlar) kendilerini Allah yoluna adayan ve bu yüzden dola ıp ticaret yapma imkânı bulamayan fakirler içindir. Gerçek h llerini bilmeyen biri, onları iffetlerinden dolayı, (el açıp yardım dilemedikleri için) zengin zanner. Ama sen onları simalarından tanırsın. Onlar yüzsüzlük ederek hi kimseden bir şey istemezler. Hiç   pheniz olmasın ki Allah yapt ığınız her yardımı bilmektedir.”⁴⁰⁸, “(Allah’ın verdiği bu ganimet malları,) Allah’ın l tfunu ve rızasını kazanmak isteyen, Allah’ın dinine ve elçisine yardım eden, bu u urda yurtlarından çıkarılıp mallarından-mülklerinden edilen yoksul muh cirlerindir. Çünkü onlar imanlarında samimi olan kişilerdir.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 181.

⁴⁰⁵ Serrâc, *el-L  ma*, 47.

⁴⁰⁶  eh bettin S hrever  , *Avarifü’l-M  rif- Tasavvufun Esasları*, haz. H.Kamil Yılmaz- rfan Gündüz ( stanbul: İber Yayınları, 2022), 2/912; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 181.

⁴⁰⁷ Süleyman Uludağ, “Fakr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* ( stanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/132.

⁴⁰⁸ el-Bakara, 2/273.

⁴⁰⁹ el-Hasr, 59/8.

Bu iki âyet; genel anlamıyla tasavvuftaki fakr terimi için kaynaklık teşkil etmektedir. İçeriğinde fakirlerin olumlu yönlerinin ortaya çıkarılmış olması, sûfilerin bu terimi benimsemelerinde etkin rol oynamıştır.⁴¹⁰

3.3.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühddelerde Fakr

Fakr terimine, Kur’ân âyetlerinden sonra ikinci kaynağımız olan hadislerde baktığımızda çok daha detaylı bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Tasavvufun şekillenmesinde büyük katkısı olan hadislerin etkisi, fakr teriminde de ortaya çıkmıştır. Bu terim hakkında zikredilen hadisleri değerlendirdiğimizde 3 kategori karşımıza çıkmaktadır. Bu kategorilerden birincisinde; fakirliğin olumlu bulunup övüldüğü ve zenginlikten üstün tutulduğu durumları gösteren hadisler yer almaktadır. İkincisinde; fakirliğin istenilmeyen, korkulan, kendisinden Allah’a sığınılan bir hâl olarak gösterildiği hadisler bulunmaktadır. Üçüncü kategoride ise fakirlik noktasında Peygamberimiz (s.a.v)’in tavsiyeleri sunulmaktadır. Bütün bu kategorilerdeki mahiyeti taşıyan hadis-i şerifler, temelde hadis kaynağı olan zühd kitaplarında yer aldığı gibi tasavvuf klasiklerinde de hassasiyetle işlenmişlerdir.

Fakr terimi ile ilgili kategorilerden de yola çıkarak ele alınan hadisleri bizler de burada zikrettiğimizde, birinci kategoride yer alabilecek bazı hadis-i şerifler şu şekildedir:

Fakrı, bizzat kendisi de tercih etmiş olan Peygamberimiz (s.a.v.): “*Allah’ım beni fakir (ve miskin) olarak yaşat, fakir olarak öldür ve fakirler zümresinde haşret.*”⁴¹¹ buyurmuştur.⁴¹²

Allah’ın, ailesi kalabalık iffet sahibi fakiri sevdiğini söyleyen Peygamberimiz (s.a.v),⁴¹³ ümmetin fakirlerinin zenginlerden beş yüz yıl önce Cennet’e gireceklerini⁴¹⁴ bildirmiş⁴¹⁵ ve bunun, seneden her birinin yarım âhiret gününe muadil olduğunu haber vermiştir.⁴¹⁶

Peygamberimiz (s.a.v): “*Benim iki sanatım var. Bunları seven beni sevmiş, bunları sevmeyen beni sevmemiştir. Onlar da fakirlik ve cihaddır.*”⁴¹⁷ buyurmuştur.⁴¹⁸ Başka bir hadiste: “*Fakirlik, Mü’min için, atın yanağındaki dizgin ve alnındaki beyazdan daha*

⁴¹⁰ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 182.

⁴¹¹ Buhârî, “Dua”, 75 (No. 6500-6600); Müslim, “Zikir ve Dua”, 52 (No. 2730-2750); Tirmizî, “Zühd”, 37 (No. 6682).

⁴¹² Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 87.

⁴¹³ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühhd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 78, 79; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/522; Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’-d-Dîn*, 4/358.

⁴¹⁴ Tirmizî, “Zühd”, 25 (No. 2429).

⁴¹⁵ Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’-d-Dîn*, 4/358.

⁴¹⁶ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaçoğlu - Musa Akpınar, 185; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/271; Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 359.

⁴¹⁷ Tirmizî, “Zühd”, 36 (No. 2379).

⁴¹⁸ Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’-d-Dîn*, 4/360.

süslüdür.” buyrulmuştur.⁴¹⁹ Bir başka hadiste ise: “Mü’minin dünyadaki armağanı yoksulluktur.” buyrulmuştur.⁴²⁰

Bir rivayete göre de Peygamberimiz (s.a.v), elbiselerini deri ile yamayan, çoğu zamanda yama dahi bulamayan, Suffe’de bir araya gelen fakirleri yani Ashab-ı Suffe’yi ziyaret etmiştir. Onlara: “Siz bugün mü daha hayırlısınız yoksa sizden birinizin iki elbiseden oluşan yeni bir giysi ile gelip, önüne bir yemek tabağı konulup diğerinin kaldırılacağı, evini Kâbe’nin süslendiği gibi süsleneceği gün mü daha hayırlı olacaksınız?” diye sormuştur. Onlar da: “Elbette o gün daha hayırlı olacağız.” cevabını verince Peygamberimiz (s.a.v): “Hayır! Söylediğinizin aksine siz bugün çok daha hayırlısınız.”⁴²¹ buyurmuştur.⁴²²

Peygamberimiz (s.a.v), yine bir gün ashabı ile sohbet ederken fakir bir zât çıkagelmiş ve zengin olan adamın yanına oturmuştur. Zengin olan adam elbiselerini toplayarak fakir olandan imtina eder gibi davranınca Peygamberimiz (s.a.v): “Ey falan kişi! Zenginliğinin ona kaçmasından mı yoksa onun fakirliğinin sana bulaşmasından mı endişelendin?” diye sormuştur. Bunun üzerine zengin olan adam: “Ey Allah’ın Rasûlü! Zenginlik kötü bir şey midir?” diye sorunca Peygamberimiz (s.a.v): “Evet! Zenginliğin seni ateşe çağırırken, fakirliği onu Cennete çağırıyor.” demiştir. Bundan nasıl kurtulabileceğini soran zengin adama Peygamberimiz (s.a.v), malını fakir olanla paylaşmasını söylemiştir. Ancak fakir olan zât buna ihtiyacı olmadığını söyleyerek kabul etmemiştir. Bunun ardından da Peygamberimiz (s.a.v) fakir olan zâta, zengin olan için Allah’a dua etmesini, onun bağışlanmasını dilemesini söylemiştir.⁴²³

Yukarıdaki hadislerde, fakirlik övülen, istenilen, zenginliğe üstünlüğü olan bir durum olarak zikredilmiştir. Gerek Allah’ın fakir olanı sevdiği gibi Peygamberimiz (s.a.v)’in de hem fakirliği sevmesi hem de fakirliği istemesi, aynı zamanda sanatlarından biri olarak ifade edip onu sevenin kendisini sevmiş olduğunu söylemesi, fakir olanın zengin olandan önce Cennet’e girecek olması fakirliğin, olumlu yanlarını göstermektedir. Ancak bazı hadisler bunun tersi yönünde anlam içermektedir. Bunlarda ikinci kategori dediğimiz grupta yer alan hadislerdir. Bu yönde olan bazı hadis-i şerifler de şu şekildedir:

⁴¹⁹ Seri, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 185; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/270; Cerrâh, *Kitâbü’z Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 77; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/520; Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’ d-Dîn*, 4/, 361.

⁴²⁰ Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’ d-Dîn*, 4/362.

⁴²¹ Süleymân b. Eş’as Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1990), “Adab”, 43 (No. 2443).

⁴²² Hanbel, *ez-Zühd*, 48; Hanbel, *Kitabüz-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 81, 82; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/470.

⁴²³ Hanbel, *ez-Zühd*, 49; Zayıf bir hadis olduğu bildirilmiştir. Hanbel, *Kitabüz-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 83; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/472.

“Allah’ım! Küfürden ve fakirlikten sana sığınırım. Allah’ım! Kabir azabından sana sığınırım. Senden başka ilah yoktur.”⁴²⁴ Bu hadis için, Ebû Bekr, oğlu Abdurrahman’a Peygamberimiz (s.a.v)’den duyduğu için kendisinin de bu şekilde dua ettiğini söylemiştir.⁴²⁵ Bir diğer hadis ise “Az kalsın fakirlik küfür olacaktı.”⁴²⁶ şeklindedir.

Bu iki gruptaki hadisler karşılaştırıldığında ortada bir çelişki var gibi durmaktadır. Ancak, bir bütün olarak bakıldığında, Peygamberimiz (s.a.v)’in ve ashabının da hayatları dikkate alındığında durumun bir çelişki içermediği anlaşılmaktadır. Peygamberimiz (s.a.v)’in istediği fakr, insanı güzel ahlâka, Allah’a kulluğa, şükre ve halinden yakınmamaya götürür. Nitekim tasavvuf ehline göre de fakirlikte üstünlük, hâlâ rızâ göstermek ve sabırdan ileri gelmektedir.⁴²⁷ Bu hususta Abdullah b. Mesud: “İki sevilmeyen şey yani ölüm ve fakirlik ne iyidir. Allah’a yemin olsun ki dünyada sadece zenginlik ve fakirlik vardır. Bunlardan hangisiyle imtihan edildiğimin bir önemi yoktur. Onların her birinde Allah’ın hakkını gözetmek gerekir. Zenginlikte mala yönelme varken, fakirlikte sabır gerekir.” demiştir.⁴²⁸

Kendisinden kaçınılması istenen fakr ise, kötü ahlâka, isyana ve sürekli şikâyetle götürür. Peygamberimiz (s.a.v) fakirliğin bu yönünden Allah’a sığınmıştır.⁴²⁹ Sûfiler arasında da fakrın bu yönüyle ondan sakınmayı tercih edenler olmuştur. Nitekim Ebû Zer, bir gün mescitte otururken ailesi yanına gelmiş ve: “Evde yiyecek, içecek bir şey yokken sen hala burada oturuyorsun.” demişlerdir. Bunun üzerine Ebû Zer: “Önümüzde öyle bir geçit var ki oradan sadece yükü hafif olanlar geçebilir.” demiştir. Bunu duyan ailesi eve geri dönmüştür. Aynı şekilde Zünnûn Mısri de, küfre en çok yakın olanın tahammülsüz fakir olduğunu söylemiştir.⁴³⁰

Peygamberimiz (s.a.v)’in sabra, şükre, Allah’a kulluğa bağlanması ve mükafatı olması yönüyle fakirliği istemesini, bunu tam tersi olan isyandan, hâlâ rızâ göstermeme hâline düşmemek için fakirlikten Allah’a sığınmasını, üçüncü kategori olarak değerlendirdiğimiz hadislerinde görmek mümkündür. Fakr konusundaki tavsiyelerin bulunduğu hadislerden bazıları şunlardır:

⁴²⁴ Ahmed b. Şuayb el-Kurrâsânî en-Nesâî, Sünenü’n-Nesâî, thk. Ahmed Şahîn (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1990.), “İsti’âz”, 19 (No. 5465).

⁴²⁵ İmam el-Buhârî, el-Edebü’l-Müfred Müslüman Ferdin Edeb ve Ahlâkı, çev. Ramazan Sönmez (Konya: Konevî Yayınları, 2014), 210.

⁴²⁶ Aclûnî, Keşfü’l-Hafa’dan naklen, Azize İlhan, Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerinde Fakr Kavramı (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 16.

⁴²⁷ İlhan, Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerde Fakr Kavramı, 16.

⁴²⁸ Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik, 190; Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik, çev. Abdullah Samed Afaracı, 178; Mübârek, Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/229; Serî, Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat, 188; Serî, Kitâbü’z-Zühd/ Zühd Hadisleri Külliyyatı, çev. Hasan Yıldız, 3/277.

⁴²⁹ İlhan, Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerde Fakr Kavramı, 16.

⁴³⁰ Gazâlî, İhyâü ‘Ulumi’d-Dîn, 4/371.

Peygamberimiz (s.a.v): “*Fakirlikten, kıtlıktan, zilletten, kötülük etmekten ve kötülüğe uğramaktan Allahû Teâlâ’ya sığının.*”⁴³¹ buyurmakla birlikte o günün güç şartları altında güçlük çekenlere sabır ve metanet tavsiye etmiştir.⁴³²

Peygamberimiz (s.a.v), Hz. Âişe validemize de “*Bana ulaşmayı istersen, fakir hayatı yaşa, zenginlerle düşüp kalkmaktan sakın, yamalayıp dikmeden çarını sırtına atma.*” şeklinde tavsiye bulunmuştur. Bir başka tavsiyesi ise “*Ey Fakirler topluluğu, Allah’ın taksimatına kalbinizden rızâ gösteriniz ki, fakirliğin mükafatını göresiniz. Eğer böyle yapmazsanız mükafat alamazsınız.*” şeklindedir.⁴³³

3.3.5. Tasavvuf Klasiklerinde Fakr

Serrâc, fakr terimini *Lüma*’sında “Makamlar” başlığı altında ele almış olup fakr ehlinin üç derecesinden bahsetmiştir. Birinci derecede, mukarrebînlerin fakr makamı vardır ki bunlar, hiçbir şeye sahip değildirler. Açıkta da gizliden de kimseden bir şey istemezler ve kendilerine bir şey verildiğinde almazlar. İkinci derecede siddîkların fakr makamı vardır. Bunlar da hiçbir şeye mâlik değildirler. Hiç kimseden açıkça veya ta’rîz yoluyla bir şey istemezler. Ancak istenmeden verildiğinde alırlar. Üçüncü derecede ise, kanâat ehlinin fakr makamı vardır. Bu grup da hiçbir şeye mâlik olmayıp, ihtiyaç duyduklarında bu ihtiyaçlarını, söylediğinde sevinip yerine getirecek kardeşlerine anlatırlar.⁴³⁴

Kuşeyrî ise *Risale*’sinde “Sûfilerin Makâm ve Hâlleri” başlı altında ele aldığı fakr için; hâya ettiği için kimseden bir şey istemeyenin Allah’tan utandığı için halktan bir şey istemediğini söylemiştir. Bu halktan utandığı için istemediği anlamına gelmemektedir.⁴³⁵

Hücvirî, *Kefû’l-Mahcûb*’unda, birinci bölümde “Ön Bilgiler” başlığı altında fakr terimini işlemiştir. Ona göre de fakrın biri hakiki diğeri resmi olmak üzere iki çeşidi vardır. Hakiki yani manevi fakr; Hakk’a ihtiyari bir yöneliştir. Hakikati idrak eden kişi, bütün varlıklardan yüz çevirir. Resmî yani şekli fakr ise; zarurî bir maddi iflastır. Resmi gören kişi de isme meyleder. Onunla rahata ererken maksadı anlamadığı için de hakikatten uzak kalır.⁴³⁶

Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn* adlı eserinde; fakrı, mülk sahibi olmamak yani mülkiyeti görmekten uzaklaşmak olarak tanımlamış ve fakrın üç derecesi olduğunu söylemiştir. Ona göre de birinci derece; zâhidlerin fakrıdır. İkincisi; Hakk’ın ihsanını düşünerek ezele

⁴³¹ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 30 (No. 1544).

⁴³² Uludağ, “Fakr”, 12/132.

⁴³³ Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’d-Dîn*, 4/368, 369.

⁴³⁴ Serrâc, *el-Lüma*’, 47, 48.

⁴³⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 359.

⁴³⁶ Hücvirî, *Kefû’l-Mahcûb*, 86.

dönmeyi kapsar. Üçüncüsü ise; sûfilerin de fakr olan, Hakk'ın vahdaniyetine kapılmak ve tecrîd bağına hapsolmaktır. Yani ızdırârın doğru olmasıdır.⁴³⁷

Gazâlî, *İhyâ*'sında, dördüncü kitabı, “Fakr ve Zühhd Kitabı” olarak ele almış olup burada fakrın hakikatinden, fakirlerin hallerinin ihtlaflı ve isimlerinden, fakrın faziletinden, taksime razı ve mevcuda kanâat eden fakirlerin faziletinden, fakirliğin zenginlik üzerine olan faziletinden, fakirlik halinde yoksulun riayet edeceği hususlardan, istenmeden gelen atıyyeyi kabulde fakirin vazifesinden, zaruretsiz dilenciliğin haram olduğu ve buna mecbur olan fakirin dilenme adabından detaylıca bahsetmiştir.⁴³⁸

Kelâbâzî, fakr terimini, *Ta'arruf*'unda “Sûfilerin Makamları” başlığı altında ele almış olup burada sûfilerin fakr hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁴³⁹ Sühreverdî de *Avarifü'l Maârif* adlı eserinde bu terimi, “Sûfilerin Makamlar Hakkındaki Görüşleri” başlığı altında değerlendirmiş olup Kelâbâzî gibi sûfilerin fakr terimi ile ilgili sözlerine yer vermiştir.⁴⁴⁰

3.4. İhlâs

3.4.1. Sözlük Anlamı

Tasavvufta önemli bir yere sahip olan ihlâs terimi, hulûs/halâs kökünden türetilmiş bir mastar olup sözlükte; “saflaşmak, arınmak, kurtulmak, halis olmak, karışık ve şâibeli olmamak, ortaklıktan ari olmak, samimi, temiz ve içten olmak” anlamlarına gelmektedir.⁴⁴¹

3.4.2. Terim Anlamı

Tasavvufî bir terim olarak ihlâs; “iman, ibâdet, itaat, ahlâk, amel, dua... gibi bütün dinî görevleri, insanların övme ve beğenmesini, yerme ve kınamasını umursamaksızın sadece Allah rızası için halis ve iyi niyetle yapmak, şirk, nifak, riya, süm'a, ikiyüzlülük... gibi durumlardan uzak durmak, içten pazarlıklı olmamak, söz, eylem ve davranışlarında dosdoğru ve samimi olmak, özün söze, sözün öze uyması” gibi manalar taşımaktadır.⁴⁴²

⁴³⁷ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn 'İlâ'ül-Makâmât*, çev. Abdurrezzak Tek (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2022), 110, 111.

⁴³⁸ Gazâlî, *İhyâ'ul Ulûmî'd-Dîn*, 4/352-394.

⁴³⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 159-161.

⁴⁴⁰ Sühreverdî, *Avarifü'l-Maârif*, 3/912-915.

⁴⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1227; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/432; Şimşek, “İhlâs”, 174; Uludağ, “İhlas”, 181; Karaman vd. “İhlas”, 299; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 88; Süleyman Ateş, “İhlâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/535; Yunus Ekin, “İhlâs Kavramının Semantik Analizi”, *Tasavvuf İlmi Akademik Araştırma Dergisi*, 3/9 (Temmuz-Aralık 2002), 147, 148.

⁴⁴² Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 88; Ateş, “İhlâs”, 21/535; Karaman vd. “İhlas”, 299; Uludağ, “İhlas”, 181; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 289.

3.4.3. Kur'ân-ı Kerîm'de İhlâs

Mutasavvıflar tarafından birçok anlam yüklenen ihlâs, Allah ile kul arasında bir sırdır. Bu öyle bir sırdır ki onu melek bilip yazamaz, şeytan ise bilip ifsad edemez. Bunun nedeni, ihlâsın, kalbe ait bir amel olmasıdır. Bunu da ancak kişinin kendisi ve Allah bilebilir. Bu bağlamda ihlâsın irade, kasıt ve niyetle doğrudan bağlantısı vardır. Amel, ihlâssız ve niyetsiz ibâdete dönüşmediği gibi ibâdet de ihlâssız ve niyetsiz makbul olmaz. Nitekim ibâdetleri ihlâs ile yapmak Allah'ın kesin emirleri arasındadır.⁴⁴³ Şöyle ki Allahu Teâlâ: *“Hâlbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kişiler olarak, O'na kulluk etmeleri namazı kılıp zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte dosdoğru olan din budur.”*⁴⁴⁴ buyurmuştur. Rabbimizin bu emrinde, doğru dini yaşayabilmek için yapılan ibâdetlerin ihlâslı olması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Yukarıda zikredilen âyet dışında ihlâs terimi Kur'ân'da pek çok âyette geçmektedir. Kur'ân'ın ilk sûresinde: *“Yalnızca sana ibâdet ederiz.”*⁴⁴⁵ âyeti yer almakta olup bu âyet ile ihlâsa ve yapılacak olan görevlerin, Allah'ın rızasını kazanmak için yapılmasına dikkat çekilmiştir. Bu husus diğer birçok âyette de ısrarla vurgulandığı gibi kaynaklarda da yer edinen bir konu olmuştur.⁴⁴⁶ Bu noktada mutasavvıfların, kaynaklarında delil olarak sundukları âyetlere baktığımızda bunlardan bir tanesi; *“İyi bilin ki halis din sadece Allah'ındır.”*⁴⁴⁷ şeklindedir.⁴⁴⁸ Yine aynı sûrenin başka bir âyetinde: *“(Ey Rasûlüm!) De ki! Bana dini sadece Allah'a halis kılarak, O'na ibâdet etmem emir olundu.”*⁴⁴⁹ buyrulurken ihlâsa yüklenen anlama ilgi çekilmiştir.⁴⁵⁰

Âyetlerin bazılarında⁴⁵¹ bildirildiğine göre de şeytan, ihlâslı kişilere zarar veremeyeceğini itiraf etmiştir.⁴⁵² Bundan dolayı da ihlâs, Kur'ân'da peygamberlerin başlıca özelliklerinden sayılmıştır.⁴⁵³

Kur'ân-ı Kerîm'de “ihlâs” aynı zamanda bir sûreye isim de olmuştur. Bu sûre, Kur'ân'ın 112. sûresi olup orada Allah'ın vahdaniyeti anlatılmıştır.⁴⁵⁴ Sûreye “İhlâs” isminin verilmesinin nedeni ise; dinin temel ilkesi olan tevhidi en hâlis ve en güzel şekilde

⁴⁴³ Karaman vd. “İhlas”, 299.

⁴⁴⁴ el-Beyyine, 98/5.

⁴⁴⁵ el-Fatiha, 1/5.

⁴⁴⁶ Karaman vd. “İhlas”, 299.

⁴⁴⁷ ez-Zümer, 39/3.

⁴⁴⁸ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 90.

⁴⁴⁹ ez-Zümer, 39/11.

⁴⁵⁰ Karaman vd. “İhlas”, 299.

⁴⁵¹ el-Hicr, 15/40; es-Sâd, 38/83.

⁴⁵² Ateş, “İhlâs”, 21/536.

⁴⁵³ ey-Yûsuf, 12/24; el-Meryem, 19/51; es-Sâd, 38/45, 46.

⁴⁵⁴ Karaman vd. “İhlas”, 299.

dile getirmesi olmuştur.⁴⁵⁵ Bunun yanı sıra kelime-i tevhidin anlamı olan “Allah’tan başka ilâh yoktur.” ibaresi de “kelime-i ihlâs” olarak isimlendirilmiştir.⁴⁵⁶

3.4.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlerde İhlâs

Çeşitli vesilelerle Allah’ın rızasını kazanmak için ihlâsla amel etmenin önemine ve faziletine vurgu yapan⁴⁵⁷ Peygamberimiz (s.a.v), duada ihlâslı olmayı öğütlemiş⁴⁵⁸ yine ihlâslı bir şekilde kalpten iman etmiş kişinin âhirette kurtuluşa ereceğini müjdelemiştir ve Allah’a karşı ihlâslı bir kul olmak için dua ettiği⁴⁵⁹ bildirilmiştir.⁴⁶⁰ Bu şekilde ihlâsa dikkat çeken Peygamberimiz (s.a.v): “*Benim şefaati ihlâs ile lâ ilâhe illâllah diyenlere olacaktır. Çünkü ihlâs sahibi olanın kalbi dilini, dili de kalbini doğrular.*⁴⁶¹ Her kim kalbini imanın dışındaki şeylerden arındırırsa, yalnızca imana tahsis ederse kurtuluşa erer.”⁴⁶² şeklinde buyurarak inancın niteliği bakımından ihlâsın önemini ortaya koymuştur.⁴⁶³ Aynı zamanda Peygamberimiz (s.a.v), ihlâsın, Allah’ın sırlarından biri olduğunu bildirmiş ve onu sevdiği kulunun kalbine yerleştireceğini haber vermiştir.⁴⁶⁴

Yine Peygamber Efendimiz:

*“Eğer bir kimse sırf Allah’ın rızasını kazanmak için bir yetimin başını okşarsa, elinin dokunduğu her saç teline karşılık kendisine sevap verilir. Her kim de yetim olan bir kız ya da erkeğe güzel davranırsa (Peygamberimiz (s.a.v) işaret ve orta parmağını göstererek) işte onunla bu ikisi gibi yakın oluruz.”*⁴⁶⁵

buyurmuştur.⁴⁶⁶ Burada yetim olan bir çocuğa karşı yapılacak olan iyilikte veya güzel bir davranışta sırf Allah’ın rızasını gözetmek ihlâslı olmaya işarettir. Ve bu hadis-i şerifte, böyle kişilerin ecir ve Peygamberimiz (s.a.v)’e olan yakınlığı ortaya konulmuştur.

⁴⁵⁵ Ateş, “İhlâs,” 21/536.

⁴⁵⁶ Karaman vd. “İhlas”, 299.

⁴⁵⁷ İbn Mâce, “Menâsik”, 76 (No. 4301); Tirmizî, “İlim” 7 (No. 2683).

⁴⁵⁸ Ebû Dâvûd, “Cenâ’iz”, 56 (No. 3094).

⁴⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 25 (No.1524).

⁴⁶⁰ Ateş, “İhlâs”, 21/536.

⁴⁶¹ Buhârî, “İmân”, 41 (No. 3435).

⁴⁶² Tirmizî, “Dâvât”, 89 (No. 3522).

⁴⁶³ Ekin, “İhlâs Kavramının Semantik Analizi”, 155.

⁴⁶⁴ Gazâlî, *İhyâü ‘Ulumi’-d-Dîn*, 4/676.

⁴⁶⁵ Buhârî, “Talak”, 25 (No. 6005).

⁴⁶⁶ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 212; Nûreddin Ali b. Ebî Bekr, el-Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevaid*’den naklen, Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 203; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/265; Hanbel, ez-Zühd, 28; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevük, 51; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri-- Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/432.

Peygamberimiz (s.a.v) bir başka hadisinde: “Bir kimse kırk gün ihlâs ile Allah’a ibâdet ederse, kalbindeki hikmet pınarları dilinden dökülür.”⁴⁶⁷ buyurarak yine ihlâs ile yapılan ibâdetin güzel sonuçlarından birine dikkat çekmiştir.⁴⁶⁸

Aktarılan bazı olaylar arasında, Abdülaziz b. Refî’nin rivayet ettiğine göre; Ebû Sümâme diye bilinen bir adam, Havârilere Hz. İsa’ya, amelde ihlâs sahibi olan kişinin kim olduğunu sorduklarını ve buna cevap olarak Hz. İsa’nın, yapmış olduğu amelde, insanların kendisini övmelerini istemeyen kişi olduğunu söylediğini, anlatmıştır. Bu soru ardından Havârilere, yine Hz. İsa’ya, Allah için ihlâsın ne olduğunu sorduklarını, Hz. İsa’nın da: “Başlanacak olan bir amele insanların hakkını gözetmeden önce Allah’ın hakkını gözeterek başlamaktır.” diyerek, biri Allah için diğeri dünya için olan iki şey arasında Allah için olanın seçilmesi gerektiğini söylediğini, bildirmiştir.⁴⁶⁹ Nitekim, insanlar desin, kendisini övsün diye yapılmış olan işte ihlâslı bir amelden söz edilemeyeceği gibi Allah’ın hakkı gözetilmeyen yerde de ihlâstan bahsedilemez.

Malîk b. Dinâr, meclisinde bulunanlara, bu meclise gelenler arasında ilim ehliyle bir araya gelerek bir pay, devlet ricaliyle bir araya gelerek bir pay elde etmek isteyenler olduğunu söylemiş ve bunun ardından: “Sizler bir tek Allah rızası için okuyanlardan olun.”⁴⁷⁰ diyerek onları ihlâslı olmaya davet etmiştir.

Zünnûn el-Mısırî’nin aktarmış olduğu bir rivayette, hikmet sahibi olan insanların ihlâslı oldukları yöne dikkat çekilmiştir. Nitekim o, hikmet sahibi olan insanların yalnızca Allah ile ünsiyet kurduklarını, sadece Allah ile ünsiyet kurduklarında ihlâslarının arttığını söylemiştir.⁴⁷¹

Bir başka misalde, Rebî b. Huseym, Cuma günü Alkame’nin yanına gidip rivayette bulunduğu kendisine de haber verilen Abdurrahman b. Yezid, yine böyle çağırılıp yanlarına gittiği bir günde, Alkame ona, Rebî b. Huseym’in bulunduğu rivayeti haber vermiştir. Rivayet şöyledir: “Görmez misin ki insanlar ne kadar da çok dua ediyorlar. Fakat buna karşılık onların duaları ne kadar da az kabul ediliyor. Bunun sebebi ise; Allah’ın sadece ihlâslı duaları kabul ediyor olmasıdır.” Bu haberin ardından Abdurrahman b. Yezîd, Alkame’ye rivayetin aynısını Abdullah b. Mesud’un da bildirdiğini söylemiştir. Alkame onun söylediğinin nasıl olduğunu sorunca Abdurrahman b. Yezîd onun: “Allah’a yemin olsun ki, O, duasını insanlara duyurmak isteyen,

⁴⁶⁷ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 298; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 323; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/422.

⁴⁶⁸ Aclûni, Ebû Nuaym’ın söz konusu hadisi merfu ama zayıf olarak rivayet ettiğini belirtmiştir. Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ’* dan naklen, Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 323.

⁴⁶⁹ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd Zâhidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 115, 116; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/558, 559.

⁴⁷⁰ Hanbel, *ez-Zühd*, 395; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 629; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/481, 482.

⁴⁷¹ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 187; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 73.

gösterişte bulunanın, eğlence olsun diye dua edenin duasını kabul etmez. Allah, yalnızca duayı kalbinden ihlâslı olarak yapanın duasını kabul buyurur.” dediğini aktarmıştır.⁴⁷² Bu durumda, dualar inanılarak yapıldığında karşılık bulacağı gibi kalpten ihlâslı olarak yapılmayan duanın da kabul olmama ihtimali doğru orantılı olmaktadır.

3.4.5. Tasavvuf Klasiklerinde İhlâs

İhlâs terimi, tasavvuf klasikleri arasında yerini alarak üzerinde önemle durulan bir husus olmuştur. Serrâc, *Lüma*’sında “Bâzı Meseleler ve Açıklamaları” bölümünde altıncı sırada yer verdiği “İhlâs Meselesi” başlığı altında ihlâs ehli kişinin alâmetinden bahsetmiştir. Şöyle ki; Allah’a münâcât etmek için tenhaları seçen, halveti tercih eden, Allah ile meşgul olmasından dolayı halk arasında az bilinen, Allah ile arasında olan ilişkinin halk arasında bilinmesini istemeyen kişi ihlâs sahibidir. Bu vasıflar da onun alâmetidir.⁴⁷³

Kuşeyrî, *Risâle*’sinde ihlâs terimine, “Sûfilerin Makâm ve Hâlleri” başlığı altında yer vermiş olup burada ilgili âyet ve hadis-i şerife değindikten sonra birçok mutasavvıfın terim hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁴⁷⁴

Kelâbâzî, *Ta’arruf* adlı eserinde, söz konusu terime “Sûfilerin Makâmları” bölümünde yer vermiş olup o da mutasavvıflardan bazılarının görüşlerine değinmiştir.⁴⁷⁵

Gazâlî, *İhyâ*’sında, ihlâsın faziletinden, hakikatinden, derecelerinden, ihlâs hakkında şeyhlerin sözlerinden, şaibeli amelin hükmünden bahsederek söz konusu terime detaylı bir şekilde yer vermiştir. Bu bölümde terim ile ilgili birçok âyet ve hadisleri, mutasavvıfların rivayetlerini aktarmıştır.⁴⁷⁶

İsbehâni, *Konularına Göre Tertip Edilmiş Hiltetü’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Asfiyâ Muhtasarı* adlı eserinde İhlâs terimini geniş çapta ele alarak o da diğer klasik yazarları gibi birçok mutasavvıfın gerek terim hakkında yapmış oldukları tanımlara gerekse de terim hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁴⁷⁷

Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn* adlı eserinde, ihlâsı, ameli her türlü karışıklıktan arınmak olarak tanımlamış ve ihlâsın üç derecesi olduğunu bildirmiştir. Buna göre ihlâsın birinci derecesi; amelini görmeyip yapılan amelden karşılık beklememe ve amelden razı olmama durumudur. İkinci derecesi; sâlikin elinden geleni yapmasının ardından işlediği ameli kendisine nispet etmekten çekinmesi, şuhûddan sakınmak sureti ile gayret göstermeyi

⁴⁷² Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 255, 256; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/386.

⁴⁷³ Serrâc, *el-Lüma*, 252, 253.

⁴⁷⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 289-292.

⁴⁷⁵ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta’arruf*, 164.

⁴⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4/675-692.

⁴⁷⁷ İsbehâni, *Konularına Göre tertip Edilmiş Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Asfiyâ Muhtasarı*, 416-430.

bırakmaması ve amelini cömertlik pınarından kaynaklı olan tevfikîn nurunda görmesi hususudur. Üçüncü derecesi ise; ameli amelden kurtarmaktır ki bu da ameli ilme uydurmakla, hükmü gözetmekle ve resmî kölelikten kurtulmakla mümkündür.⁴⁷⁸

3.5. İstikâmet

3.5.1. Sözlük Anlamı

Kök itibariyle “k-v-m” kökünden master olan istikâmet sözlükte; “doğruluk, dürüstlük, adalet, itaat, sadakat, sebat, istikrarlı olmak ve mutedil olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁷⁹

3.5.2. Terim Anlamı

Tasavvufi bir terim olarak istikâmet; “ahde vefa, taahhütlerde sadakatli olma, her konuda ifrat ve tefritten sakınarak itidal üzere sırat-ı müstakimde ilerlemek, verilen sözü tutmak, dinin emirlerine uyup yasaklarından kaçınma hususunda devamlılık, itaat olan şeyleri yapmak, isyân olan şeylerden uzak durmak, tutum ve davranışlara değer kazandıran fazilet, gidilen yolda sağa sola yönelmeden hayat boyunca takip edilen çizgi, haktan meyletmemek” manalarında kullanılmıştır.⁴⁸⁰ İstikâmet üzere olan “müstakim” olarak vasıflandırılmıştır.⁴⁸¹

3.5.3. Kur’ân-ı Kerîm’de İstikâmet

Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyette değinilen istikâmet, dokuz âyette, istikâmet teriminin masterından fiiller şeklinde yer almakta; bunlar haricinde yirmi iki tanesi “sırât (yol)”,⁴⁸² ikisi, “kıstâs (ölçü)”,⁴⁸³ bir tanesi “hüdâ (gidiş)”,⁴⁸⁴ bir tanesi de “tarîk (yol)”⁴⁸⁵ kelimeleri ile birlikte yirmi altı âyette istikâmet ile aynı kökten gelen “müstakim” kelimesi olarak geçmektedir.⁴⁸⁶

Bilgisi verilen âyetler dışında mutasavvıfların da söz konusu terim ile ilgili eserlerinde delil olarak sundukları âyetlere baktığımızda bu âyetlerden bir tanesi; “Şüphesiz ki, ‘Rabbimiz Allah’tır.’ diyerek sonra da dosdoğru olanlar var ya onların

⁴⁷⁸ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn ilelü’l-Makâmât*, 86; İhlâs kavramı için ayrıca bk. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu’s-Sâlikîn Kur’ânî Tasavvufun Esasları*, çev. Ali Ataç vd. (İstanbul: İnsan yayınları, 2022), 2/83-90.

⁴⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*. 3781; Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 3/444; Asım Efendi, “el-İstikamet”, 6/5175; Uludağ, “İstikamet”, 194; Karaman vd. “İstikâmet”, 335; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 196; Mustafa Çağrıncı ve Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/348.

⁴⁸⁰ Uludağ, “İstikamet”, 194; Karaman vd. “İstikâmet”, 335; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 196.

⁴⁸¹ Uludağ, “İstikamet”, 194; Karaman vd. “İstikâmet”, 335.

⁴⁸² Mesela bk. el-Fâtîha, 1/6, 7.

⁴⁸³ el-İsrâ, 17/35; eş-Şuarâ, 26/182.

⁴⁸⁴ el-Hac, 22/67.

⁴⁸⁵ el-Ahkâf, 46/30.

⁴⁸⁶ Çağrıncı ve Uludağ, “İstikamet”, 23/348.

üzerine akın akın melekler inip: ‘Korkmayın, üzülmeyin de. Size vadedilen cennet ile sevinin.’⁴⁸⁷ şeklinde geçmektedir. Ömer b. el-Hattâb, minberin üzerinde insanlara hutbe irad ederken bu âyeti okumuş ve “Allah’a yemin olsun ki, onlar Allah’a itaat etme yolunda dosdoğru oldular, eğri büğrü olan yollara sapmadılar.” demiştir.⁴⁸⁸ Hasan-ı Basrî bu âyet okunduğu zaman “Rabbimiz olan Allah’ım! Sen bizi istikâmetle rızıklandırı.” demiştir.⁴⁸⁹ Âyette yer alan, “Rabbimizin Allah olduğunu söyleyerek dosdoğru olanlar” kısmı farklı âyette⁴⁹⁰ de geçmekte olup burada istikâmet hakkında yapılan yorumlar, tevhid ve Allah’a itaat üzerinde yoğunlaşmıştır. Yapılan yorumlar arasında istikâmet, “Rabbimiz Allah’tır.” ifadesi ile bağdaştırılmış, Allah’ı bilme konusunda istikâmet üzere olanlardan bahsedildiği bildirilmiştir.⁴⁹¹ Yine burada istikâmetin, “tevhid, itaat üzere olmak, şirk koşturmak emir ve nehyin konusunda zıt düşmemek” olduğu anlamına dikkat çekilmiştir.⁴⁹²

Bir başka âyette: “İpini kuvvetlice eğirip sarmasının ardından onu tekrar bozmak için uğraşan kadının durumuna düşmeyin.”⁴⁹³ buyrulmaktadır. Burada da istikâmet üzere olmadan yapılan bir amelin değerinin de olmayacağı kanâat edilmiştir. Zira bir kişi istikâmet üzere olmadığı bulduğu makamda ileriye de gidemez. Aynı zamanda sülûkünü de sağlam bir temel üzerine bina etmiş olamaz.⁴⁹⁴

“Artık O’na yönelin.”⁴⁹⁵ ifadesi de kaynaklarda delil olarak sunulan bir diğer âyet olmuştur. Bu âyette geçmekte olan “ileyhi/O’na” ifadesi ile istikâmet, tefrîde yani gönülde sadece Allah’ın olmasına işaret olarak yorumlanmıştır.⁴⁹⁶ Müfessirler ise yukarıdaki âyette olduğu gibi bu âyette de “tevhid ve taat ile istikâmet üzere olma” vurgusu yapmışlardır.⁴⁹⁷

3.5.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlere İstikâmet

Ayetlerde olduğu gibi hadislerde de istikâmet terimi hem kelime olarak hem de aynı kökten gelen fiil ve isimlerle yer almıştır. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v), kendisinden başka bir öğüde ihtiyaç bırakmayacak değerde öğüt isteyen bir sahâbeye: “Allah’a iman

⁴⁸⁷ el-Fusillet, 41/30;

⁴⁸⁸ Hanbel, ez-Zühd, 144; Hanbel, Kitâbü’z-Zühd, çev., Yunus Sevik, 230, 231; Hanbel, Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı, çev. Hüseyin Yıldız, 5/11.

⁴⁸⁹ Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik, 400; Mübârek, Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik, çev. Abdullah Samed Afaracı, 450; Mübârek, Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/610.

⁴⁹⁰ el-Ahkâf, 46/13.

⁴⁹¹ Mukatil b. Süleyman, Tefsir’den naklen, Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 197

⁴⁹² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, Tefsirü’t-Taberî Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân, thk. Abdullah b. Abdülmusin et-Türkî, (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 20/422; Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 197.

⁴⁹³ en-Nahl, 16/92.

⁴⁹⁴ Kuşeyrî, Kuşeyrî Risâlesi, 287; Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 198.

⁴⁹⁵ el-Fusillet, 41/6.

⁴⁹⁶ Herevî, Menâzilü’s-Sâirîn. 87; Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 198, 199.

⁴⁹⁷ Taberî, Tefsirü’t-Taberî, 20/378; Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 199.

*ettim de ve bunun ardından dosdoğru ol.”*⁴⁹⁸ buyurarak tevhid inancında kararlı olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Yine Peygamberimiz (s.a.v), imanla ölen bir kişinin istikâmet sahibi olduğunu, haber vermiştir.⁴⁹⁹ Bir başka hadisinde: “*Dosdoğru olursanız, dosdoğru kılınırsınız.*”⁵⁰⁰ buyurmuştur.⁵⁰¹ Aynı zamanda, doğruluğun iyilik olduğunu iyiliğin cennete götürdüğünü hatırlatan Peygamberimiz (s.a.v), “*Kişi doğruluğu arar, doğru olmaya devam eder ve sonunda da Allah katında doğru kimse yani sâdık olarak yazılır.*”⁵⁰² demiştir⁵⁰³. Peygamberimiz (s.a.v):

“Emanete riayet etmeyenin imanı, ahde vefa göstermeyenin de dini yoktur. Nefsini elinde bulunduran Allah’a yemin olsun ki, bir kimsenin dili müstakim olmadıkça kendisi de müstakim olmaz. Kalbi müstakim olmadığı müddetçe dili müstakim olamaz.”

buyurarak doğru istikâmette olmanın gerekliliğine ve önemine dikkat çekmiştir.⁵⁰⁴ Zira bir başka hadisinde de Peygamberimiz (s.a.v): “*İstikâmet üzerinde bulunun. Bunun sevabını siz hesap edemezsiniz.*”⁵⁰⁵ buyurmuştur.⁵⁰⁶

İstikâmet terimi ile ilişki kurabileceğimiz, aktarılmış olan rivayetlere de baktığımızda; Ebû Kâsım Nasrâbâdî: “Nefis seni kendi içine hapsedmiştir. Eğer ki sen bu hapisten kurtulursan ebedî rahatlığa ulaşırsın. Orada hapis olduğun müddetçe sen belanın zindanıdasın demektir. Seni bundan kurtaracak olan ise ancak istikâmettir.” demiştir.⁵⁰⁷

Bekkâr b. Abdillâh, Vehb b. Münebbih’ten, âbid bir zâtın başka bir âbidin yanına uğradığında aralarında geçen konuşmalarını dinlemiştir. Şöyle ki; âbidlerden bir diğerine “Neyin var?” diye sormuş o da filan kişinin haline şaşırdığını, şaşırmış olduğu bu kişinin önceden son derece âbid bir zât olduğunu şimdi ise dünyanın kendisini peşinden sürüklediğini, anlatmıştır. Bunun üzerine diğer âbid de ona, dünyanın peşinden sürüklediği kişiye şaşırmaması gerektiğini asıl şaşıracığının, istikâmet üzere olup dosdoğru kalan kişi için olması gerektiğini söylemiştir.⁵⁰⁸ Ne yazık ki gün geçtikçe

⁴⁹⁸ Tirmizî, “Zühd”, 60 (No. 2410); Müslim “İman”, 62 (No. 200).

⁴⁹⁹ Çağrı ve Uludağ, “İstikamet”, 23/348.

⁵⁰⁰ Müslim, “Birr”, 27 (no.2607).

⁵⁰¹ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 304; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 329; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/430.

⁵⁰² Müslim, “Birr”, 104 (No. 2607).

⁵⁰³ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 158; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/607; Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 376, 377; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/565, 566.

⁵⁰⁴ Taberânî, *el-Mucemu’l-Kebîr*’den naklen, Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 324; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/488.

⁵⁰⁵ İbn Mâce, “Tahâret”, 4.

⁵⁰⁶ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 149.

⁵⁰⁷ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 149.

⁵⁰⁸ Hanbel, *ez-Zühd*, 68; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevük, 111; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/504.

istikâmetten uzaklaşma durumu artarak devam etmektedir. Yıllar önce söylenmiş bu sözden de yola çıkarak günümüze baktığımızda istikâmetten ayrılmış olanların fazlalığı, doğru ile yanlışın kişiden kişiye değişen bir durum halini alıp “o sana göre yanlış ama bana göre doğru, bu benim tercihim, bu benim seçtiğim” tabirlerinin çokça duyulduğu, özünde tek doğrunun İslâm ve onun öğrettiklerinin olduğunun unutulduğu, bize söylenen sözün haklılık payını göstermektedir. Bu zamanda artık şaşırtan yoluna değiştirenler değil de istikâmetini bozmadan ilerleyenler olmaktadır. Bu rivayeti Vehb b. Münebbih de şu şekilde aktarmıştır: Âbid bir adam, hüzn içinde boynu bükük vaziyette bulunan bir adamın yanına gelince ona, bu halde olmasının sebebini sormuş o da: “Falan kişinin hali çok hoşuma gitti, o ibâdetle öyle bir seviyeye ulaşmıştı ki fakat daha sonra dünya ehlinde oldu.” demiştir. Buna karşılık âbid olan zât ona, dönen kimselerin hoşuna gitmemesini, onun yerine istikâmet üzere olan kişinin hoşuna gitmesini söylemiştir.⁵⁰⁹

Bir başka rivayette şaşırlacak ya da hoşla gidecek bir durum olmaktan ziyade istikâmet üzere olmanın faydalarından bahsedilmiştir. Şöyle ki, Katâde, Übey b. Kâ'b'ın: “Doğru yoldan ve de sünnetten sakın ayrılmayın. Nitekim doğru yoldan ayrılmayıp, sıkıca sünnete sarılıp, Allah'ı zikreden kişiye cehennem azabı değmez. Sünnet olarak nitelenen amelleri az işlemek sünnet olmayan amelleri çokça işlemekten daha hayırlıdır. Öyle ise az veya çok işlediğiniz ameller Peygamberin sünnetine uygun olsun. Buna dikkat edin.” dediğini rivayet etmiştir. Übey b. Kâ'b, böyle kimseleri kuruyan ağaca benzetmiştir. Nasıl ki rüzgâr estikçe dalların yaprakları dökülüyorsa, böyle kişilerin de doğru yoldan ayrılmadıkça, Allah'ı zikrettikçe günahlarının döküldüğünü söylemiştir.⁵¹⁰ Dökülen yaprak misali günahların da döküldüğü bu yolda ilerlendiğinde varılacak yer de güzel olacaktır. Dolayısıyla bu hususta önemli olan doğru yoldan şaşmadan o yolda gidebilmektir.

Sehl b. Muhammed b. Süleyman: “İstikâmet üzerine bulunma isteği kıyametten korkmaya engel olmamalıdır. Çünkü, kıyametten korkmak, istikâmet üzerine bulunmayı istemekten daha iyidir.” demiştir.⁵¹¹ Burada istikâmette olmanın farklı bir yönüne dikkat çekilmiş olup her ne kadar doğru yolda olunursa olunsun kıyametin kopacağı unutulmaması gerektiğine işaret edilmiştir. Bunun korkusu, doğru istikâmette ilerleme noktasında kişiyi sağlam tutmalıdır.

⁵⁰⁹ Mübarek, *Kitâbü 'z-Zühed ve 'r-Rekâik*, 184; Mübarek, *Kitâbü 'z-Zühed ve 'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 169, 170; Mübarek, *Zühed ve Rekâik Kitabı/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/219, 220.

⁵¹⁰ Hanbel, *ez-Zühed*, 245; Hanbel, *Kitâbü 'z-Zühed*, çev. Yunus Sevük, 385; Hanbel, *Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/188.

⁵¹¹ Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühed el-Kebîr*, 383; Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 255.

Ebû Süleyman ed-Dârânî, istikâmet üzere sâdık olan kişinin korunduğunu yine istikâmet üzere güzel yaşayan kişinin affedileceğini söylemiştir.⁵¹² Ebû Saîd el-Harrâz, gücü ölçüsünde gayret sarf ederek vuslata ereceğini düşünen bir kişinin doğru yolu tuttuğunu ve vuslata ereceğini söylemiştir. Gücü ölçüsünde gayret sarf etmeden vuslata ereceğini düşünen kişinin ise sadece bu temennisi ile kalacağını bildirmiştir.⁵¹³ Temîm ed-Dârî: nefsinden dinin için, dininden de nefsin için yararlan. Böyle yaparsan iş senin gücünün yettiği ibâdet üzere dosdoğru olur.” demiştir.⁵¹⁴

Aktarılan rivayetlere bakıldığında genel anlamda doğru istikâmet üzere olanın, bu yolun sonunda vuslata ereceği, cehennem ateşinden uzaklaşıp günahlarından da kurtulduğu, fayda bulunacak ve takip edilecek yolun Allah’ın yolu ve Peygamberin sünneti olduğu bizlere haber verilmiştir.

3.5.5. Tasavvuf Klasiklerinde İstikâmet

Tasavvuf klasikleri arasında Kuşeyrî, istakâmet terimine, *Risâle*’sinde “Sûfilerin Makam ve Hâlleri” bölümünde yer vermiş olup burada istikâmeti, her şeyin kendisiyle kemâl bulup tamam olduğu ahlâkî ve dinî bir derece olarak değerlendirmiştir. Her çeşit hayrın husule gelebilmesi ve nizama konulabilmesinin mümkünlüğünü istikâmete bağlamıştır. İstikâmet üzere bulunmayan kişinin gayretinin boşa gideceğini söylemiş ve başlangıç aşamasında bulunan bir kişi için bidayetin edebleri konusunda istikâmet üzere olmayı şart koşturmuştur. Aynı zamanda terim ili ilgili âyet, hadis ve mutasavvıfların görüşlerine de yer vermiştir.⁵¹⁵

Herevî de ilgili terime, *Menazilü’s-Sâirîn* adlı eserinde “Muâmelât Kısmı”nda yer vermiş olup burada istikâmetin, hâllerin kendisiyle can bulduğu bir ruh olduğunu söylemiştir. Devamında avâmın amellerinin istikâmet sayesinde artacağını dile getirmiştir. Aynı zamanda tefrika çukurları ile cem tepeleri arasında bir berzah olarak nitelendirdiği istikâmetin üç derecesinden bahsetmiştir. Bunu göre de istikâmetin birinci derecesi; ilmin açıklığına karşı gelmeden, İhlâsın hududunu aşmadan, sünnet yoluna muhalefet etmeden orta yolda gayret gösterilen istikâmettir. İkinci derecesi; hâllarde istikâmet olup bu, çalışıp çabalamadan hakikati müşâhede etmek, ilme ihtiyaç duymadan iddiaları terk etmek ve bir koruma olmadan yakaza nuruyla kalmak mahiyetindedir.

⁵¹² Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 455; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 330.

⁵¹³ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 455; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 331.

⁵¹⁴ Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaçoğlu - Musa Akpınar, 163; Serî, *Kitâbü’z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/234.

⁵¹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 287-289.

Üçüncü derece ise; istikâmetin gerçekte Allah'tan kaynaklandığını görmek suretiyle istikâmet görmeyi terk edip istikâmetin peşine düşmemekle gerçekleşen bir durumdur.⁵¹⁶

3.6. Kanâat

3.6.1. Sözlük Anlamı

Tasavvufta sâlik için elde edilmesi gereken önemli bir haslet olan kanâat sözlükte; “tayin olunan kismete razı olmak, tok gözlü, tutumlu, gönlü zengin olma, ikna olma, razı olma, ihtiyaç duyulan şeylerden az miktarda yetinme, taksime rızâ gösterme, hırslı ve açgözlü olmama” gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹⁷

3.6.2. Terim Anlamı

İstilahî manada kanâat; kişinin alışılmış olan günlük ihtiyaçlarını bile bulamadığında sükûnet üzere olmasıdır.⁵¹⁸

Muhammed b. Ali Tirmizî, kanâati, insanın kısmetine düşene razı olması şeklinde; Ebû Abdullah Muhammed b. Hafif ise elde bulunmayan için istekli olmamak, elde bulunana da müstağni olmak yani ihtiyaç duymamak şeklinde tanımlamıştır.⁵¹⁹

Ahlâk ve tasavvuf kaynaklarında kanâatkârlık öncelikle ruhî bir erdem olarak ele alınmış, İbn Hibbân; kanâatin kalpte olduğunu, kalbi zengin olanın elinin de zengin olacağını, kalbi yoksul olanın mal zenginliğinin kendisine fayda vermeyeceğini söylemiştir. Aynı görüşte olan Râgıp el-İsfahânî, zühd ile kanâat terimlerinin karşılaştırmıştır. Bunu yaparken kanâatin mânevî bir haslet, zühdün ise bu hasletin eyleme dönüşmesinden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Zira iç dünyasında kanâatkârlık bulunmayan bir kişinin zühd gibi görünen tutum ve davranışları gerçek zühd sayılmaz.⁵²⁰

3.6.3. Kur’ân-ı Kerîmde Kanâat

Kur’ân-ı Kerîm’de kanâat, istilahî anlamı itibariyle geçmiyor olmakla birlikte kelime anlamı itibariyle iki âyette yer almaktadır. Bu âyetlerden kaynaklarda ele alınmış olanı ise “*Erkek ya da kadın Mü’minlerden, imanına yaraşır güzellikte salih amel*

⁵¹⁶ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 87, 88; İstikâmet kavramı için ayrıca bkz.; Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn*, 2/97-103.

⁵¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3/753; Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 3/434; Asım Efendi, “el-Kanâat”, 4/3487; Şimşek, “Kanâat”, 192; Uludağ, “Kanâat”, 206; Karaman vd. “Kanâat”, 358; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 317; Mustafa Çağrı, “Kanâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 24/289.

⁵¹⁸ Şimşek, “Kanâat”, 192; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 246; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 317.

⁵¹⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 246; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 317, 318.

⁵²⁰ Çağrı, “Kanaat”, 24/290.

işleyenleri huzurlu bir hayata kavuştururuz.”⁵²¹ şeklindedir. Bu âyette geçen “huzurlu hoş bir hayat”tan, dünyada kanâatkâr olmanın kastedildiği söylenmiştir.⁵²²

3.6.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlerde Kanâat

Hadislere bakıldığında, gerek kanâat kökünden gelen kelimeler ile gerekse de başka ifadelerle kanâatkârlığa dikkat çekilmiştir. Bu hadislerde, Peygamberimiz (s.a.v)’in kanâatkârlığı bir iffet, tok gözlülük ve gönül zenginliği olarak değerlendirilmiş, İslâm ile hidayete ulaşp yeterli miktarda rızka sahip olan ve buna kanâat eden kişinin övgüyle anıldığı belirtilmiş, asıl zenginliğin mal çokluğu değil gönül zenginliği olduğuna değinilmiş, kanâatkârlığın şükrün en üst derecesi sayıldığı ifade edilmiştir.⁵²³ Nitekim Peygamberimiz (s.a.v): “*Kanâatkâr ol ki insanlar arasında Allah’a en çok şükreden olasın.*”⁵²⁴ buyurmuştur.⁵²⁵ Yine

*“İslâm hidayetine ulaşmış, kendisine geçimine yetecek kadar olanı verilmiş ve buna kanâat etmiş kişiye müjdecî ol.”*⁵²⁶ hadisi⁵²⁷ ve “*Zengin olsun fakir olsun, kıyamet gününde herkes, dünyada ölmeyecek kadar geçimim olsaydı da daha fazlası olmasaydı diye temenni de bulunacaktır. Zira zenginlik servetin çokluğunda değil gönül tokluğundadır.*”⁵²⁸

hadisi de kanâat ile alakalı ele alabileceğimiz hadisler arasında yer almaktadır.⁵²⁹

Kanâat hakkında aktarılmış olan diğer rivayetlere de baktığımızda; İkrime b. Hâlid’in naklettiğine göre Sa’d oğluna, kanâatkâr olmayı öğütlemiş ve onun zenginlik olduğunu söylemiştir.⁵³⁰ Fudayl b. İyâz’a dünyada zühdün ne olduğu sorulduğunda o, “Zühd, kanâatkar olmaktır ve bu gerçek zenginliktir.” cevabını vermiştir.⁵³¹ Bir başka rivayette, zenginlerin zühdünün de kanâat sahibi olmaları, fakirlerin zühdünün de hallerinden başka bir durumu arzu etmemeleri olduğu söylenmiştir.⁵³²

⁵²¹ en-Nahl, 16/97.

⁵²² Taberî, *Tefsirü't-Taberî*, 14/352; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 245, 246; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 318; Çağrıci, “Kanaat”, 24/290.

⁵²³ Çağrıci, “Kanaat”, 24/290.

⁵²⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4217).

⁵²⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 246; Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, 3/530; Karaman vd. “Kanâat”, 359; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 318.

⁵²⁶ Tirmizî, “Zühd”, 34 (No. 2346); Müslim, “Zekât”, 125 (No. 2426).

⁵²⁷ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 187; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 173; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/224; Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, 3/ 528.

⁵²⁸ Buhârî, “Rikâk”, 15 (No. 6446).

⁵²⁹ Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, 3/528, 529.

⁵³⁰ Hanbel, *ez-Zühd*, 227; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Yunus Sevük, 357; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/156.

⁵³¹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 154; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 50.

⁵³² Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 154; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 50.

Ebû Süleyman ed-Dârânî: “Bazıları zengin olmayı talep ettiler ve bunu mal biriktirmek zannettiler. Halbuki zenginlik, kanâat sahibi olmaktır. Onlar rahatlığı çok servette aradılar. Oysa ki rahatlık az mal ile yetinmektedir.” demiştir.⁵³³

Zünnûn el-Mısrî, fakirlikte selâmetin olduğunu gösteren üç şeyden birinin Allah’ın kendisi için takdir ettiği rızka kanâat etmek olduğunu söylemiştir.⁵³⁴ Yine Zünnûn el-Mısrî, haline razı olmayan kişiden gönül zenginliğinin alınacağını, az mala kanâat etmeyenin çok mal derdine düşeceğini söylemiştir. Bîşr el-Hâfî, izzetli, kanâatkâr olan kişinin başka bir şeye sahip olmasa bile bu halin ona yettiğini haber vermiştir. Abdullah b. Ebû Ziyâd Katavânî: Horasanlı birine kendisini diyarından çıkarmanın ne olduğunu sormuş. O da: Şerefli yaşama arzusu beni diyarımdan çıkardı.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Katavânî: “Doğru söylüyorsun. Kanâatkâr ol ki dünyada ve âhirette şerefli olasın. Şeref mal-mülk çokluğu değildir.” demiştir.⁵³⁵

Ali b. Abdülazîz de: “Kanâatkâr olmayan kişinin malı ne kadar çok olursa olsun onu zengin etmez.” demiştir. Ebû’s-Sehbâ sıla b. Eşyem, rızkı talep ettikçe onu her yerde onu aramanın kendisini yorduğunu, sadece günlük rızkını talep etmenin kendisini yormadığını söylemiştir. Böylece de günlük rızkın kendisi için daha hayırlı olduğunu anlamıştır. Günlük ihtiyacın kendisine yetmeyeceğini düşünen kişinin aciz bir düşünce içinde olduğunu söylemiştir. Bunun ardından da kendi nefesine: “Eline geçen ile yetin.” demiş ve nefsinin de bunun kabul ettiğini söylemiştir.⁵³⁶

Muhammed b. Ali Kettânî, hırsı, kanâat karşılığında satan kişinin izzet ve mürüvvet elde edeceğini söylemiştir. Ebû’l-Hasan Bûşencî’ye kanâat hakkında sorulduğunda “Kısmetine düşeni bilmek ve razı olmaktır.” demiştir.⁵³⁷ Bünân b. Muhammed el-Hammâl ise hür kulun tamah ettiği sürece köle olduğunu, köle olan kulun ise kanâat ettiği sürece özgür olduğunu söylemiştir.⁵³⁸ Ali b. Abdülazîz, kanâat sahibi olmayan kişinin hiçbir şekilde gözünün doymayacağını bildirmiştir.⁵³⁹ Muzaffer el-Kırmîsînî bir şiirinde;

“Kanâatkâr olmak beni azîz eyledi.
Ve yoktur kanâatten daha büyük bir izzet yoktur.
Kanâat senin sermeyen olsun.
Ticaret malın da takvân olsun.”

demiştir.⁵⁴⁰

⁵³³ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 154; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 51.

⁵³⁴ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 140; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 33.

⁵³⁵ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 54, 55.

⁵³⁶ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 56.

⁵³⁷ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 56, 57.

⁵³⁸ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 162; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 58.

⁵³⁹ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 59.

⁵⁴⁰ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 172; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 66.

Kanâat terimi hakkında daha pek çok rivayet aktarmak mümkün iken gerek yapılmış olan tanımalar, âyet ve hadislerden gerekse aktarılmış olan birçok rivayetten yola çıkarak, zühdün temelleri arasında sayabileceğimiz kanâatin; gerçek hazine, zenginlik ve mutluluk olduğunu, gerçek zenginliğin ise servet değil gönül zenginliği olduğunu, kanâat etmeyenin gönül zenginliğinin de olmadığını, özünde kanâat edenin hür olduğunu, kanâat etmeyenin hırs içinde yorulup kaybolduğunu bunun ise mutluluk vermediğini, rahatlıkla söyleyebiliriz.

3.6.5. Tasavvuf Klasiklerinde Kanâat

Tasavvuf klasiklerinde söz konusu terimi araştırdığımızda Kuşeyrî'nin *Risâle* 'sinde “Sûfilerin Makam ve Hâlleri” bölümünde değindiği kanâat hakkında yukarıda değindiğimiz bazı bilgilerden ziyade birçok sûfî görüşüne de yer vermiştir.⁵⁴¹

Gazâlî, *İhyâ* 'sında, “Hırs ve Tama'nın Zemmi ile Kanâat ve İnsanlardan Müstağnî Olmanın Medhi” ve Hırs ve Tama'nın İlâcı ve Kanâat Emenin Çaresi” başlıkları altında, kanâat hakkında hadis ve rivayetlere yer vermiş detaylı açıklamalar yapmıştır.⁵⁴²

3.7. Murâkabe

3.7.1. Sözlük Anlamı

Sözlük anlamı itibariyle; “bir nesneyi hıfz ve hirâset eylemek, denetlemek, gözetlemek, korumak, kontrol etmek, gözaltında tutmak, dikkati belli bir noktaya toplamak” manalarına gelmektedir.⁵⁴³

3.7.2. Terim Anlamı

Tasavvufî bir terim olarak; mânevî bir hali ifade etmek üzere, kulun daima Rabbinin gözetimi altında olduğunun, kendisinin bütün hal ve hareketlerine vakıf olduğunun şuur ve idrakinde olması,⁵⁴⁴ kalbinde ve gönlünde bulunan şeylere Allah'ın muttali olduğunu bilmesi manasında kullanılmaktadır.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 245-248.

⁵⁴² Gazâlî, *İhyâ 'Ulumi'd-Dîn*, 3/527-540.

⁵⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1699; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2/140; Asım Efendi, “Murâkabet” 1/429; Uludağ, “Murakabe”, 255; Süleyman Uludağ, “Murakabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/204; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 199.

⁵⁴⁴ Uudağ, “Murakabe”, 255, Uludağ, “Murakabe”, 31/204; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 199.

⁵⁴⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 54.

3.7.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Murâkabe

Rakîb kelimesi, murâkabe ile aynı kökten gelmekte olup Allah'ın isimlerinden biridir.⁵⁴⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de murâkabe, kök olarak pek çok yerde geçmektedir. Rakîb kelimesi Kur'ân'da Allah'ın kullarını gözetim ve denetim altında tutması, muhafaza etmesi,⁵⁴⁷ her şeyi gözetlemesi⁵⁴⁸ ve beklemek⁵⁴⁹ anlamlarında kullanılmıştır.⁵⁵⁰

Mutasavvıfların ise murâkabe terimi ile ilişkilendirip eserlerine aldıkları âyetlere baktığımızda, “Allah, bütün salihleri yönetir.”⁵⁵¹ âyeti bunlardan bir tanesidir. Burada salih kulların Allah'tan murâkabe konusunda kendilerini gözetmelerini istedikleri, Allah'ın da onları has kulları yaptığı dile getirilmiş ki zikredilen âyette de Allah'ın bütün salih kullarına velilik ettiği anlamı yer almaktadır.⁵⁵²

Terim ile ilgili ele alınan bir başka âyet, “Şüphe yok ki Allah, her şeyi murâkabe edendir.”⁵⁵³ şeklindedir. Bu âyette geçmekte olan “rakîb” kelimesi de daha çok “koruyup gözetmek anlamında tefsir edilmiştir.⁵⁵⁴ Murâkabe teriminin temellerini oluşturan şey de Allah'ın ilmi ve kudretiyle her şeyi bildiği ve koruyup gözettiği mefhumudur. Nitekim bu âyette de Allah'ın kulunu her an gördüğü, onun her haline muttali olduğu manasından yola çıkılarak Allah'ın müteallik olan yönüne vurgu yapılmıştır. Âyetin kul ile irtibat kurulan yönü ise Allah'ın, yapmış olduğu her hareketi görüyor olmasının bilincinde olmasıdır.⁵⁵⁵

“İnsan ne zaman bir söz söylese yanında mutlaka onu gözetleyen ve kaydeden bir melek hazır bulunur.”⁵⁵⁶ âyeti de murâkabe terimi ile ilişkilendirilen bir diğer âyet olmuştur. Kulun her yaptığıının, kayda geçirildiğini bildiren bu âyette, Allah'ın kulunun her halinden haberdar olduğuna işaret vardır. Her an gözetlenme durumu da murâkabenin özünü teşkil etmektedir.⁵⁵⁷ Hasn el-Basrî de bu husuta: “Mü'min olan herkes, kendisi için görevlendirilmiş olan sözlerini ve amellerini kaydeden iki meleğin var olduğunu bilir. Onlarla gündüz vakti çalışmanın kendilerini gece ibâdetinden, gece ibâdetinin de kendilerini gündüz vakti çalışmasından alıkoymayacağına dair ahidleşirler.” demiştir.⁵⁵⁸

⁵⁴⁶ Uludağ, “Murakabe”, 31/204.

⁵⁴⁷ en-Nisâ, 4/1; el-Mâide, 5/117; el-Kaf, 50/18.

⁵⁴⁸ el-Ahzâb, 33/52.

⁵⁴⁹ ed-Duhân, 44/59.

⁵⁵⁰ Uludağ, “Murakabe”, 31/204; Mukatil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Hâtim Sâlih ey-Dâmin, (Riyad: Merkezü's-Sanat, 2011), 99; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 201.

⁵⁵¹ el-A'râf, 7/196.

⁵⁵² Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 200, 201.

⁵⁵³ el-Ahzâb, 33/52; Serrâc, *el-Lüma'*, 54; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 272; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 201.

⁵⁵⁴ Taberî, *Tefsirü't-Taberî*, 19/157.

⁵⁵⁵ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 201.

⁵⁵⁶ el-Kaf, 50/18.

⁵⁵⁷ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 201, 202.

⁵⁵⁸ Hanbel, *ez-Züh'd*, 331; Hanbel, *Kitâbü'z-Züh'd*, çev. Yunus Sevük, 526; Hanbel, *Züh'd/Züh'd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/357.

Böyle söyleyerek de murâkabe terimine dikkat çekmiş ve kendisini gözetten meleğin bilgisine sahip olan kulun, kendisini gözetleyen meleğe bu görevi verenin de Allah oluşu bilincine çağrışım yapmıştır.

“*Peki onlar, Allah’ın onların tüm sırlarını ve gizli olan her şeyi bildiğini bilmezler mi?*”⁵⁵⁹ ayeti de aynı şekilde murâkabe terimi ile alakalı olup bu terimin ıstılâhlaşma sürecinde etkili olmuştur.⁵⁶⁰

Murâkabe terimi için bahsi geçen âyetler dışında daha birçok âyet ile bağlantı kurmak mümkündür.⁵⁶¹ Ancak yeterli olacağı kanâatiyle zikredilenlerle yetiniyoruz.

3.7.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlerde Murâkabe

Murâkabe teriminin ilişkilendirildiği hadis-i şerife baktığımızda ise karşımıza ihsân terimi ile ilişkilendirilen hadis çıkmaktadır. Peygamberimiz (s.a.v)’in ihsanı tanımlarken, “*Allah’a O’nu görüyormuşsun gibi ibâdet/kulluk etmendir. Sen Allah’ı görmüyor olsan da Allah seni görüyor.*”⁵⁶² şeklindeki telaffuzu aslında ihsan terimi ile murâkabenin aynı anlama geldiğini göstermektedir. Nitekim, kulun zâhîrin ve bâtının, iç ve dış alemin, sürekli olarak Allah’ın gözetiminde olduğunu ve de kendisinin O’nun huzurunda bulunduğunu kesin bir şekilde bilmesi durumunda murâkabe hali gerçekleşmiş olur.⁵⁶³

Murâkabe terimi hakkında aktarılmış olan rivayetlere de baktığımızda Abdurrahman, dedesi Ebû Amr İsmail b. Nüceyd’e, kul için gerekli olan şeyin ne olduğunun sorulduğunu bildirmiştir. Dedesinin verdiği cevap ise kulun, kulluk makamında sünneti ve nefsi murâkabe etmesi gerektiği olmuştur. Aynı soru Ebû Osman’a da sorulmuş ve onun verdiği cevaplar arasında da kul için gerekli olanın özel ya da genel olarak her şeyde kalbi murâkabe etmek olduğu yer almıştır.⁵⁶⁴ Kul için gerekli olan şeyler arasında murâkabenin de zikredilmesi, murâkabe etmenin, kulun doğru yolda yürütmesine ışık olacağından, hatadan dönme ihtimalini kolaylaştıracağından, Allah’ın yapılmasından razı olduğu şeylere yönelmeye meyilli olacağından ve bunun gibi birçok sebepten gerekliliğini ortaya koymaktadır diyebiliriz.

Ebû Muhammed el-Cerîrî’den nakledildiğine göre de Rabbine karşı murâkabe ve takvâyı hakkı ile yapmayan keşf ve müşahedeye ulaşamayacaktır.⁵⁶⁵ Zira murâkabe halinde bulunmayan kişi Allah’ın her an kendisini gözetlediğini, kontrol ettiğini de

⁵⁵⁹ et-Tevbe, 9/78; Serrâc, el-Lüma’, 54; Erkaya, *Kur’an Kayaklı Tasavvuf Kavramları*, 202.

⁵⁶⁰ Erkaya, *Kur’an Kayaklı Tasavvuf Kavramları*, 202.

⁵⁶¹ el-Enbiyâ, 21/47; el-Kehf, 18/49; el-Mücâdile, 58/6; el-Zilzâl, 99/6-8; el-Bakara, 2/281; el-Âl-i İmrân, 3/30; er-Ra’d, 13/33; el-Alak, 96/14; el-Meâric, 70/32, 33.

⁵⁶² Buhârî, “İman”, 38; Müslim, “İman”, 1.

⁵⁶³ Serrâc, *el-Lüma’*, 54; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 272; Gazâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4/714; Uludağ, “Murakabe”, 31/204; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 200.

⁵⁶⁴ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd el-Kebîr*, 461, 462; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 338, 339.

⁵⁶⁵ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd el-Kebîr*, 530; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 399.

unutur. Dolayısıyla yaptığı işlerde Allah'ın hoşnutluğunu düşünme kabiliyeti de azalacağından bu hususta hassas davranma noktasında zayıf kalır.

3.7.5. Tasavvuf Klasiklerinde Murâkabe

Tasavvuf klasiklerinde de üzerinde önemle durulan bir terim olan murâkabe Serrâc'ın *Lüma*'sında "Haller" arasında ilk sırada yer almıştır. Eserinde murâkabe ehlinin üç derecesi olduğundan bahseden Serrâc'a göre birinci derece; mübtedîlerin murâkabesidir. Bu derecede Allah'ın iç dünyamıza muttali olduğunu bilerek gönlümüze sahip olmak vardır. İkinci derece; mütevasssıtların derecesidir ki bunda Ahmed b. Ata'nın sözü esas alınmıştır, o şöyle der: "Sizin aranızda en hayırlı olan, Allah'ın dışında her şeyden fâni olarak Hakk'ı hakk ile murâkabe edeninizdir. Âdâbında, fiil ve ahlâkında Allah Rasûlüne tâbi olanınızdır." Üçüncü derece ise büyüklerin murâkabesidir. Ne derecede olanlar gönüllerini murâkabe ile Allah'a bağlarlar, Allah'ın kendilerini murâkabe konusunda korumasını isterler. Ayrıca Serrâc, murâkabenin kurb halini gerektirdiğini de ifade etmiştir.⁵⁶⁶

Kuşeyrî, *Risâlesi*'nde, söz konusu terime "Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri" bölümünde yer vermiş ve murâkabeyi kul için her türlü hayrın aslı olarak görmüştür. Aynı zamanda murâkabe mertebesine ulaşabilmek için muhâsebe makamının tamamlanması gerektiğini ileri sürmüştür." Kul, geçmişte işlemiş olduklarından ötürü kendini hesaba çeker, ardından hemen kendini düzeltir, kararlı bir şekilde Hakk yolunda yürür, kendisi ile Allah arasındaki hâller itibariyle kalbini dikkatlice güzel bir şekilde denetler ve her işinde Allah'ın rızasını düşünür. Böylece bütün hâllerinde Allah'ı murâkabe etmiştir." şeklinde terimle ilgili görüşlerini paylaşmıştır. Kendi görüşünün yanı sıra birçok sûfinin de bu terimle ilgili görüşlerine değinmiştir.⁵⁶⁷

Gazâlî, *İhyâ*'sında murâkabenin faziletinden, hakikatinden ve derecelerinden bahsederek, konu hakkında birçok sûfinin sözlerini zikrederek terime genişçe yer vermiştir. Murâkabenin hakikatinin, mûrakıbı düşünerek tamamen onunla meşgul olmak olduğunu söylemiş ve bu hali ortaya çıkaran marifetin, içinden geçenlere, bütün gizliliklere Allah'ın muttali olduğunu, kulların amellerini murâkabe ettiğini, herkese kazancı ölçüsünde muamele edeceğini herkese açık olan dış görünüşün, kalbin bütün gizliliklerinin kendisine açık olduğunu bilmek olduğunu dile getirmiştir. Bu marifete sahip olanlar mukarreblerdir ve bunlar da iki derece üzerinedir: Birinci; Sıddıklardan

⁵⁶⁶ Serrâc, *el-Lüma*', 54, 55.

⁵⁶⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 272-275.

olan mukarreblerin murâkabesi, ikincisi ise Ashab-ı Yemîn'den vera' sahibi olanların murâkabesidir.⁵⁶⁸

Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinde murâkabe terimine “Muâmelât” kısmında yer vermiş, maksudu gözlemeye devam etmek olarak tanımladığı murâkabenin üç derecesi olduğundan bahsetmiştir. Ona göre de murâkabenin birinci derecesi; Allah'a doğru seyir halinde gayrı unutturmaya sevk eden bir tazim, Allah'a götürün bir yaklaşma ve teşvik eden bir mutluluk içerisinde Allah'ı sürekli olarak murâkabe etmektir. İkinci derecesi; muhalefeti bırakıp itirazdan yüz çevirip karşı durmanın manasızlığını terk etmek suretiyle Allah'ın kendisini gördüğünü düşünmesidir. Üçüncü derecesi ise tevhid ilmine yönelerek hakk'ın önce oluşunu düşünmek suretiyle ezeli murâkabe etmektir. Ebed vakitleride ezelin işaretlerinin zuhur edişini murâkabe etmektir. Murâkabe bağından kurtulmayı murâkabe etmektir.⁵⁶⁹

Hânî, *Âdâb* adlı eserinde teveccüh ve murâkabeyi birlikte ele almış olup murâkabenin, Allah'a vasıl olmak için müstakil bir yol olduğunu, teveccüh ve murâkabenin nefy ü isbattan daha üstün olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda Cüneyd-i Bağdâdî'nin murâkabe hususunda kendisine bir kedinin yol gösterdiğini anlattığı olaya yer vermiştir. Bahsedilen olay ise şöyledir⁵⁷⁰: Bir kedi fare yuvasına gözlerini dikmiş ve dikkatlice gözetlerken tüyü bile kıpırdamamıştır. Cüneyd-i Bağdâdî kenidin bu haline hayran kalmıştır. Bunun ardından kendisine: “Ey himmeti aşağı alan kişi, senin maksudun fare kadar mıdır? Hak yolunda himmetin bir kedinin himmetinden az olursa senin halin nice olur?” şeklinde nida edilmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî, bu hitabın sonrasında uyanıp murâkabe ehli olduğunu ve maksadının hasıl olduğunu bildirmiştir.

3.8. Rızâ

3.8.1. Sözlük Anlamı

Zühd hayatında önemli bir yere sahip olan rızâ sözlükte; “sızlanmama, yakınmama, hoşnut ve memnun olma, razı olma, kabul etme, seçme, tasvip etme, beğenme, itiraz etmeme” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, 4/714-727.

⁵⁶⁹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 84, 85; Murakabe kavramı için ayrıca bkz.; Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, 2/61-68; Yüksel Göztepe - Fatih Çınar, “Sûfî Terminolojide Murâkabe” *Turkish Studies=Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 13/9 (2018) 67-84; Mevlüt Erten, “Kur'an'da Murakabe ve İnsanın Yetişmesindeki Rolü”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz” Sempozyumu* (Nisan 2014), 173-190.

⁵⁷⁰ Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Âdâb*, çev. Ali Hüsrevoğlu (İstanbul: Erkam yayınları, 1995), 216.

⁵⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1660; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2/125; Uludağ, “Rıza”, 295; Cebecioğlu, “Rızâ”, 399; Karaman vd. “Rıza”, 553; Süleyman Uludağ, “Rızâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008) 35/56; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 93; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 413.

3.8.2. Terim Anlamı

Tasavvufî bir terim olarak ise; iradeyi ortadan kaldırma, kaderin acı tecellileri karşısında kalbin sükun ve huzur halinde olması, Hakk'ın ezeli tercihinin gören sâlikin, O'nun kendisi hakkındaki tercihinin, kendinin kendisi için yaptığı tercihten daha iyi olduğunu kavraması ve kızmaktan ve şikayet etmekten vazgeçmesi yani Allah'ın seçtiği ve razı olduğuna muvafakat etmesi, Allah'ın hüküm ve takdirine itiraz etmemesi gibi tanımlanmış olup kulun Rabbine karşı göstermiş olduğu rızâ hali olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷²

Rızânın, Allah'ın kulundan razı olması ve kulun Rabbinden razı olması şeklinde iki türü vardır. Bu iki rızâ halini gerçekleştiren nefis, “nefs-i marziyye” ve “nefs-i raziye” olarak isimlendirilmiştir.⁵⁷³ Allah'ın kulundan razı olması; onun inanç, amel, söz, fiil ve davranışlarını kabul buyurup sevaba nail etmesi, kulunu cennetiyle ve nimetleriyle mükâfatlandırması anlamındadır. Bu, kul için dünya ve âhirette en büyük nimet ve bahtiyarlıktır. Kulun Allah'tan razı olması da Allah'ın emir ve yasaklarını, helal ve haramlarını, kaza ve kaderini, iyi, hoş ve güzel karşılaması manasındadır.⁵⁷⁴

Rızânın kaynağı, Allah hakkında hüsnüzanda bulunmak ve tevekküldür. Bunun neticesi; iyimserliktir.⁵⁷⁵ Rızânın şartı da kazâdan sonra yani olay vuku bulduktan sonra olmasıdır. Zira kazâdan önce olursa bu, rızâyâ azmetmek olur. Tasavvuf yolu, rızâ kapısı olarak tanımlanmış olup bu yola girmek yenmesi zor bir meyveye, demir leblebi çiğnemeye benzetilmiştir. Bundan dolayı da bu yola rızâ lokması denilmiştir.⁵⁷⁶

3.8.3. Kur'ân- Kerîm'de Rızâ

Rızâ terimi, Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda söz konusu terim hakkında zikredilmiş olan âyetlerden bazılarına baktığımızda;

*“Allah'ın onlardan razı olduğu gibi Allah da onlardan razı olmuştur.”*⁵⁷⁷ buyrulmuştur. Bu âyet rızânın üç derecesi ele alınırken zikredilmiş olup bu derecelerden birincisi; hoşsa gitsin ya da gitmesin Allah'ın her hükmünden razı olmaktır. İkincisi; Allah'ın rızasının öncelikli olması gerekçesiyle kulun kendi rızasını görmezden gelmesidir. Nitekim âyette de önce Allah'ın rızası dile getirilmiş, bundan dolayı da Allah'ın kulundan razı olması daha çok önemsenmiştir. Üçüncüsü ise Allah'ın rızasını da

⁵⁷² Uludağ, “Rıza”, 295; Cebecioğlu, “Rızâ”, 399; Karaman vd. “Rıza”, 553; Serrâc, *el-Lüma'*, 52; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 167; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 93; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 413.

⁵⁷³ Uludağ, “Rıza”, 295.

⁵⁷⁴ Karaman vd. “Rıza”, 554; Hücvirî, *Keşfu'l-Macûb*, 240; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 93, 94; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 414.

⁵⁷⁵ Uludağ, “Rıza”, 35/56.

⁵⁷⁶ Cebecioğlu, “Rızâ” 399.

⁵⁷⁷ el-Mâide, 5/119; et-Tevbe, 9/100; el-Mücâdele, 58/22; el- Beyyine, 98/8.

kulun rızasını da görmemektir.⁵⁷⁸ Âyet hakkında yapılmış olan bir başka yoruma göre de Allah'ın razı olduğu kişiler murâkabe halinde kendilerinin her an Allah'ın huzurunda olduklarını bilirler ve yaptıklarını gözden geçirirler. Böylece bu kişiler âhiret için azıklanmış olurlar.⁵⁷⁹ Bu âyete benzer şekilde; “*Sen, O’ndan razı O da senden razı olacak şekilde Rabbine yönel.*”⁵⁸⁰ âyeti de rızâ terimi için kaynaklarda delil olarak sunulmuştur⁵⁸¹

Rızâ terimi ile ilişkilendirilmiş olan bir başka âyette “*Allah, Mü’min olan erkek ve kadınlara, içinde derelerin çağıldadığı cennetler, Adn cennetlerinde çok güzel köşkler va’detmiştir. Allah’ın rızası ise bunların hepsinin ötesinde en büyük nimettir.*”⁵⁸² buyrulmuştur. Zünnûn el-Mısırî, bu âyet hakkında Allah'ın kendi rızasını kulunun rızasından daha üstün ve daha öncelikli gördüğünü ifade etmiştir.⁵⁸³ Aynı zamanda âyette, Allah'ın rızasının Adn cennetlerinden üstün tutulduğu vurgulanmıştır.⁵⁸⁴ Nitekim, Adn cennetine giren Mü’minler için en büyük ödül “Allah'ın rızâsı” demek olan rıdvândır. Rıdvân ise rızânın en mükemmel hâlidir.⁵⁸⁵

“*Ey Peygamber! Allah, o ağacın altında sana biat eden Mü’minlerden razı olmuştur.*”⁵⁸⁶ âyeti de rızâ terimine bağlı olarak zikredilmiş olup Allah'ın, elçisine bağlılıklarını ilan eden kişilerden razı olduğunu bildirdiğine vurgu yapılmıştır.⁵⁸⁷

Yukarıda nakledilen âyetler dışında rızâ terimi hakkında, Allah'ın rızâsını aramanın Mü’minin bir özelliği olduğunu,⁵⁸⁸ Mü’minlerin Allah'ın rızâsına uymakla, kâfirlerin ise Allah'ın gazabıyla nitelendirildiğini,⁵⁸⁹ Allah'ın ve Peygamberinin razı edilmeye layık olduğunu⁵⁹⁰ belirten âyetlerde zikredilenler arasında yer almıştır.⁵⁹¹ Allah'ın ve Peygamberinin razı edilmesi noktasında, Abdullah b. Mesud: “İnsanlarla muaşeret ve ahlâka uygun konularda birlikte olun, ancak Allah ve Rasûlün’nün razı olmadığı fiillerde onlardan ayrılın.” diyerek bu hususa dikkat çekmiştir.⁵⁹²

⁵⁷⁸ Serrâc, *el-Lüma*, 53; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 94, 95.

⁵⁷⁹ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 95.

⁵⁸⁰ el-Fecr, 89/28.

⁵⁸¹ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 98.

⁵⁸² et-Tevbe, 9/72.

⁵⁸³ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 98; Serrâc, *el-Lüma*, 52.

⁵⁸⁴ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 98;

⁵⁸⁵ Uludağ, “Rızâ”, 35/56.

⁵⁸⁶ el-Fetih, 48/18.

⁵⁸⁷ Uludağ, “Rızâ”, 35/56; Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 240; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 98.

⁵⁸⁸ el-Fetih, 48/29.

⁵⁸⁹ el-Âl-i İmrân, 3/162.

⁵⁹⁰ et-Tevbe, 9/62.

⁵⁹¹ Karaman vd. “Rıza”, 554.

⁵⁹² Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım – Nuri Tuğlu, 202, 203; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/653, 654.

3.8.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühhdelerde Rızâ

Rızâ terimi âyetlerde olduğu gibi hadis-i şeriflerde de ön plana çıkmaktadır. Peygamberimiz (s.a.v), Allah’ın rızâsına sığınarak “*Rabbim! Gazabından rızâna, azabından affına sığınıyorum.*”⁵⁹³ şeklinde dua etmiştir.⁵⁹⁴ Allah’ın, kendisinin Rabbi ve sahibi olduğuna razı olan kişinin, iman tadına vardığını;⁵⁹⁵ buyuran⁵⁹⁶ ancak samimi bir şekilde ve Allah’ın rızası gözetilerek yapılan işlerin kabul edileceğini⁵⁹⁷ bildiren⁵⁹⁸ Peygamberimiz (s.a.v), bir kulun önemsemediği halde Allah’ın rızasına uygun bir söz söylediğinde, Allah’ın ondan razı olup derecesini yükselteceğini ve yine kulun önemsemediği halde Allah’ın kızacağı bir söz söylediğinde Allah’ın onu cezalandıracağını buyurarak söylenen küçük bir sözün Allah’ın rızasını kazanmaya vesile olabileceğine işaret emiştir.⁵⁹⁹

Peygamber Efendimiz (s.a.v), bir başka hadisinde:

“Anne-babasını razı ederek sabaha ulaşan kimse için sabahtan akşama kadar cennetten iki kapı açılır. Akşama ulaşınca kadar anne-babasını razı eden kimse için de akşamdan sabaha kadar cennetten iki kapı açılır. Anne ve babasından sadece birini razı ederse bir kapı, ikisini de razı ederse iki kapı açılır. Bunun tam tersi olarak anne-babasını öfkeliendiren kimse için aynı şartlarda cehennemden iki kapı açılır. Bu durum anne-babası bu kişiye zulmetse bile geçerlidir.”

şeklinde buyurmuştur.⁶⁰⁰

Hiz. Aîşe validemiz, Peygamberimiz (s.a.v)’in:

*“İnsanları öfkeliendirme pahasına Allah’ın rızasını arzu edip gözetken her kim olursa Allah, insanların ezasına karşı ona yeter; Allah’ın gazabına mukabil, insanların rızasını arzu edip gözetken her kim olursa Allah o kişiyi insanların eline bırakır.”*⁶⁰¹

dediğini söylemiştir.⁶⁰² Zikredilen hadisler ve Hiz. Aîşe validemizin rivayetini birlikte düşündüğümüzde, bir insan farkında olmadan bile olsa güzel bir şey söylemesi halinde,

⁵⁹³ İbn Mâce, “Dua”, 3 (1263).

⁵⁹⁴ Karaman vd. “Rıza”, 554.

⁵⁹⁵ Tirmizî, “İman”, 29 (No. 2417).

⁵⁹⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 240; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, 3/924.

⁵⁹⁷ Nesâî, “Cihâd”, 24 (No. 3142).

⁵⁹⁸ Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 412.

⁵⁹⁹ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 326; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/489, 490; Karaman vd. “Rıza”, 554.

⁶⁰⁰ İbn Vehb, *Câmi’* ve Abdurrezzak, *el-Musannef*’ten naklen, Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 283; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/432.

⁶⁰¹ Tirmizî, “Zühhd” 64 (No: 2414).

⁶⁰² Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, 95; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 65; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/86.

Allah'ın rızasına nail olabileceğini öğreniyoruz. Anne-babasını razı etmesi halinde, O'nun rızasıyla cenneti kazanmaya yaklaşıyorken, bilinçli bir şekilde insanların rızâsını ön plana aldığında, Allah'ın rızasını kaybedeceği gerçeği ile yüzleşiyoruz.

Hasan-ı Basrî, nefsinin insanlardan uzaklaştırmaya yönelmiş ancak bunu başaramadığını söylemiştir. Bunun sebebi olarak ise insanların kendilerini yaratan Allah'tan razı olmadıklarını görünce, onların kendileri gibi bir yaratılmıştan asla razı olmayacaklarını anlaması olmuştur. İmam Şâfiî de tartışmakta olduklarını gördüğü iki kişiden birine: “Senin insanların hepsini razı etmen mümkün değil. Sen önce Rabbinle aranı düzelt ve bunu başardıktan sonra insanları artık önemseme.” diyerek asıl önemli olanın Allah'ın razılığı olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁰³ Vehb b. Münebbih ise Allah'ın rızâsını kazanmanın bir yolu olarak kişinin nefsinin kızması gerektiğini ileri sürmüş ve nefsinin buğz etmeyen Allah'ı razı edemeyeceğini ifade etmiştir.⁶⁰⁴ Bununla birlikte Mâlik b. Miğval'in rivayet ettiğine göre de Hz. İsa (a.s)'ın buyurdıkları arasında, günah ehline kızarak Allah'ın rızasını kazanmayı tavsiye etmek, yer almaktadır.⁶⁰⁵ Allah'ın rızâsını kazanmanın bir başka yolunu gösteren İbrahim eş-Şeybân, kendisi için vaktini koruyup bu vakit içinde Allah'ın razı olmadığı işler yapmayan kişinin, dininin ve dünyasının Allah tarafından muhafaza edileceğine atıf yapmıştır.⁶⁰⁶ İsa Aleyhisselam da Allah'ın kendisinden razı olduğu bir kişinin duasında: “Rabbim! Benim günahlarımı bağışla, maişetimi ıslah et ve beni çirkin işler yapmaktan koru.” demesinin o kişi için yeterli olacağını buyurmuştur.⁶⁰⁷ Muhammed b. Vâsi ise bir mecliste bulunurken Hasan-ı Basrî'nin kardeşi Sâid b. Ebi Hasan'ın da yanlarında olduğunu söyleyip onun konuşmaya başlayıp konuşmasını bitirdikten sonra da üç defa “Allah'ım! Sen bizden razı ol.” diyerek dua ettiğini nakletmiştir.⁶⁰⁸ Ömer b. Zer, Rebî b. Ebî Râşid ile karşılaştıklarında Râşid, Ömer b. Zer'in kulağına eğilerek, Allah'tan rızâsını isteyen bir kişinin gerçekten büyük bir şey istediğini söylemiştir.⁶⁰⁹

Buraya kadar aktarılmış olan hadis-i şerîf ve rivayetlerde rızânın, Allah'ın kulundan, kulun diğer kullardan razı ettiği kişiler sayesinde yine Allah'ın rızasına nail olabileceğine (anneyi-babayı razı etmek gibi) işaret edilmiştir. Ayrıca kulun da Allah'tan

⁶⁰³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 198-200; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 84.

⁶⁰⁴ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 170.

⁶⁰⁵ Mübarek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 136; Mübarek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 109, 110; Mübarek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/141.

⁶⁰⁶ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 208.

⁶⁰⁷ Hanbel, *ez-Zühd*, 72; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 117; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/510.

⁶⁰⁸ Hanbel, *ez-Zühd*, 300; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 475; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/297.

⁶⁰⁹ Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 735.

razı olması yönüne dikkat çekilmiş ve her şeyden önemlisinin, Allah'ın rızâsını kazanmak olduğuna vurgu yapılmıştır.

Rızâ terimi hakkında bir de kulun, Allah'ın kendisine takdir ettiğine razı olması yönünde aktarılmış olan rivayetler vardır ki onlardan da bazıları şöyledir: Ebû Zer, Irak halkından bir heyete hadis nakletmiş ve onlara, Allah rızâsı için öğrenilen bu hadislerde dünyalık bir şey elde etmeyi isteyenlerin, cennetin konusunu alamayacağını aktarmıştır.⁶¹⁰

Zünnûn el-Mısrî, haline razı olmayan kişiden gönül zenginliğinin alınacağını ifade etmiştir.⁶¹¹ Bu hâlin tersini belirten bir husus olarak yine Zünnûn, Allah'ın kendisine takdir ettiğine güvenen kişinin üzülmeyeceğini, Allah'ı tanıyıp O'nun hükmüne razı olanın mutlu olacağını dile getirmiştir.⁶¹²

Başka bir rivayete göre bir adam, Davut et-Tâî'ye mektup yazarak kendisine nasihatte bulunmasını istemiştir. Birkaç kez tekrarlanan bu olayın üçüncüsünde mektup yazıp nasihat istediğinde “Bazı insanların, dinleri elden gitmesine rağmen, çok dünyalığa sahip olmakla hâllerinden razı oldukları gibi sen de dininin selâmette olmasıyla az bir dünyalığa sahip olmakla rızâ gösteren ol.” karşılığını almıştır.⁶¹³

Cafer b. Süleyman'ın aktardığına göre Mâlik b. Dînâr ve Muhammed b. Vasî, bir araya geldiklerinde Mâlik, sabah yiyeceği yanında olup akşam yiyeceği olmadığı halde Rabbinden razı olan kişiye; Vâsî de dünyalık hiçbir şeyi yanında olmadığı halde Rabbinden razı olan kişiye gıpta ettiğini söylemiştir.⁶¹⁴

İbn Atâ, kulluğun dört hasletle gerçekleştiğini bunların; verilen söze sadık olmak, İslam'ın hadlerini korumak, var olana ve kaybedilenlere razı olmak olduğunu dile getirmiştir. Sehl b. Abdullah da kendisine “Kul ne zaman kul olur?” diye sorulduğunda “Rabbinin kendisine ihtiyar ettiğine razı olduğu zaman.” karşılığını vermiştir.⁶¹⁵ Lokman Aleyhisselam'a sorulan en zengin insanın kim olduğu sorusuna, kendisine verilenden yana razı olan kişinin olduğu karşılığını vermiştir.⁶¹⁶

Bu rivayetlerde de rızânın Allah'tan gelene, kendi rızkına düşene razı olmak bağlamında öğrenilen her şeyde Allah'ın rızasının gözetilmesi gerektiğine; aksi halde öğrendiğinin kendisine fayda vermeyeceğine, Allah'ın kendisine takdir ettiğine razı olan kişinin üzülmeyeceğine, böyle kişilerin gerçek manada kul olduklarına ve en zengin olan

⁶¹⁰ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 59, 60; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 28; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/38.

⁶¹¹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 157; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 54.

⁶¹² Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 161; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 57.

⁶¹³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 260; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 131.

⁶¹⁴ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 316, 317; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 187.

⁶¹⁵ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 460, 461; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 337.

⁶¹⁶ Hanbel, *ez-Zühd*, 131; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 211; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/622.

kişiler olduklarına, dinin selâmette oluşuyla az bir dünyalığa rızâ gösterilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

3.8.5. Tasavvuf Klasiklerinde Rızâ

Kaynaklarda önemine binaen, geniş kapsamda yer alan rızâ terimi tasavvuf klasiklerinde de aynı şekilde üzerinde hassasiyetle durulan bir husus olmuştur. Serrâc, *Lüma*'sında bu terime, “Makamlar” arasında yer vermiş, değerli bir makam ve makamların sonuncusu olduğunu dile getirmiştir.⁶¹⁷ Kelâbâzî de *Ta'arruf* adlı eserinde rızâ terimini “Sûfilerin Makâmı” arasında ele almış ve birçok sûfinin terim hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁶¹⁸ Kuşeyrî, *Risâlesi*'nde, “Sûfilerin Makâm ve Hâlleri” bölümünde yer verdiği rızâ terimi hakkında gerek âyet ve hadis-i şerifle gerekse de sûfilerin görüşleriyle kapsamlı bir şekilde bilgi vermiştir.⁶¹⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde rızâyı, “Muhâsibiye” mezhebinin altında ele almış olup terim hakkında ilgili âyet ve hadislerle, rızânın; Allah'ın kulundan kulun da Allah'tan razı olması şeklindeki iki çeşidine değinmiş ve terim hakkında detaylı bir şekilde bilgi aktarımında bulunmuştur.⁶²⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif* adlı eserinde rızâ terimine “Makamlar Hakkında Sûfilerin Görüşleri⁶²¹” bölümünde yer vermiştir. Gazâlî, *İhyâ*'sında rızâyı, “Allahu Teâlâ'nın Kazasına Rızanın ve Bu Rızanın Hakikati ile Fazileti Hakkında Varid Olan Rivayetlerin Açıklanması” başlığı altında ele almıştır.⁶²² Herevî de rızâ terimini *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinin “Ahlâk” kısmında değerlendirmiş olup rızânın samimi bir duruş olduğunu, kulun durduğu yerde ne ilerlemeyi ne de geri kalmak istemediği gibi halinin de değiştirilmesini istemediğini dile getirmiştir. Aynı zamanda rızânın havâs ehlinin yollarının başlangıcı, avâm ehlinin ise yollarının en meşakkatlisi olduğunu ifade ederek rızânın üç derecesinden bahsetmiştir. Buna göre rızânın birinci derecesi; avâmın derecesi olup bu, Allah'tan başkasına ibâdeti çirkin görmek suretiyle Rab olarak Allah'tan razı olmayı kapsamaktadır. İkinci derecesi; Allah'tan razı olmak olup, bu Kur'ân âyetlerinde ifade edilen kaza ve takdir olan her şeye râzı olmayı içermektedir. Üçüncü derecesi ise; Allah'ın rızasından razı olmaktır ki bunda kul, kendisi için ne hoşnutluk ne de hoşnutsuzluk halini görmesi durumunu anlatmaktadır.⁶²³

⁶¹⁷ Serrâc, *el-Lüma*, 52, 53.

⁶¹⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 167, 168.

⁶¹⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 275-279.

⁶²⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 240-243.

⁶²¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, 924-927.

⁶²² Gazâlî, *İhyâ 'Ulûmi'd-Dîn*, 4/617-631.

⁶²³ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 94, 95; Rızâ kavramı için ayrıca bk. Cevziyye, *Medârcu's-Sâlikîn*, 2/156-212.

3.9. Sabır

3.9.1. Sözlük Anlamı

Mutasavvıfların önemle üzerinde durdukları terimlerden biri olan sabır sözlükte; “bir kimseyi bir nesneden alıkoymak, tahammül, sebat, dayanmak, dayanıklılık, güçlü ve dirençli olmak, katlanmak, hapsetmek, tutmak, engellemek” gibi anlamlara gelmektedir.⁶²⁴

3.9.2. Terim Anlamı

Terim anlamı itibariyle sabır; kişinin başına gelen sıkıntı ve belalara karşı direnç göstermesi, olumsuzlukları olumluya çevirmek için takdir edilene rıza gösterip dik durması, metanetli olması; yaşadığı musibetlerden dolayı Allah’tan başkasına şikayetçi olmaması, sızlanmaması, yakınmaması, kendini acındırmaması,⁶²⁵ nefsine ağır gelen ve hoşuna gitmeyen şeyler karşısında dünya ve âhiret yararını düşünerek ruhî denge için kalbinde bulunan sükûnet ve dayanma gücünü bozmaması gibi manalara gelmektedir.⁶²⁶ Allah’a ibâdet etmeye devam etmek ve isyan etmekten daima kaçınmak da sabır ile ifade edilmiştir.⁶²⁷

Uzak anlamı ‘ceza’ yani telâş, kaygı ve yakınma olan sabır,⁶²⁸ aynı zamanda tasavvuf tarihi içerisinde birçok şekilde tanımlanmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir: Zünnûn-ı Mısırî (ö. 245/859) sabrı, “Allah’ın emirlerine aykırı olan davranışlardan, boğazda düğümlenip kalan musibet lokmasını yutma esnasında sükûneti korumak ve geçim konusunda fakir olursa bile zengin görünmek”⁶²⁹ ve “Allah’tan yardım dilemek”;⁶³⁰ Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896), “Sabır, Allah’ın sıkıntısı gidermesini beklemek”;⁶³¹ Cüneyd-i Bağdâdî, “Yüzü buruşturmadan acı olan bir şeyi yutmak”; İbrahi el-Havvâs (ö. 291/904), “Kitap ve sünnetin ahkâmına gösterilen sebat”; Rûveym (ö. 303/915), “Şikayet etmeyi terk etmek”; İbn Ata (ö. 309/922), “Musibetler karşısında hüsn-i edep ile durmak”; Herevî (ö. 481/1089), “nefsi şikayet etmekten alıkoymak gizli

⁶²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 2391; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 2/376; Asım Efendi, “es-Sabr”, 2/2085; Şimşek, “Sabır”, 294; Uludağ, “Sabır”, 302; Cebecioğlu, “Sabır”, 409; Karaman vd. “Sabır”, 567; Mustafa Çağrı, “Sabır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008) 35/337; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 99; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 255; Esmâ Sayın, “Tasavvuf Kültüründeki ‘Sabır’ Kavramının Psikolojik Etkileri, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1/1 (2012), 414; Mahmut Öztürk, “Bir Nebevi Duruş Olarak Sabır, 2. *Uluslararası Eyyüb Peygamber Sabır Günleri Sempozyumu Bildiriler ve Makaleler* (Nisan 2016), 205.

⁶²⁵ Şimşek, “Sabır”, 294; Uludağ, “Sabır”, 302; Cebecioğlu, “Sabır”, 409; Karaman vd. “Sabır”, 567; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 99; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 255; Çağrı, “Sabır”, 35/337; Öztürk, “Bir Nebevi Duruş Olarak Sabır”, 205.

⁶²⁶ Karaman vd. “Sabır”, 567.

⁶²⁷ Cebecioğlu “Sabır”, 409.

⁶²⁸ Çağrı, “Sabır”, 35/377.

⁶²⁹ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 99; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 255.

⁶³⁰ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 99.

⁶³¹ Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 255.

bir kaygı içerisinde tutmak”; Gazâlî, “Şehvet karşısında dinin emirlerini yerine getirmeye çalışmak” şeklinde tanımlamıştır.⁶³²

3.9.3. Kurân-ı Kerîm’de Sabır

Kur’ân-ı Kerîm’de sabır kelimesi on beş âyette geçmekte olup yüze yakın âyette de aynı kökten gelen çeşitli isim ve fiiller olarak yer almaktadır. Bu âyetlerde genel olarak sabrın önemi üzerinde durulmuş, sabırlı davrananlar yüceltilmiş ve onlara verilecek olan mükâfatlar anlatılmıştır.⁶³³ Kur’ân’da haber verildiğine göre, Allah, kullarını korku, açlık, yoksulluk, yakınların ölümü, ürün kaybı gibi sıkıntılarla imtihan edip bu musibetleri sabırla karşılayanların ve Allah’a teslimiyet göstererek Rablerinin lütfuna, rahmetine ve ebedî kurtuluşa erecekleri müjdelenmiştir.⁶³⁴ Sabretmenin ve bu erdeme sahip olan kişiler için sabrın çok hayırlı bir davranış olduğu⁶³⁵ bildirilmiştir.⁶³⁶ Yine sabrın, dini tebliğde azim ve sebat gösteren peygamberlerin niteliklerinden olduğu,⁶³⁷ Allah’ın, putperest düşmanlarının aşağılayıcı davranışlarına katlanan Müslümanların, sabretmiş olmalarının mükâfatı olarak ebedî kurtuluşu beklediği söylenmiş,⁶³⁸ kendilerine kötülük yapanlara karşı sabırla muamele edip kötülüğe kötülükle karşılık vermeyen kişilere düşmanların yapmış oldukları tuzakların asla zarar veremeyeceği⁶³⁹ buyrulmuştur.⁶⁴⁰ Özellikle de savaş esnasında disiplinli davranıp Müslümanların Allah’ın melekleriyle destekleneceği⁶⁴¹ vaad edilmiştir.⁶⁴² İyilik yolunu seçip kötülükleri güzellikle karşılamaya çalışanların, düşmanlıkları dostluğa çevirenlerin, bunu, ancak sabırlı davranışlarda ve erdemlerde büyük pay sahibi olmakla başarabilecekleri⁶⁴³ haber verilmiştir.⁶⁴⁴

Bu âyetler dışında, mutasavvıfların eserlerinde delil olarak sunduklarından bazılarına baktığımızda; “*Sabredenlere mükâfatları mutlaka hesapsız olarak verilecektir.*”⁶⁴⁵ âyeti ile sabrın, diğer bütün amellerden üstün kılındığı, karşılığında

⁶³² Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 99; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 255, 256; Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 93; Gazâlî, *İhyâü ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4/120.

⁶³³ Çağrı, “Sabır”, 35/377.

⁶³⁴ el-Bakara, 2/155-157; Ayrıca bk. el-Âl-i İmrân, 3/142; el-Muhammed, 47/31.

⁶³⁵ en-Nahl, 16/126.

⁶³⁶ Çağrı, “Sabır”, 35/377.

⁶³⁷ el-Ahkâf, 46/35.

⁶³⁸ el-Mü’minûn, 23/110, 111.

⁶³⁹ el-Âl-i İmrân, 3/120.

⁶⁴⁰ Çağrı, “Sabır”, 35/377, 378.

⁶⁴¹ el-Âl-i İmrân, 3/125.

⁶⁴² Gazâlî, *İhyâü ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4/115; Çağrı, “Sabır”, 35/378.

⁶⁴³ el-Fusillet, 41/34, 35.

⁶⁴⁴ Sabrın söz konusu edildiği diğer bazı âyetler için ayrıca bk. el-Lokmân, 31/17; el-Furkân, 25/20; el-Bakara, 2/153, 249, 250; el-Âl-i İmrân, 3/146; en-Nisâ, 4/25; el-A’râf, 7/126; el-Enfâl, 8/46, 66; el-Hûd, 11/115; ey-Yûsuf, 12/90; er-Ra’d, 13/20, 24; en-Nahl, 16/96; el-Beled, 90/17; el-Asr, 103/3; el-İbrahim, 14/5; el-Furkân, 25/38; en-Nahl, 16/127; el-Fecr, 89/28; es-Secde, 32/24; el-A’raf, 7/137; en-Neml, 27/96, el-Kasas, 28/54.

⁶⁴⁵ ez-Zümer, 30/10.

alınacak olan ecrin de aynı şekilde diğer amellere göre daha üstün tutulduğu bildirilmiştir.⁶⁴⁶ Bir diğer âyette;

“*Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin.*”⁶⁴⁷ şeklinde buyrulmuş olup âyette geçmekte olan “esbiru” ifadesi, belalara karşı sabır; “ve sabiru” ifadesi, isyandan kaçınma hususundaki sabır; “ve rabidu” ifadesi ise itaat hususundaki sabır olarak yorumlanmıştır.⁶⁴⁸

3.9.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlerde Sabır

Sabır konusu âyetlerde olduğu gibi hadislerde de genişçe yer almıştır. Sabrın en güzel örneğini, bizzat Peygamberimiz (s.a.v)’in yaşamında görmekteyiz. Nitekim onun hayatı, musibetler ve belâlar karşısında sabretmekle geçmiş, henüz küçük yaştayken annesizliğin ve babasızlığın acısını tatmış, evlatlarını toprağa verme durumunu yaşamış, tebliğ sürecinde de inkârcılar tarafından birçok işkenceye ve öldürme girişimine maruz kalmış ve Rabbine duyduğu güven ve rıza duygusuyla bütün zorlukların üstesinden gelmiştir. Böylece, sabrın en güzel şeklini yansıtan Peygamberimiz (s.a.v), bir hadisinde, bir Mü’mine isabet eden ve onu üzen hastalık, sıkıntı, hüznün ve elem gibi musibetlere karşılık Allah’ın, kulunun günahlarını sileceğini yani musibetlerin günahlara kefaret olduğunu,⁶⁴⁹ bildirmiştir.⁶⁵⁰ Yine Peygamberimiz (s.a.v): “*Sabır ışıktır.*”⁶⁵¹ buyurarak sabrın, kişiyi telaştan ve yanlış işler yapmaktan koruyucu özelliği olduğuna işaret etmiştir. Aynı zamanda Peygamberimiz (s.a.v), hiç kimseye sabırdan daha hayırlı bir nimet verilmediğini,⁶⁵² sabrın, ilk sarsıntı anında gösterilen metanet olduğunu,⁶⁵³ sıkıntıya uğramak istenen bir durum olmamakla birlikte böyle durumlar karşısında sabırlı olmak gerektiğini,⁶⁵⁴ buyurmuştur. Mücâhid, Peygamberimiz (s.a.v)’in, sabrın musibetin ilk geldiği andaki duruş olduğunu bildiren hadisinin meşhur olduğunu⁶⁵⁵ söylemiştir. Peygamberimiz (s.a.v)’in bu hadisini nakledenlerden biri de Hasan-ı Basrî olmuştur.⁶⁵⁶ Ayrıca Peygamberimiz (s.a.v), insanlarla birlikte olup onların eziyetlerine sabreden bir

⁶⁴⁶ Serrâc, *el-Lüma’*, 48; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 101.

⁶⁴⁷ el-Âl-i İmrân, 3/200.

⁶⁴⁸ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 94; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 101.

⁶⁴⁹ Buhârî, “Merdâ”, 1 (No. 5317, 5318).

⁶⁵⁰ Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 258.

⁶⁵¹ Müslim, “Tahâret”, 1 (No. 1053); Tirmizî, “Da’avât”, 85 (No. 2396).

⁶⁵² Buhârî, “Rikâk”, 20.

⁶⁵³ Buhârî, “Cenâiz”, 31 (No. 1283).

⁶⁵⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 31.

⁶⁵⁵ Buhârî, “Cenâiz”, 31 (No. 1283); Müslim, “Cenâiz”, 15 (No. 2140).

⁶⁵⁶ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühhd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 99, 101; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/541, 544.

Müslümanı, insanların arasına karışmayarak eziyetlerine sabretmeyen Müslümandan daha faziletli bulunduğunu⁶⁵⁷ bildirmiştir.⁶⁵⁸

Bir başka husus olarak; Peygamberimiz (s.a.v)’e sorulan “Hangi iman daha faziletlidir?” sorusuna vermiş olduğu “*Sabırlı ve hoşgörülü olmaktır.*” cevabı, sabrın, imanın bir unsuru olduğunu göstermektedir.⁶⁵⁹ Aynı şekilde, Peygamberimiz (s.a.v)’e hangi amelin daha faziletli olduğu sorulunca da “*Sabretmek, müsamaha göstermek ve güzel ahlâklı olmaktır.*”⁶⁶⁰ cevabını vermiştir.⁶⁶¹

Yine Peygamberimiz (s.a.v), Ebû Zer’e, kötü bir topluluk içinde kaldığı zaman sabretmesini, insanların ahlâkına göre muamelesini güzel edinmesini ve kötü amellerde bulunduklarında onlara muhalefet etmesi gerektiğini, buyurmuştur.⁶⁶² Böylece bizlere de içinde yaşamış olduğumuz toplumda insanlar karşısında nasıl bir tavır sergilememiz gerektiğini öğretmiştir.

Sabır terimi, âyetler ve hadislerde olduğu gibi aktarılmış olan birçok rivayette de karşımıza çıkmaktadır. Bu rivayetlerden bazıları da şöyledir:

İbn Ebi Ebzâ, Dâvûd Aleyhisselam’ın: “Eyyûb insanlar arasında en sabırlı, onların en yumuşak başlısı ve öfkesine en fazla hâkim olanıdır.” dediğini rivayet etmiş olup,⁶⁶³ insanları kıyasladığı bu noktada en sabırlı kişi olarak Hz. Eyyûb’u dile getirmiştir. Mücâhid de Ömer Aleyhisselam’ın “Biz yaşamımızın hayrını sabırlı olmakta bulduk.” dediğini naklederek⁶⁶⁴ sabretmenin hayırlı bir davranış olduğuna dikkat çekmiştir. Ömer b. Abdülaziz, musibetlere rızanın az olduğunu ancak sabrın, musibetlere karşı Müslümanların yardımcısı olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁵

Süfyan b. Uyeyne, zâhidin tanımını yaparken “Allah’ın kendisine ikramda bulunduğu zaman şükreden ve belaya maruz kaldığında ise sabreden kişidir.” demiştir.⁶⁶⁶ Serî es-Sakatî de beş şeyin zâhidlerin ahlâkından olduğunu söylemiştir. Saydığı hasletler arasında söz konusu terimle alakalı olarak haramlara karşı sabretmek yer almaktadır.⁶⁶⁷

⁶⁵⁷ Tirmizî, “Birr”, 85 (No. 2395); Müslim, “İman”, 17 (No. 2609-2612).

⁶⁵⁸ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed el-Kebîr*, 206; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 90.

⁶⁵⁹ Hanbel, *ez-Zühed*, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*’den naklen, Hanbel, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Yunus Sevrük, 32; Hanbel, *Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/408; Gazâlî, *İhyâü ‘Ulûmi’-d-Dîn*, 4/116; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 258.

⁶⁶⁰ Tirmizî, “Sabır”, 41 (2397).

⁶⁶¹ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed el-Kebîr*, 444; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 321.

⁶⁶² Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed el-Kebîr*, 207; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 92.

⁶⁶³ Hanbel, *ez-Zühed*, 106; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Yunus Sevrük, 172; Hanbel, *Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/576.

⁶⁶⁴ Hanbel, *ez-Zühed*, 146; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Yunus Sevrük, 234; Hanbel, *Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/16; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühed Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım – Nuri Tuğlu, 100; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/542.

⁶⁶⁵ Hanbel, *ez-Zühed*, 357; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Yunus Sevrük, 566; Hanbel, *Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/406; Serî, *Kitâbü’z-Zühed Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 128.

⁶⁶⁶ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 43.

⁶⁶⁷ Zâhidlerin ahlâkından olup geriye kalan dört şey ise, helale şükretmek, ne zaman öleceğine aldırış etmemek, dünyayı kimin yediğine bakmamak, zenginlik ve fakirliğin aynı olmasıdır. Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 32.

Yûsuf b. Esbat da benzer şekilde, eziyetlere sabreden, şehveti, arzuları terk eden, ekmeği helalden yiyen kişinin gerçek zühde ulaşmış olacağını bildirmiştir.⁶⁶⁸ Dolayısıyla aktarılmış olan bu rivayetler, zühd hayatında, zâhid olarak yaşayabilmek için sabrın ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır. Sabır terimi hakkında aktarabileceğimiz daha birçok rivayet bulunmasına rağmen yeterli olacağı kanâatiyle değinmiş olduklarımızla yetiniyoruz.⁶⁶⁹

3.9.5. Tasavvuf Klasiklerinde Sabır

Tasavvuf klasiklerinin hemen hemen hepsine konu olan sabır terimi, Serrâc'ın *Lûma*'sında "Makamlar" arasında yer almıştır. Burada sabır hakkında sûfîlerin de görüşlerine yer vererek, İbn Sâlim'in sabır ehli için yapmış olduğu taksime değinmiştir. Ona göre sabır ehli üçtür. Birincisi; müsabbırdır. Bu kimseler, zorluklar karşısında bazen sabreder bazen de aciz kalıp sabredemez. İkincisi; sâbirdir. Bu kimseler de Allah hakkında Allah için sabrederler ve sabırsızlık onlara bir huy olarak yerleşmez; ancak zaman zaman kendilerinden şikâyet vâki olabilir. Üçüncüsü ise sabbârdır. Bu kimseler de Allah'a ait konularda Allah için Allah ile sabredenlerdir. Bu kişiler üzerlerine bütün belalar yağsa da yine sabredip acziyet göstermezler, zâhirlerinde ve bânîlarında herhangi bir değişiklik oluşmaz ve görevlerini aksatmazlar.⁶⁷⁰

Kelâbâzî, *Ta'arruf* adlı eserinde söz konusu terime, "Sûfîlerin Makâmı" arasında yer vermiş olup burada birçok sûfinin sabır konusundaki görüşlerine değinmiştir.⁶⁷¹

Kuşeyrî, *Risâlesi*'nde "Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri" bölümünde bir terim olarak genişçe ele almış olduğu sabır hakkında sahabe ve sûfîlerin görüşlerine yer vermiş, ayrıca sabrın çeşitli kısımları olduğundan bahsetmiştir. Bunlar; kulun irâdesi ile kazanmış olduğu şeylere gösterdiği sabır, irâdesi haricinde olan şeyler karşısında gösterdiği sabır, Allah'ın emrini yerine getirme noktasında gösterdiği sabır ve nehy edilen hususlardan uzak durmak için gösterdiği sabır şeklinde sınıflandırılmıştır. Kulun irâdesi dışında olan şeylere gösterdiği sabır ile ilgili olarak da Allah'ın kula kendisiyle alâkalı vermiş olduğu hastalık, zarar vs. gibi meşakkatli hükümlerine ve bunlardan doğan sıkıntılara göğüs gererek sabretmesi, dile getirilmiştir.⁶⁷²

⁶⁶⁸ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 309; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 179.

⁶⁶⁹ Sabır kavramı hakkında ele alınabilecek diğer bazı rivayetler için ayrıca bkz; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 209; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 200; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/260; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev., Yunus Sevik, 387, 683, 738, 741; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 48, 281, 282, 409, 970; Serî, *Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 234; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 66, 99-101, 204.

⁶⁷⁰ Serrâc, *el-Lûma*, 49.

⁶⁷¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 157-159.

⁶⁷² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 266-271.

Herevî, *Menâzîlî's-Sâirîn* adlı eserinde “Ahlâk” kısmında sabır hakkında, avâmın mertebelerinin en zor, muhabbet yolunun en güç olanlarından olduğunu ve tevhid yolunda hiç kabul görmeyen bir mertebe olarak kabul edildiğini dile getirerek sabrın üç derecesi olduğundan bahsetmiştir. Ona göre sabrın birinci derece; imân üzere kalmak ve cezalandırılmaktan kaçınmak amacıyla, va’îdi düşünmek suretiyle günaha karşı olan sabırdır. Bunlardan daha güzel olanı ise Allah’tan hayâ ederek sabretmektir. İkinci derecesi; sürekli ibâdet etmek, ibâdeti ihlâs ile yerine getirmek, ibâdeti ilim ile güzelleştirmek suretiyle tâatte gösterilen sabırdır. Üçüncüsü ise güzel bir mükâfat bekleyerek, ferahlık esintisi umarak ve daha önce ihsân edilen nimet ve iyilikleri sayarak hatırlamak suretiyle sıkıntıyı önemsemeyerek belaya karşı gösterilen sabırdır. Devamında Herevî, sabrın en zayıfının Allah için sabretmek olduğunu ve bunun avâmın sabrı olduğunu, bunun üzerinde Allah ile sabretmek olduğunu, bunun müridlerin sabrı olduğunu ve bunların üzerinde de Allah’a karşı sabır olduğunu bunun da sâliklerin sabrı olduğunu söylemiştir.⁶⁷³

Gazâlî de *İhyâ’sının* “Münciyât” bölümünde sabır konusuna detaylı bir şekilde yer vermiş, sabır hakkında farklı farklı başlıklar altında gerek âyetlerle gerek hadis-i şeriflerle gerekse de aktarmış olduğu rivayetlerle sabrın birçok yönünü ortaya koymuştur.⁶⁷⁴

Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb* adlı eserinde sabrı yakîn makâmının ikincisi olarak ele almış ve sabır makâmının şerhinden, sabır ehlinin sıfatlarından ve sabrın üstünlüğüne dair beyandan bahsetmiştir.⁶⁷⁵

Sühreverdî de *Avârifü’l-Maârif* adlı eserinde sabır terimini, “Makâmlar Hakkında Sûfilerin Görüşleri” başlığı altında ele almıştır. O da ilgili âyetler ve sûfî görüşleriyle sabır hakkında bize yol gösterici bilgilere yer vermiştir.⁶⁷⁶

3.10. Sıdk

3.10.1. Sözlük Anlamı

Doğrudan ahlâk ile ilgili bir terim olup mutasavvıfların en temel vasıflarından biri sayılan sıdk sözlükte; “vâkı’aya mutabık olan sözlerin ve haberlerin gerçek olması, davranışların doğru ve gerçeğe uygun olması, yalanın karşıtı, doğruluk, öğüt ve sevgide

⁶⁷³ Herevî, *Menâzîlî's-Sâirîn*, 93, 94.

⁶⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ’ ‘Ulûmî’d-Dîn*, 114-152.

⁶⁷⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 2/206-236.

⁶⁷⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, 3/908-912; Sabır kavramı hakkında ayrıca bk. Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn*, 2/139-155; Abdü’l-Kerim bin Ataullah İskenderî, *Hikmetü’l-Atâiyye ve İlâhî Münâcaat*, çev. Hüseyin oğlu Muhammet Sevgili (Konya: Kardelen yayınları, 2013), 82-85; Askalânî, *Münebbihât*, 54, 108; İsbehâni, *Onların Dünyası Konularına Göre Tertip Edilmiş Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ Muhtasarı*, 854-859; Nazan Gül, *Mevlânâ’da Sabır ve Şükür* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 4-186.

samimi olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁷⁷ Bir şeyin objektif gerçekliği “hak”, bunun aslına uygun biçimde anlatılması ise “sıdk” terimi ile ifade edilmiş olup hak, doğrunun nesnel yanı; sıdk ise sözün nesnel doğruya uygunluğudur.⁶⁷⁸ Ayrıca sıdk; kişinin davranışlarında şaibe, inancında şüphe, amellerinde kusur ve eksiklik olmaması şeklinde de tanımlanmıştır.⁶⁷⁹

3.10.2. Terim Anlamı

Tasavvufî bir terim olarak sıdk; âriflere göre şariat ve hakikate itaattan olup⁶⁸⁰ mahvolmanın söz konusu olduğu yerlerde bile hak olanı söylemek, yalan dışında bir şeyin insanı kurtaramayacağı durumlarda dahi doğruluktan ayrılmamak, kişinin itikadında şüphe, halinde leke ve davranışlarında kusur bulunmaması, özün söze, sözün öze uyması yani sır ve aleniyyenin (içte ve dışta olanın) eşit olması, demektir.⁶⁸¹

3.10.3. Kur’ân-ı Kerîm’de Sıdk

Sıdk kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de, bazıları mecazi anlamda olmak üzere on beş yerde geçmekte olup ayrıca üç âyette “doğru sözlü” manasında sâdik olarak, elli kadar âyette bunun çoğulu olan sâdikun, sâdikın, sâdikat olarak, altmış kadar âyette de aynı kökten gelen çeşitli fiil ve isimler olarak yer almaktadır.⁶⁸² Söz konusu âyetlerden mutasavvıfların eserlerinde sıdk terimi ile ilişkilendirilip delil olarak sunulanlara baktığımızda bunlardan bir tanesi;

“*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla birlikte olun.*”⁶⁸³ şeklindedir. Bu âyette geçen sâdiklarla beraber olmak, ehli kitap açısından, Müslümanlarla birlikte olmak; Müslümanlar açısından ise iman üzere devam etmek olarak açıklanmıştır.⁶⁸⁴ Ayrıca burada bahsedilen sâdik kişilerin özelde, Hz. Muhammed (s.a.v), Hz. Ebû Bekir (r.a), Hz. Ömer (r.a), muhacirler ve hatta tüm sahâbiler oldukları da ifade edilmiştir.⁶⁸⁵

⁶⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 2417; Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 2/384, 385; Asım Efendi, “es-Sıdk”, 5/4063; Mustafa Çağrı, “Sıdk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/98; Şimşek, “Sıdk”, 313; Uludağ, “Sıdk”, 316; Cebecioğlu, “Sıdk”, 435; Karaman vd. “Sıdk”, 592; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 103.

⁶⁷⁸ Çağrı, “Sıdk”, 37/98.

⁶⁷⁹ Karaman vd. “Sıdk”, 592.

⁶⁸⁰ Şimşek, “Sıdk”, 313.

⁶⁸¹ Uludağ, “Sıdk”, 316; Cebecioğlu, “Sıdk”, 435.

⁶⁸² Çağrı, “Sıdk”, 37/99.

⁶⁸³ et-Tevbe, 9/119.

⁶⁸⁴ İmâm Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Mısır: Dâratü’t-Türasî, 2000), 2/71; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 104.

⁶⁸⁵ Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, 2/71; Taberî, *Tefsirü’l-Taberî*, 12/67.

“İş ciddileştiğinde Allah’a vermiş oldukları söze bağlı kalsalardı elbette ki bu kendileri için daha iyi olurdu.”⁶⁸⁶ “Mü’minler arasında öyle kimseler bulunmaktadır ki onlar Allah’a cihad edeceklerine dair verdikleri söze sâdık kaldılar.”⁶⁸⁷

âyetleri de sâdık terimleri ile ilişkilendirilmiş olup bu âyetlerde verilen söze sâdık kalmanın daha hayırlı olduğuna vurgu yapılmış ve sözünü yerine getirmiş olanlar, Kur’ân’da övülmek gibi güzel bir sonuçla anılmışlardır.⁶⁸⁸ Bu âyet ışığında ayrıca sâdıkın, amel ile ve fiilen, Allah’ın ahbine vefâ etmek olduğuna, dikkat çekilmiştir.⁶⁸⁹

Hz. Âişe (r. anha)’nın da rivayet ettiğine göre Peygamberimiz (s.a.v) her hutbeye çıktığında, *“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki Allah işlerinizi düzeltsin ve günahlarınızı bağışlasın.”*⁶⁹⁰ âyetini okumuştur. Bu âyet ile Peygamberimiz (s.a.v) sâdık terimine dikkat çekmiş; doğru sözlü olmanın hem işleri kolaylaştırdığına hem de günahların bağışlanmasına vesile olduğuna işaret etmiştir.

3.10.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlerde Sâdık

Sâdık terimine hadisler çerçevesinden baktığımızda, söz konusu terim hakkında sâdık terimini sıfat olarak da bizzat üzerinde taşıyan Peygamberimiz (s.a.v)’in, birçok hadisinin bulunduğunu görüyoruz. Bu hadislerden bazılarında sâdık terimi, kendisine uzak olan yalan kelimesiyle birlikte zikredilmiştir. Nitekim, Peygamberimiz (s.a.v):

*“Doğruluk, iyiliktir. İyilik insanı cennete götürür. Kişi doğruluğu aramaya devam eder ve sonunda Allah katında doğru kimse yani sâdık olarak yazılır. Yalan ise kötülüktür. Kötülük kişiyi cehenneme götürür. Kişi yalanı aramaya devam eder ve sonunda Allah katında çok yalancı yani kezzâb olarak yazılır.”*⁶⁹¹

buyurmuştur.⁶⁹² Bir başka hadisinde Peygamberimiz (s.a.v): *“Doğruluğu arayın, onda helak olmayı görseniz bile sonunda onda kurtuluş bulunur.”* buyurmuştur.⁶⁹³ Yine, altı konuda kendisine garanti veren kişiye cenneti garanti eden Peygamberimiz (s.a.v)’in

⁶⁸⁶ el-Muhammed, 47/21.

⁶⁸⁷ el-Ahzâb, 33/23.

⁶⁸⁸ İbn Fûrek, *el-İbâne*’den naklen, Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 104; Sâdık kavramı hakkında ele alınmış olan diğer bazı âyetler için ayrıca bk. en-Nisa, 4/69; el-Bakara, 2/94, 153; el-Meryem, 19/41, 54; ez-Zümer, 39/60; el-Ahzâb, 33/8; el-Münâfikûn, 63/1; et-Tevbe, 9/75-77; el-Hücrât, 49/15; el-Bakara, 2/177; el-Hadîd, 57/19.

⁶⁸⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 293.

⁶⁹⁰ el-Ahzâb, 33/70, 71.

⁶⁹¹ Müslim, “Birr”, 104 (No. 2607).

⁶⁹² Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 376, 377; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/565, 566; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 292.

⁶⁹³ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 378; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/570.

sıraladığı bu altı konudan ilkinde konuştuğu zaman doğru söylemek yer almaktadır.⁶⁹⁴ Muâz b. Cebel'den rivayet edildiğine göre de Peygamberimiz (s.a.v) kendisine doğru sözlü olmayı tavsiye etmiş; yalancıyı tasdik edip doğru söyleyeni yalanlamaktan da men etmiştir.⁶⁹⁵

Ali b. Ebî Tâlib de kendisine Peygamberimiz (s.a.v)'den hadis tahdis eden kişiye yemin ettirdiğini; ancak Ebû Bekir'i bundan müstesna tuttuğunu ifade ederek onun doğruyu söyleyen biri olduğuna işaret etmiştir.⁶⁹⁶ Nitekim Ebû Bekir (r.a): “Yalandan sakının. Zira yalan imanın engellerindendir.” demiştir.⁶⁹⁷

Abdullah b. Mesûd, şaka da olsa ciddi de olsa yalan söylemenin ve bir kişinin çocuğuna bir söz verip onu yerine getirmemesinin doğru olmadığını, söylemiş,⁶⁹⁸ bir kişinin doğruyu söyleyip onu araması halinde sonunda kalbinde kötülüğe iğne ucu kadar bir yer kalmayacağını, doğruluğun onun kalbine yerleşeceğini, bunun tam tersi olarak da bir kişinin yalan söyleyip yalanın peşinde koşması halinde kalbinde iyiliğe, iğne ucu kadar yer kalmayacağını ve yalanın o kişinin kalbine yerleşeceğini rivayet etmiştir.⁶⁹⁹ Onun bu rivayetleri, Peygamberimiz (s.a.v)'in bu husustaki hadisini destekler mahiyettedir.

Ömer b. Hattab ise “Bir kişinin namazı ve orucu sizi yanıltmasın. Siz bu kişinin doğru konuşup konuşmadığına bakın.” diyerek doğru sözlü olmanın önemine vurgu yapmıştır.⁷⁰⁰ İbrahim b. Ethem, Bir kişide hırs ve tamahın az olmasının o kişiyi, sıdk ve vera'ya ulaştıracağını söylemiştir.⁷⁰¹

⁶⁹⁴ Geriye kalan beş konu ise kendisine emanet bırakıldığında emanetleri geri vermek, gözlerini harama karşı aşağı indirmek, namusunu korumak, ellerini kötülükten çekmek, yer almaktadır. Serî, *Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 378, 379.

⁶⁹⁵ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 544, 545; Ebû Nuâym, *Hilye*'den naklen, Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 418, 419.

⁶⁹⁶ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik* 317; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 347; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/456.

⁶⁹⁷ Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 158; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/607.

⁶⁹⁸ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 389; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 436; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/589; Serî, *Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 377; Serî, *Kitâbü'z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/568; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 157; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/606.

⁶⁹⁹ Serî, *Kitâbü'z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 376; Serî, *Kitâbü'z-Zühd / Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/566; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 158.

⁷⁰⁰ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 298; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 322; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/420; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 507; Beyhakî, *Kitbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 385.

⁷⁰¹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 161; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 58.

3.10.5. Tasavvuf Klasiklerinde Sıdk

Tasavvuf klasiklerinde de ele alınmış olan sıdk terimi, Serrâc'ın *Lüma* 'sında “Bazı Meseleler ve Açıklamaları” bölümünde yer almış olup burada birçok sūfînin sıdk hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁷⁰²

Kuşeyrî, *Risâlesi* 'nde, sıdk terimini “Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri” bölümünde detaylı bir şekilde ele almış burada ilgili âyetlere hadis ve birçok rivayete değinmiştir.⁷⁰³

Herevî de ele almış olduğumuz bu terimi, *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinin “Ahlâk” kısmında ele almış olup hasıl olmak ve var olmak bakımından bir şeyin bizzat hakikatının adı olarak tanımladığı sıdkın üç derecesi olduğundan bahsetmiştir. Ona göre sıdkın birinci derecesi; niyette doğruluktur. İkincisi; sâdık olan kişinin, hayatı sadece Hak için temenni etmesi, nefsinde yalnızca noksanlık görmesi ve ruhsatların rahatına iltifat etmemesidir. Üçüncüsü ise sıdkı bilmede sıdktır. Sıdk havas ehlinde ancak bir şekilde doğru olmaktadır. O da Hakk'ın hoşnutluğunun kulun ameli, hâli, vakti, fiili, amaç ve niyeti ile örtüşmesidir.⁷⁰⁴

Gazâlî *İhya* 'sının “Münciyât” bölümünde “Sadakatin (Doğruluğun) Fazileti, Sıdk'ın Hakikati, Manası ve Dereceleri” başlıkları altında genişçe yer verdiği sıdkın, altı anlamda kullanıldığını, bunların; niyet ve irâdede sadâkat, vefâ ve azimde sadâkat, amelde sadâkat ve dinin bütün makamlarında sadâkat olduğunu dile getirmiştir.⁷⁰⁵

3.11. Sohbet

3.11.1. Sözlük Anlamı

Tasavvuf eğitiminde şeyh ve mürid arasındaki bilgi ve edep aktarımı bakımından önemli kabul edilen usullerden belki de en önde geleni sohbet, Türkçe'de “arkadaşlık” olarak ifade edilen terbiye usulüdür.⁷⁰⁶ Sohbet sözlükte; “bir kimse ile hüsn-i ülfet edip yâr ve hem-dem olmak, kısa bir süre de olsa bir arada bulunmak, arkadaşlık edip ünsiyet kurmak, dostluk, bedenle veya gönülle uzun süre beraberlik hâli, dinî ya da dünyevî konuların konuşulduğu toplantı, söyleşi, hasbihal, yoldaş olmak, karşılıklı konuşmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁰⁷

⁷⁰² Serrâc, *el-Lüma* ', 251.

⁷⁰³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 292-295.

⁷⁰⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 97, 98; Ayrıca bk. Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, 2/236-254.

⁷⁰⁵ Gazâlî, *İhyâü 'Ulûmi'd-Dîn*, “4/692-703.

⁷⁰⁶ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 118.

⁷⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2400; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2/379; Asım Efendi, “es-Suhbet”, 1/497; Süleyman Uludağ, “Sohbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/350; Uludağ, “Sohbet”, 321; Cebecioğlu, “Sohbet”, 441; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 118, 119.

3.11.2. Terim Anlamı

Tasavvuf terimi sohbet, şeyh ya da büyük âlimlerle birlikte olup onlardan mânevî anlamda feyz alıp onların ilminden ve edeplerinden istifade etmek manasında kullanılmaktadır. Bu birliktelik uzun ya da kısa süreli seyahatler tarzında olabileceği gibi mescitlerde vaaz ve nasihatleri dinlemek şeklinde de olabilir.⁷⁰⁸

Sohbet kelimesinin sözlük anlamı dikkate alınarak Peygamberimiz (s.a.v)’in sohbetinde bulunan arkadaşları için “ashâb” ve “sahabe” ifadeleri kullanılmıştır⁷⁰⁹ ki ashâb kelimesi de “suhbe” mastarından türemiştir.⁷¹⁰ Ayrıca sohbette istifade edilen sûfiye, “şeyh-i sohbet”, istifade edene de “sahip” denilmiştir.⁷¹¹

3.11.3. Kur’ân-ı Kerîm’de Sohbet

Kur’ân-ı Kerîm’de de yukarıda bahsedilmiş olan hususa dikkat çekilmiş olup Hz. Ebû Bekir’in, Peygamberimiz (s.a.v)’in sahibi olduğundan yani aralarındaki arkadaşlıktan bahsedilmiştir.⁷¹² “*Hani Peygamber mağaraya sığınan iki kişiden biriyken yanında bulunan can dostunu, “Üzülme; çünkü Allah, bizimle beraberdir.” diyerek teselli etmişti.*”⁷¹³ şeklinde buyrulmuş olan söz konusu âyette Peygamberimiz (s.a.v) ve Hz. Ebû Bekir arasındaki dostluk ve arkadaşlığın, tasavvuftaki sohbet terimine tekabül ettiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla tasavvufta yer alan sohbet terimi, Peygamberimiz (s.a.v) ile ashâb arasındaki samimi ilişkiye dayanmaktadır.⁷¹⁴

Terim ile ilgili delil olarak sunulmuş olan bir diğer âyete baktığımızda, sohbetin Allah’a dost olmakla ilişkilendirildiğini görüyoruz. Nitekim; “*İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapanları Rahman sevecek ve de sevdirecektir.*”⁷¹⁵ şeklinde buyrulmuş olan âyet hakkında Allah’ın iyi işler yapanları kendine dost edineceği ve onları gönüllerde sevilen kişiler haline getireceği dile getirilmiştir.⁷¹⁶

Mutasavvıfların eserlerinde yer vermiş oldukları bir diğer âyette ise Mü’minlerin kendi aralarındaki dostluğa işaret edilmiş ve yine sohbet terimi ile ilişkilendirilmiştir. Şöyle ki Kur’ân’da, “*Mü’minler ancak birbiri ile kardeşlerler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin.*”⁷¹⁷ buyrulmuş ve bu âyetten yola çıkılarak Mü’minler arasındaki dostluk ve arkadaşlığın sağlanmasının önemine dikkat çekilmiştir.⁷¹⁸

⁷⁰⁸ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 119.

⁷⁰⁹ Uludağ, “Sohbet”, 37/350; Cebecioğlu, “Sohbet”, 441.

⁷¹⁰ Cebecioğlu, “Sohbet”, 441.

⁷¹¹ Uludağ, “Sohbet”, 321.

⁷¹² Uludağ, “Sohbet”, 37/350.

⁷¹³ et-Tevbe, 9/40.

⁷¹⁴ Kuşeyrî, Risâle, 382; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 119.

⁷¹⁵ el-Meryem, 19/96.

⁷¹⁶ Hücürî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 398; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 120.

⁷¹⁷ el-Hücûrat, 49/10.

⁷¹⁸ Hücürî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 399; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 120.

3.11.4. Hadislerde ve Kitabü’z-Zühdlerde Sohbet

Sohbet teriminin dost olma anlamına binaen Peygamberimiz (s.a.v)’in birçok hadisi bulunmaktadır ki bunlardan bazıları şunlardır. Peygamberimiz (s.a.v): “*Üç şey vardır ki, dostunun sevgisini senin için saf ve hadis hale çevirir. Bunlar; yolda karşılaştığında selam vermek, mecliste yer göstermek ve en çok sevdiği isim ile kendisine hitap etmektir.*” buyurmuştur ki bunlar kişiler arasındaki sohbetin bağını da güçlendirir. Bir başka hadisinde: “*Kişi dostunun dini üzerinedir.*”⁷¹⁹ şeklinde buyurmuş ve “*Edebe riâyet ederek kardeşlerinizi ve dostlarınızı çoğaltın.*” demiştir.⁷²⁰

Zühd kitaplarında sohbet terimini incelediğimizde ona yüklenen anlamlar bağlamında gerek Allah ile kulları arasında sohbetin olması gerek Peygamberimiz (s.a.v)’in bir araya geldiklerinde ashabına tavsiyelerde bulunması gerekse de birçok insanın birbirlerini ziyaret ettiklerinde ya da bulundukları meclislerde kendi aralarında birbirlerine nasihatçi olup tavsiyelerde bulunmaları açısından, sayısı belirtilemeyecek kadar rivayet aktarmanın mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Ancak çalışmamızın da kapsamı ölçüsünde burada birkaç tanesine değindiğimizde; öncelikle Allah ile kulları arasındaki sohbet bağlamında Fudayl b. İyâz’ın: “Dost olarak Allah yeter. Ünsiyet kurmak için ise Kur’ân yeter.” şeklindeki sözünü ele alabiliriz.⁷²¹ Nitekim burada Allah ile sohbetin ünsiyet ile yapılabileceğine bunun yolunun da Kur’ân’dan geçtiğine dikkat çekilmiştir.

Peygamberimiz (s.a.v) ve yanında bulunanların arasında geçen sohbete örnek verebileceğimiz rivayetlere baktığımızda bunların bazıları şöyledir: Abdullah b. Ebî Evfâ, Peygamberimiz (s.a.v) ile birlikte bir sohbet halkası içerisinde bulunduklarından bahsetmiştir. Orada Peygamberimiz (s.a.v), bir kimsenin akrabalık ilişkilerini kesmiş olarak akşamlamayı helâl görmediğini ifade etmiş, eğer ki aralarında böyle biri bulunuyorsa o kişinin ayağa kalkmasını istemiştir. O sırada halkanın en uzağında oturan bir genç kalmış ve oradan çıkıp teyzesinin yanına gitmiş. Peygamberimiz (s.a.v)’den duyduklarını teyzesine anlatmış ve tekrar geri dönüp yerine oturmuştur. Peygamberimiz (s.a.v) bu gence: “*Senin neyin var? Ben neden senden başka ayağa kalkan birini görmedim?*” diye sorunca genç, teyzesi ile aralarında geçen konuşmaları Peygamberimiz (s.a.v)’e aktarmıştır. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v), gence güzel yaptığını söyleyerek bunun sebebini “*Aralarında akrabalık ilişkilerini kesen birinin bulunduğu*

⁷¹⁹ Tirmizî, “Edeb” 27 (No. 2379).

⁷²⁰ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 399.

⁷²¹ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 366; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 235.

kavme rahmet inmez.” şeklinde buyurarak açıklamıştır.⁷²² Burada Peygamberimiz (s.a.v) ile bir arada bulunanlar arasında geçen bu güzel sohbette akrabalık bağlarının koparılmaması gerektiğine işaret edilmiş olup Peygamberimizle orada bulunanların bir mecliste oturarak sohbet ettiklerine de dikkat çekilmiştir.

Ebû Selem b. Abdurrahman, Peygamberimiz (s.a.v)’in ashabı ile birlikte, erak ağacı hasadına denk geldiklerinde aralarında geçen sohbeti şöyle anlatmıştır. Peygamberimiz (s.a.v) orada bulunanlara: “*Size onların kararmış yani olgunlaşmış olanlarını toplamanızı tavsiye ederim. Ben koyun çobanı iken onları topladığım zamanı hatırladım.*” demiştir. Bunun üzerine orada bulunanlar: “Ey Allah’ın Rasûlü! Siz çobanlık da mı yaptınız?” diye sormuşlar, buna cevaben Peygamberimiz (s.a.v) de çobanlık yapmayan hiçbir peygamberin bulunmadığını⁷²³ onlara söylemiştir.⁷²⁴

Bir başka rivayette Ebû Zerr Peygamberimiz (s.a.v)’den kendisini cennete koyacak bir ameli haber vermesini istemiş, Peygamberimiz (s.a.v) de ona bir kötülük yaptığında hemen sonrasında bir iyilik yapmasını söylemiştir. Sonra Ebû Zerr, Peygamberimiz (s.a.v)’e “Lâ ilâhe illallah” sözünün bir iyilik olup olmadığını sormuş Peygamberimiz (s.a.v)’de buna cevaben bu sözün bir iyilik olduğunu hem de iyiliklerin en güzeli olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Muâz da Peygamberimiz (s.a.v)’den kendisine bir tavsiyede bulunmasını istemiş, Peygamberimiz (s.a.v) ona da bir kötülük yaptığında hemen onun arkasından bir iyilik yapmasını, gizli yaptığı kötülüğe karşı gizli iyilik, açıktan yaptığı kötülüğe karşı da açıktan bir iyilik yapmasını tavsiye etmiştir. Peygamberimiz (s.a.v) yine Muâz’a Allah’a ibâdet edip O’na ortak koşmamasını, her durumda Allah’ı zikretmesini, insanlara güzel ahlâkla muamelede bulunmasını⁷²⁵ söylemiş⁷²⁶ ve bunlar gibi daha birçok şeyi gibi tavsiye etmiştir.⁷²⁷ Burada tavsiyeler ışığı altında Ebû Zerr ile Peygamberimiz (s.a.v)’in ve Muaz ile yine Peygamberimiz (s.a.v)’in arasında geçen sohbeti dinlemiş gibi oluyoruz. Yine Süveyd b. Hâris de yedi kişilik arkadaş grubuyla Peygamberimiz (s.a.v)’in yanına heyet halinde gittiklerinden ve aralarında geçen sohbetten detaylı bir şekilde bahsetmiştir.⁷²⁸ Bir rivayette de bir kişi Peygamberimiz (s.a.v)’e insanlar içinde sohbet etmeye layık olan kişinin kim olduğunu sormuş, Peygamberimiz (s.a.v) bu soruya üç kere sohbet etmeye layık olan kişinin “anne”

⁷²² Heysemî, *Mecmau’z-Zevaid*’den naklen, Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 287; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/436,

⁷²³ Müslim, “Fedailü’l-Enval”, 44 (2230); Buhârî, *Fedailü’n-Nebî*”, 61 (No.3396)

⁷²⁴ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühhd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 74; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/517.

⁷²⁵ Tirmizî, “Birr”, 36 (No. 1977).

⁷²⁶ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 306, 307; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/462, 464.

⁷²⁷ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 418.

⁷²⁸ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 427, 428.

olduğunu, dördüncüsünde ise bu kişinin “baba” olduğunu⁷²⁹ söylemiştir.⁷³⁰ Burada da Peygamberimiz (s.a.v) kimlerle sohbet etmemiz gerektiğine işaret etmiştir.

Sohbet terimine, Mü'minlerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri şekliyle baktığımızda karşımıza çıkan, ilişki kurabileceğimiz rivayetlerden bir tanesi Heysem b. Muâviye'ye aittir. O, bir gün Kûfe Abidlerinin bir araya gelerek “Haydi Basra'ya gidelim ve oradaki âbidlerin ibâdetlerini biz de görelim.” dediklerini oraya vardıklarında kendilerini, Ferkad es-Sebehî'ye götürmelerini istediklerini, yanına gittiklerinde de onunla bir saat sohbet ettiklerini anlatmıştır.⁷³¹

Bir başka rivayette Ebû'd-Derdâ Dimaşk, mescidinin merdiveninde ayağa kalkarak oradaki insanlara “Ey Dimaşk ehli! Sizin için nasihatçi olan bu kardeşinizi dinlemez misiniz?” diyerek onlara, kendilerinden öncekilerin çok dünyalık topladıklarını, sapasağlam binalar yaptıklarını ve uzun emeller beslediklerin; ancak sonrasında onların topladıklarının harap, binalarının mezar ve emellerinin de bir aldanış olduğunu anlatmıştır.⁷³² Yine Muhammed Semîn'in, Geylân Mecnûn'dan kendisine nasihatte bulunmasını istediğinin belirtildiği⁷³³ rivayet de onların arasında geçen sohbe misal olarak kabul edilebilir.

3.11.5. Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet

Tasavvuf Klasikleri arasında bahsetmiş olduğumuz sohbet terimine, eserinde yer verenler arasında bulun Serrâc, *Lüma* 'sında, “Tasavvufta Âdâb” bölümünde “Sohbet ve Arkadaşlık ‘Adâbı’” başlığı altında, sohbet hakkında birçok sûfî görüşüne değinmiştir.⁷³⁴

Kuşeyrî, *Risâlesi* 'nde, “Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri” arasında ele almış olduğu sohbetin, üç kısım olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan biri; Üst (mâfevk) olan kişilerle arkadaşlık olup hizmet esastır. Diğeri alt (mâdûn) olan kişilerle arkadaşlık olup burada büyükten sevgi küçük olandan saygı beklenmektedir. Bir diğeri ise emsâl yani akran olanlarla arkadaşlık olup bu işar ve fütüvvet esası üzerine kurulan arkadaşlıktır.⁷³⁵

Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde “Tasavvufî Hakikatler ve Muameleler” bölümünde “Sûfîlerin Sohbet Âdâbı” ve “İkamette Sohbetin Âdâbı” başlıkları altında

⁷²⁹ Tirmizî, “Birr”, 27 (No.1907).

⁷³⁰ Serî, *Kitâbü'z-Zühhd* Hadislerle İslami Hayat, 277, 278; Serî, *Kitâbü'z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/420, 421.

⁷³¹ Hanbel, *ez-Zühhd*, 395, 396; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühhd*, çev. Yunus Sevrük, 630; Hanbel, *Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/483.

⁷³² Mübârek, *Kitâbü'z-Zühhd ve'r-Rekâik*, 254; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühhd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 258; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/335.

⁷³³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 223.

⁷³⁴ Serrâc, *el-Lüma* ', 200-202.

⁷³⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 382.

terim ile ilgili âyetlere ve hadislerle değinmiş ve birçok mutasavvıfın da görüşünü ele alarak detaylı bir bilgi sunumu yapmıştır.⁷³⁶

3.12. Şükür

3.12.1. Sözlük Anlamı

Mutasavvıfların üzerinde önemle durdukları bir diğer terim olan şükür sözlükte; “ihsânı bilip neşr eylemek yani muhsin ve Mü’minin tefaddül eylediği nimet, ihsânı ve bunun kadir, kıymetini bilip nâsa neşr ve i’âşe ve muhsin ve mün’imini (nimeti vereni) meth ve sena eylemek, hoşnutluğu dile getirmek, teşekkür etmek, karşılığını vermek, minnettarlık” gibi anlamlara gelmektedir.⁷³⁷

3.12.2. Terim Anlamı

Bir ahlâk terimi ve tasavvuf terimi olarak ise şükür, Allah’tan ya da insanlardan gelen iyiliğin kadir ve kıymetini bilip makbule geçtiğini söz ve fiille dile getirmek, nankör olmayıp iyilik edeni övmek, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durarak nimetin gereğini yapmak, demektir.⁷³⁸

Tasavvufta ayrıca şükre yüklenen anlamlar arasında, “ihsânda bulunanın nimetini ona boyun eğerek itiraf etmek”,⁷³⁹ “nimeti vereni tanımak ve O’nun yetiştiriciliğini ikrar etmek”,⁷⁴⁰ “nimeti vereni görerek şükürden gaîb olmak”,⁷⁴¹ gibi tarifler de yer almıştır.

Türkçe’de Allah’a karşı minnettarlık için yapılane “şükür”, insanlara karşı minnettarlık için yapılane “teşekkür” denilmiştir.⁷⁴² Ayrıca şükredene “şâkir”, şükretmekten aciz olduğunu idrak edene ise “şekûr” denilmiştir.⁷⁴³ Şükürün karşıtı da “küfr/küfrân” olarak isimlendirilmiş olup nimeti inkâr etme, nankörlük anlamına gelmektedir.⁷⁴⁴

Kul Allah’ın lütuf ve nimetlerini dile getirip O’nu överse şükretmiş olur. Şükürde ilim, hâl ve amel olmak üzere üç esas vardır. Asıl şükür, verilen nimetleri yerli yerince kullanmakla olur. Bu da nimeti vereni bilmek, nimeti verene karşı sevgi, saygı beslemek

⁷³⁶ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 398-407.

⁷³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 2305; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 2/347; Asım Efendi, “eş-Şukr”, 2/2071; Şimşek, “Şükür” 335; Uludağ, “Şükür/Şükür”, Cebecioğlu, “Şükür”, 466; Karaman vd. “Şükür”, 622; Mustafa Çağrı, “Şükür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 39/259; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 100.

⁷³⁸ Çağrı, “Şükür”, 39/259; Şimşek, Şükür”, 335; Uludağ, “Şükür/Şükür”, 338; Cebecioğlu, “Şükür”, 466; Karaman vd. “Şükür”, 622; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 100.

⁷³⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 258; Çağrı, “Şükür”, 39/259; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 100.

⁷⁴⁰ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 165; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 100.

⁷⁴¹ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 165; Sühreverdî, *Avarifü’l-Maârif*, 3/915.

⁷⁴² Çağrı, “Şükür”, 39/259.

⁷⁴³ Uludağ, “Şükür/Şükür”, 338; Cebecioğlu, “Şükür”, 466; Karaman vd. “Şükür”, 622.

⁷⁴⁴ Çağrı, “Şükür”, 39/259.

ve nimeti vereni tanımaktan dolayı doğan sevincin gereğiyle yapılan ameli ifade etmektedir. Bu amel ise gerekeni, dil, beden ve kalp ile yerine getirmek suretiyle gerçekleşir.⁷⁴⁵ Kalp ile olan şükür, hayırlı bir iş yapmaya niyet etmek ve bu niyeti herkesten gizlemekle olur. Dil ile yapılan şükür, şükrünü hamd içeren sözcüklerle açıkça ifade etmekle olur. Beden ile yapılan şükür ise Allah'ın kendisine bahşetmiş olduğu nimetleri O'na itaat yolunda sarf etmekle ve Allah'a isyan etmekten kaçınmakla olur.⁷⁴⁶ Bu bağlamda âlimlerin şükrü dilde, abidlerin şükrü fiilde, ariflerin şükrü ise hâldedir.⁷⁴⁷ Bu noktada şükür, dil ile övgü, erkân ile amel ve gönül ile marifetten ibarettir diyebiliriz.⁷⁴⁸

3.12.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Şükür

Şükür kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de türevleriyle birlikte yetmiş beş yerde geçmekte olup bunların çoğunda, Allah'ın nimetleri ve ihsanlarından söz edilmekte, bunlardan dolayı insanların Allah'a şükretmesi gerektiği bildirilmekte ve şükreden kimselere Allah tarafından verilecek mükâfatlara değinilmektedir.⁷⁴⁹ Bu âyetlerden bazılarına baktığımızda;

Hz. Süleyman'ın dilinden, “*Her kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur; her kim de nankörlük ederse bilsin ki Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir. (O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur.)*”⁷⁵⁰ burulmuştur.⁷⁵¹ Bu âyet hakkında Fahrettin er-Râzî, bahsedilen şükrün faydasının Allah'a değil de kula yönelik olduğunu söylemiştir. Nitekim kul şükreder, böylece Allah'a olan nimet borcunu ödemiş olur. Aynı zamanda şükründen dolayı Allah'tan daha çok nimet umabilir.⁷⁵² Zira bir başka âyette, “*Andolsun ki, eğer şükreden olursanız elbette size olan nimetimi artırırım.*”⁷⁵³ şeklinde buyrulmaktadır. Müfessirler bu âyette geçen şükrü, Allah'a itaat etmek olarak tefsir etmişler,⁷⁵⁴ ayrıca itaatın de nimet üzerindeki Allah'ın hakkını itiraftan kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda âyet, şükrün sûfiler tarafından “nimeti bilmek” olarak tanımlanmış olan manasına uygun düşmektedir.⁷⁵⁵

⁷⁴⁵ Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, 4/157; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 259; Uludağ, “Şükür/Şükr”, 338; Karaman vd. “Şükür”, 622, 623; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 100.

⁷⁴⁶ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 100.

⁷⁴⁷ Cebecioğlu, “Şükr”, 466.

⁷⁴⁸ Şimşek, “Şükr”, 335.

⁷⁴⁹ Çağrı, “Şükür”, 39/260.

⁷⁵⁰ en-Neml, 27/40.

⁷⁵¹ Çağrı, “Şükür”, 39/260.

⁷⁵² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 24/ 197, 198; Çağrı, “Şükür”, 39/260.

⁷⁵³ el-İbrahim, 14/7; Söz konusu âyet, şükrün, nimeti artırıcı özelliği olduğuna dikkat çektiği gibi kişinin şükrü sayesinde azaptan kurtulacağına işaret eden âyetler de bulunmaktadır. Bk. en-Nisâ, 4/147.

⁷⁵⁴ Taberî, *Tefsirü'l-Taberî*, 13/601.

⁷⁵⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, 258; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 102.

Âyetlerde yine şükür kapsamında, Allah'ın insanlara bahşettiği maddî ve mânevî nimetler arasında,⁷⁵⁶ çeşitli kusurlarına rağmen onları bağışlaması,⁷⁵⁷ onlara yardım etmesi,⁷⁵⁸ kurtarıcı âyetler göndermesi,⁷⁵⁹ duyu ve idrak yeteneği vermiş olması⁷⁶⁰ gibi sayılan nimetlerin ardından “*Belki şükreden olursunuz.*” ifadesi kullanılmış olup bu ifade ile de nimetin veriliş amacının; insanlar için şükretme noktasında bir sınama olduğuna, vurgu yapılmıştır. Bu âyetler aynı zamanda nimet sahibine ahlâkî bir ödev hükmündedir.⁷⁶¹ Nitekim âyetlerin bazılarında Allah'ın lütufları sayılmış ve ardından “*Ne kadar da az şükrediyorsunuz; fakat insanların çoğu şükretmez. Hâlâ şükretmeyecekler mi?*”⁷⁶² gibi ifadeler kullanılarak bu ödevi ihmal edenler uyarılmış durumdadır. Zira Allah (c.c): “*Siz beni anın, ben de sizi anayım. Bana şükreden olun, sakın nankörlük etmeyin.*” buyurmuştur.⁷⁶³

3.12.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdderde Şükür

Âyetlerde olduğu gibi hadislerde de şükür terimi, “verdiği nimetlerden dolayı kulun Allah’a karşı minettar olması”, Allah'ın kullarının şükrüne karşılık vermesi, iyilikleri ödüllendirmesi”, “insanların birbirine teşekkür etmesi” manalarında geçmektedir. Bu hadis-i şeriflerden de bazılarına baktığımızda; Peygamberimiz (s.a.v): “*Aza şükretmeyen kişi çoğa da şükretmez.*” buyurarak şükür insanlarda karakter haline gelmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷⁶⁴ Bir başka hadisinde “*Allah’a şükretmeyen, insanlara teşekkür etmediği gibi; insanlara teşekkür etmeyen de Allah’a şükretmez.*”⁷⁶⁵ buyurmuştur.⁷⁶⁶ İbnü’l-Esîr’e göre bu hadis, bir kimsenin kendisine yapılan iyiliğe teşekkür etmeyip, iyiliği nankörlükle karşılaması halinde Allah da onun kendisine olan şükrünü kabul etmeyeceği anlamına, gelmektedir.⁷⁶⁷

Peygamberimiz (s.a.v)’in, belâyâ sabredip, nimete şükredenın sevap kazandığını bildirdiği hadisi de bulunmaktadır.⁷⁶⁸ Nitekim o: “*Mü’minin durumuna hayret ederim. Ona bir hayır ulaştığı zaman Allah’a hamd ve şükreder. Ona bir musibet isabet ettiğinde*

⁷⁵⁶ el-Mâide, 5/6; en-Nahl, 16/14; el-Hac, 22/36.

⁷⁵⁷ el-Bakara, 2/52.

⁷⁵⁸ el-Enfâl, 8/26,

⁷⁵⁹ el-Mâide, 5/89.

⁷⁶⁰ en-Nahl, 16/78; el-Mü’minün, 23/78; es-Secde, 32/9.

⁷⁶¹ Çağrı, “Şükür”, 39/260.

⁷⁶² el-Âraf, 7/10; ey-Yâsîn, 36/35, 73; el-Mülk, 67/23. Allah’a hakkıyla şükredenın az olduğunu belirten bir diğer âyet için bk. es-Sebe, 34/13.

⁷⁶³ el-Bakara, 2/152.

⁷⁶⁴ Hanbel, *Müsned*’den naklen, Çağrı, “Şükür”, 39/260.

⁷⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 12 (No.4811); Tirmizî, “Birr”, 35 (No. 1955).

⁷⁶⁶ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 233; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd / Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/350; Çağrı, “Şükür”, 39/260; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 264.

⁷⁶⁷ Çağrı, “Şükret”, 39/260.

⁷⁶⁸ Çağrı, “Şükür”, 39/260.

de ecrini Allah'tan bekleyerek sabreder. Mü'minin ağzına götürdüğü bir lokmaya varıncaya kadar yaptığı her şeyde bir sevap bulunur.”⁷⁶⁹ şeklinde buyurmuştur.⁷⁷⁰

Yine Peygamberimiz (s.a.v): “Sizlerden biri, Allah'ın kendisine bahşetmiş olduğu nimetin kıymetini bilmek isterse, nimete sahip olma bakımından kendisinden aşağıda olana baksın, kendisinden üstte olana bakmasın.”⁷⁷¹ buyurmuştur. Hasan-ı Basrî, Peygamberimiz (s.a.v)'in bu hadisini, “Bu nimetleri anmayı çoğaltın; çünkü bunların zikredilmesi o nimetlerin şükürü olmaktadır.” demiştir.⁷⁷² Dolayısıyla hem verilen nimetleri anmakla, onların kadrinin daha iyi bilineceğine ve böylece şükretmiş olacaklarına dikkat çekmiş hem de hadisin daha iyi anlaşılır olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, şükür terimi hakkında ilişki kurabileceğimiz bazı rivayetler, bizler için şükürün mahiyetini daha iyi algılamamız noktasında yardımcı konumundadır diyebiliriz. Örneğin; Muhammed b. Karazi, Nuh için, bir şey yediğinde, içtiğinde, giydiğinde, bineğine bindiğinde “elhamdülillah” dediğini ve bu nedenle de onun çok şükreden bir kul olmakla vasıflandırıldığını nakletmiştir.⁷⁷³

İbrahîm en-Nehaî de “Allah'a şükretmek, yemek yediğinde besmele ile başlaman, yemeğini bitirdiğinde de Allah'a hamd etmendir.” demiştir.⁷⁷⁴ Mutarrif ve kardeşi Ebû'l-Alâ, afiyette olup Allah'a şükretmeyi, müsbetlere maruz kalıp sabretmekten daha hayırlı olduğunu söylemişler, ayrıca Mutarrif, dünya ve âhirette hayrın, afiyette olup şükretmekte olduğunu idrak ettiğini ilave etmiştir.⁷⁷⁵ Serî es-Sakafî, zâhidlerin ahlakından olan beş şeyden bahsederken bunlar arasında helâle şükretmeyi zikretmiş, Zünnûn el-Mısırî de üç şeyin fakirlikte selâmette olduğunu belirterek bunlar arasında Allah'ın kendisine verdiği rızık için güler yüzlü olarak şükretmeyi dile getirmiştir.⁷⁷⁶ Aktarılmış olan bu rivayetler Allah'a nasıl şükredilebileceği noktasında birer misal hükmündedir.

3.12.5. Tasavvuf Klasiklerinde Şükür

Tasavvuf Klasiklerinde de üzerinde önemle durulan bir terim olan şükür, Kelâbâzî'nin *Ta'arruf*'unda “Sûfilerin Makamları” arasında yer almış olup Kelâbâzî burada şükür hakkında sûfilerin görüşlerine yer vermiştir.⁷⁷⁷

⁷⁶⁹ Müslim, “Zühd”, 64 (5318).

⁷⁷⁰ Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 66; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/510.

⁷⁷¹ Tirmizî, “Tevekkül ve Zulüm”, 23 (No. 2450).

⁷⁷² Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 396; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 446; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/604.

⁷⁷³ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 280; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 297; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/385.

⁷⁷⁴ Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 102.

⁷⁷⁵ Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 470, 471; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 100; Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/543.

⁷⁷⁶ Beyhakî, *Kitâbü'z-zühd*, çev. Seyithan Bilge, 32, 33.

⁷⁷⁷ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 164, 165.

Kuşeyrî, *Risâle*’inde “Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri” arasında ele aldığı şükür terimi hakkında, ilgili âyet ve birçok mutasavvıfın şükür hakkındaki görüşlerine detaylı bir şekilde değinmiştir.⁷⁷⁸

Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn* adlı eserinde “Ahlâk” kısmında ele almış olup, nimeti bilmek olarak tanımladığı şükürün üç derecesinden bahsetmiştir. Ona göre şükürün birinci derecesi; sevilen şeylere karşı şükürdür. İkincisi; hoşlanılmayan şeylere karşı yapılan şükürdür. Üçüncüsü ise kulun sadece nimeti verene şükretmesidir.⁷⁷⁹

Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb* adlı eserinde şükür terimini, “Şükür Makamının Şerhi ve Şükür Ehlinin Sıfatları” başlığı altında geniş kapsamda ele almış olup şükür ehli için iki yol bulunduğuna dikkat çekmiştir. Birinci yol; rica ehlinin şükürü olup bunlar, şahid oldukları zahirî nimetlere bakarak, onların tamamen erdirilmesi noktasında Allah’tan ümitvâr ve ricacı olup hüsn-ü muamelede bulunurlar. İkinci yol ise birinci yoldan daha üstün olup korku ehlinin şükürüdür. Bunlar, kötü bir son ile vefat etmekten ve Allah’ın sabık hükmüyle âhirette, çile ve azaba düçar olmaktan korku duyarlar.⁷⁸⁰

Gazâlî, *İhyâ*’sında, şükürden, “Şükürün Fazileti, Şükürün Tarifi ve Hakikati, Allah’a Şükürün Mahiyeti” başlıkları altında, birçok âyet ve hadislerle açıklayıcı bilgiler sunmuştur.⁷⁸¹

3.13. Takvâ

3.13.1. Sözlük Anlamı

Tasavvufta önemli bir terim olan takvâ sözlükte; “sakınmak, çekinmek, korkmak, endişelenmek, kaygılanmak, dikkatli davranmak, korunmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁸²

⁷⁷⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 258-262.

⁷⁷⁹ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 96; Şükür kavramı için ayrıca bk. Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn*, 2/213-226.

⁷⁸⁰ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/250.

⁷⁸¹ Gazâlî, *İhyâ ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4/152-170; Şükür kavramı için ayrıca bk. İskenderî, *Hikmetü’l-Atâiyye*, 148; 151; Askalânî, *Münebbihât*, 54, 108; Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, 164, 165; Gül, *Mevlânâ’da Sabır ve Şükür*, 4-186.

⁷⁸² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 4901; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 4/394; Asım Efendi, “et-Takvâ”, 6/6038; Şimşek, “Takvâ”, 340; Uludağ, “Takva”, 342; Cebecioğlu, “Takvâ”, 472; Karaman vd. “İttikâ”, 347, 348; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 105; Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484.

3.13.2. Terim Anlamı

Vikâye masterından türemiş olup ittikâ, takî, etkâ ve müttakî gibi türevleri bulunan takvâ⁷⁸³ tasavvufî bir terim olarak; ceza gerektiren davranışlardan nefsi uzak tutmak suretiyle korunmak, Allah'tan uzaklaştıran şeylerden kaçınmak manasını taşımaktadır.⁷⁸⁴

Takvâ terimi hakkında mutasavvıflar, birçok yaklaşımda bulunmuşlardır. Bunlardan bazılarına baktığımızda;

Muhâsibî takvâyı, “Allah’ın hoş bulmadığı şeyden, uzaklaşarak sakınmaktır.” şeklinde tanımlamıştır. Nasrâbâzî, takvâ için, “Kulun Allah’ın dışında her şeyden sakınmasıdır.”⁷⁸⁵ ve “Allah’a ulaşmaktır.” demiştir.⁷⁸⁶ Kuşeyrî, hayırlı işlerin başı olarak gördüğü takvânın, Allah’a itaat ederek azaptan sakınmak olduğunu dile getirmiştir.⁷⁸⁷ Sehl, “Takvâ, tek başına hâlleri müşâhede edebilmektir.” demiştir. Yani Allah ile sükûn bulup bu hâlden zevk alan bir kulun Allah’tan başkasından sakınmasıdır. Muhammed b. Şeyhân da takvâyı, “Allahtan başkasını terk etmek” olarak tanımlamıştır.⁷⁸⁸ Ebû Ali Hasan b. Ali, kendisine “Takvâ nedir?” diye sorulduğunda farklı farklı cevaplar vermiştir. Birinde; takvanın haramlardan uzak durmak olduğunu, diğerinde; günahlardan uzak tutan şey olduğunu, bir diğerinde de Mevlâ’nın evliyasının kalplerindeki bekçi olduğunu, ifade etmiştir.⁷⁸⁹ Takvâ üstüne takvâlî olmayı da takvâlî olmaya sabretmek olarak açıklamıştır.⁷⁹⁰ Mahfûz takvâyı, “Önce haram olan şeyleri, sonra şüpheli olan şeyleri, sonra da mübah olan şeyi terk etmektir.” şeklinde tanımlamıştır.⁷⁹¹ Ömer b. Abdülaziz, “Takvâ, insanı alıkoyandır.” demiştir.⁷⁹²

Takvânın, avamın, havaâssın ve ehâssın takvâsı olmak üzere üç derecesi bulunmaktadır. Avamın takvâsı, onu ebedî cehennemden korur. Havâssın takvâsı, onu cehenneme girmekten korur. Ehâssın takvâsı ise onun cennetteki derecesini artırır ve Allah’a müşâhedeye layık kılar.⁷⁹³

⁷⁸³ Uludağ, “Takvâ”, 39/484.

⁷⁸⁴ Şimşek, “Takvâ”, 340; Uludağ, “Takva”, 342; Cebecioğlu, “Takvâ”, 472; Karaman vd. “İttikâ”, 348; Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 105; Uludağ, “Takvâ”, 39/484.

⁷⁸⁵ Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 105.

⁷⁸⁶ Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed el-Kebîr, 530; Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed, çev. Seyithan Bilge, 399.

⁷⁸⁷ Kuşeyrî, Kuşeyrî Risâlesi, 200; Erkaya, Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, 105.

⁷⁸⁸ Kelâbâzî, Ta’arruf, 163.

⁷⁸⁹ Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed, çev. Seyithan Bilge, 401, 406.

⁷⁹⁰ Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed el-Kebîr, 534; Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed, çev. Seyithan Bilge, 406.

⁷⁹¹ Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed el-Kebîr, 534; Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed, çev. Seyithan Bilge, 405; Kuşeyrî, Kuşeyrî Risâlesi, 200.

⁷⁹² Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed el-Kebîr, 535; Beyhakî, Kitâbü’z-Zühed, çev. Seyithan Bilge, 407.

⁷⁹³ Cebecioğlu, “Takvâ”, 472.

3.13.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Takvâ

Takvâ kelimesi kök itibariyle ve çeşitli türevleriyle Kur'ân-ı Kerîm'de 285 yerde geçmektedir. Bu kelime Kur'ân'da, tevhid,⁷⁹⁴ ihlâs,⁷⁹⁵ ibâdet,⁷⁹⁶ günahları terk etmek⁷⁹⁷ ve korku⁷⁹⁸ olmak üzere beş ayrı anlamda kullanılmıştır.⁷⁹⁹ Bu âyetlerin çoğu tasavvuf kaynaklarında yer almaktadır; ancak biz burada birkaç tanesine değinmekle yetineceğiz. Mutasavvıfların takvâ terimi hakkında delil olarak sunmuş oldukları âyetlerden bir tanesi; *“Sizin Allah katında değeri en yüksek olanınız, en çok takvâ üzere olanınızdır.”*⁸⁰⁰ şeklinde buyrulmuştur. Bu âyette ifade edilen takvâ, nefsin haz ve tamandan hürleşmek olarak açıklanmıştır.⁸⁰¹ Yine bu âyetten yola çıkılarak takvânın, farzları yerine getirmek, günahlardan kaçınmak yoluyla gerçekleşeceği ifade edilmiştir.⁸⁰²

Takvâ terimi ile ilişkilendirilen bir başka âyet; *“Bilmelisiniz ki, Allah'a ulaşan, kurban olarak kestiğiniz hayvanların etleri ve kanları değildir. Allah'a ulaşacak olan ancak sizin takvânızdır.”*⁸⁰³ şeklindedir.

Peygamberler de genellikle ümmetlerine hitap ederken *“Allah'tan sakının ve bana itaat edin.”*⁸⁰⁴ âyetini dile getirerek onlara çağrıda bulunmuşlardır.⁸⁰⁵ Nitekim Peygambere itaat etmek, Allah'a itaat etmek demek olduğundan⁸⁰⁶ takvânın da Allah'a ve Rasûlüne itaat etme anlamı olduğu dile getirilmiştir.⁸⁰⁷ Yine bu hususta;

*“O halde, Allah'a itaatsizlik yapmaktan sakınma noktasında elinizden geleni yapın, Allah'ın emirlerini güzelce dinleyip O'na itaat edin ve kendi faydanız için malınızdan, varlığınıza Allah yolunda infak edin. Bilin ki nefsinin tamahkârlık ve cimrilik duygusundan arındıranlar, kurtuluşa eren ve umduğuna kavuşan kişilerdir.”*⁸⁰⁸

buyrulmuştur.

⁷⁹⁴ en-Nisâ, 4/131; el-Hucurât, 49/3.

⁷⁹⁵ el-Hac, 22/32.

⁷⁹⁶ en-Nahl, 16/2; el-Mü'minûn, 23/52; eş-Şuarâ, 26/11.

⁷⁹⁷ el-Bakara, 2/189.

⁷⁹⁸ en-Nisâ, 4/1; eş-Şuarâ, 26/134, 142, 177.

⁷⁹⁹ Cemâleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, thk, Muhammed Abdülkerim Kazım er-Râzî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 219, 220; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 106.

⁸⁰⁰ el-Hucurât, 49/13.

⁸⁰¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/444.

⁸⁰² Tâberî, *Tefsirü't-Taberî*, 21/386; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kaynakları*, 106.

⁸⁰³ el-Hac, 22/37.

⁸⁰⁴ eş-Şuarâ, 26/108, 179.

⁸⁰⁵ Uludağ, “Takvâ”, 39/484.

⁸⁰⁶ en-Nisâ, 4/80.

⁸⁰⁷ Uludağ, “Takvâ” 39/484.

⁸⁰⁸ et-Tegâbun, 64/16.

Söz konusu terim ile ilişkilendirilen diğer bir âyet, Abdullah b. Mes'ûd'un, Rabî' b. Haysem'i gördüğünde okuduğu, “O, takvalı ve mütevazi olan kişileri müjdele!”⁸⁰⁹ âyetidir.⁸¹⁰

3.13.4. Hadislerde ve Kitâbü'z-Zühdlere Takvâ

Takvâ terimine hadisler çerçevesinden baktığımızda Peygamberimiz (s.a.v):

“Birbirinize haset etmeyin! Fiyatı yükletmek maksadıyla müşteri kızıştırmayı! Birbirinize buğz etmeyin ve sırt çevirmeyin! Sizden hiçbiriniz diğerinin yapmış olduğu bir satış üzerine ikinci bir satış yapmasın! Birbirinize kardeş olun. Müslüman Müslüman ile kardeşdir. Müslüman, kardeşine zulmetmez, onu yardımsız bırakmaz, onu küçük görmez.”

demiş ve ardından göğsünü işaret ederek üç kez: “İşte takvâ buradadır.”⁸¹¹ buyurmuştur.⁸¹²

Bir başka hadisinde Peygamberimiz (s.a.v):

*“Haseb; yani kişiyi halkın gözündeki yücelten nitelik, mal iken, kerem; yani kişiyi Allah'ın katında yücelten nitelik ise takvâdır.”*⁸¹³ şeklinde buyurmuş ve *“Allah'ım! Senden bana, hidâyet, takvâ, iffet ve gönül zenginliği nasip etmeni, istiyorum.”*⁸¹⁴ şeklinde dua etmiştir.⁸¹⁵

Nitekim, Peygamberimiz (s.a.v) insanı cennete en çok sokan iki hasletin takvâ ve güzel ahlâk olduğunu⁸¹⁶ bildirmiş⁸¹⁷ üstünlüğün de ancak takvâda olduğunu⁸¹⁸ buyurmuştur.⁸¹⁹

Ebû Said el-Hudri'den nakledildiğine göre de Peygamberimiz (s.a.v): *“Senin sadece Mü'min bir kişiyle arkadaşlığın olsun, yemeğini de yalnızca takvalı kişi yesin.”*⁸²⁰ buyurmuştur.⁸²¹

Zühd kitaplarında aktarılmış olan rivayetler arasında takva hakkında söylenenlere baktığımızda da aktarabileceğimiz bazı rivayetler şu şekildedir:

⁸⁰⁹ el-Hac, 22/34.

⁸¹⁰ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 89; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 59; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/79,

⁸¹¹ Müslim, “Birr”, 32 (No. 6541).

⁸¹² Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 359.

⁸¹³ İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4219).

⁸¹⁴ Müslim, “Zikir, Dua, Tevbe ve İstiğfar”, 72 (No. 6904).

⁸¹⁵ Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 359, 360.

⁸¹⁶ Tirmizî, “Zühd”, 27 (No. 2518).

⁸¹⁷ Hanbel, *ez-Zühd*, 474, 475; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 759; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/644.

⁸¹⁸ Müslim, “İman”, 112 (1626).

⁸¹⁹ Hanbel, *ez-Zühd*, 475; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 761; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/646.

⁸²⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 33 (No. 4808); Tirmizî, “Edeb”, 20 (2379).

⁸²¹ Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, 138; Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 111; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/144.

Yahyâ b. Muâz, zahid kişinin özelliklerini sayarken bu kişinin mesleğinin takvâ olduğunu,⁸²² Ebû Süleyman ed-Dârânî, bazı insanların kendilerine saygı gösterilmesini istediğini, oysa saygının ancak takvâda olduğunu,⁸²³ bedevi bir kimse, başka bir kimseye zenginlik verilmemiş birinin takvâdan mahrum olmayacağını,⁸²⁴ Dâvûd et-Tâî, Allah'ın bir kulunu, günah karanlığından takvâ yüceliğine çıkarttığına onun malı olmasa dahi zengin sayılacağını, ifade etmiştir.⁸²⁵

Şair Ebû Hiffân el-Mihzemî, Samerrâ'da bir kabristana uğrayıp orada okuduğu bir şiirde, insanları azığa çağırdıklarını oysa azığın sadece takva olduğunu,⁸²⁶ aynı şekilde Abdurrahman es-Sülemî de, Allah'ın kullarının özelliklerinden bahsederken onların ihtiyaçlarını, yalnızca Allah'tan istediklerini ve onların azıklarının takva olduğunu,⁸²⁷ Sehl b. Abdullah, takvâdan daha güzel azık olmadığını, dile getirmiştir.⁸²⁸

Şeyh Ebû Ali Dekkâk, vera'nın aslının takvâ olduğunu, takvânın aslının da nefsi hesaba çekmek olduğunu,⁸²⁹ yine Şah b. Şücâ'-ı Kirmânî, takvânın alâmetinin vera' olduğunu, Serî es-Sakatî, şüpheli olan şeylere karşı takvâlı olmadıkça nefsanî arzulardan kurtulmanın mümkün olmadığını,⁸³⁰ Ebû Hafs Amr b. Seleme, takvânın helâl, şüphe götürmeyen şeylerde olup bunlardan başkasında olmadığını,⁸³¹ Ebû Hüseyin Zencânî, dillerin sermayesi takvâ olanın kârını anlatmaktan bitap düşeceğini,⁸³² Nehrecûrî, dünyanın bir deniz, âhiretin sahil, geminin takvâ ve insanların da bu takvâ gemisinin yolcuları olduğunu, Muhammet b. Ali Kettânî, dünyanın insanların çektiklerine göre cennetin ise insanların takvâsına göre taksim edildiğini,⁸³³ Ali b. Muhammed Müzeyyen, ilim olmadan takvâyâ ulaşamayacağını, söylemiştir.⁸³⁴

Zikredilenler haricinde, Hz. Ali (r.a), iki kişi dışında dünyada kimsede hayır olmadığını, bu iki kişiden birinin günah işleyip daha sonra tövbe ederek günahlarını silmeyi bilen kişi olduğunu, diğerinin de âhiret için çabalayıp takvâyı ihmal etmeyen kişi olduğunu dile getirmiştir.⁸³⁵

Davûd (a.s), oğlu Süleyman (a.s)'a nasihatte bulunurken ona takvânın üç şeyde olduğunu söylemiştir. Bunlardan biri; Allah'ın kendisine takdir ettikleri karşısında güzel

⁸²² Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 153; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 49.

⁸²³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 154; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 51.

⁸²⁴ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 410; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 281.

⁸²⁵ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 529; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 398.

⁸²⁶ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 431, 432; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 315.

⁸²⁷ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 462, 463; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 340.

⁸²⁸ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 527, 528; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 397.

⁸²⁹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 499; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 376.

⁸³⁰ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 501; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 379.

⁸³¹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 534; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 405.

⁸³² Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 528; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 397.

⁸³³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 529; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 398.

⁸³⁴ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 536, 537; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 409. Takvâ hakkında yapılan diğer bazı tanımlar için ayrıca bk. Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 422, 423.

⁸³⁵ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 545; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 323.

bir şekilde tevekkül sahibi olmak, diğeri; Allah'ın kendisine verdiğinden razı olmak, bir diğeri de Allah'ın karşına çıkardığı sıkıntılar karşısında sabır göstermektir.⁸³⁶

Süfyân es-Sevrî de kardeşlerine dört şeyi nasihat etmiş, nasihat ettiği şeyler arasında insanlarla takvâlarına göre oturmalarını söylemiştir.⁸³⁷

Serî es-Sakatî, kurtuluşun üç şeyde olduğunu söyleyerek bunların; helâl olandan yemek, takvâda kemâl olmak ve hidâyet yoluna girmek olduğunu ifade etmiştir.⁸³⁸

3.13.5. Tasavvuf Klasiklerinde Takvâ

Tasavvuf klasikleri arasında Kelâbâzî, *Ta'arruf* adlı eserinde, takvâ terimine, “Sûfîlerin Makâmı” bölümünde yer vermiş olup burada birçok sûfî görüşüne değinmiştir.⁸³⁹

Kuşeyrî, *Risâlesi*'nde “Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri” arasında ele almış olduğu takvânın hakikati hakkında Allah'a itaat ederek Allah'ın azabından sakınmak olduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda eserinde ilgili âyet, hadis ve sûfî görüşlerine açıklayıcı olacak şekilde yer vermiştir.⁸⁴⁰

3.14. Tevbe

3.14.1. Sözlük Anlamı

Mutasavvıflara göre tasavvuftaki makamların ilki olmakla beraber seyr u sülûkun bütün aşamalarında önemini yitirmeyen bir terim olan tevbe sözlükte; “günahtan rücû' edip Hakk'a teveccüh eylemek, pişmanlık, nedamet, dönme” anlamlarına gelmektedir.⁸⁴¹

3.14.2. Terim Anlamı

Tasavvufî bir terim olarak ise tevbe; nâkıs şeylerden vazgeçip, kâmil ve yüce olan şeylere yönelmek, kalplerde bulunan kötülükte ısrar düğümlerini çözüp Hakk'a dönmek, Rabbin hukukunu gözetmek, kötü ve günah işlerden pişman olup Hakk'a yönelmek,

⁸³⁶ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 423.

⁸³⁷ Süfyân es-Sevrî'nin kardeşlerine bulunduğu diğer üç tavsiye de Allah'a ibâdet ederken nefsi ezmek, mâsiyet olunca nefse isyan etmek, kıraati zühd ile güzelleştirmek yer almaktadır. Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 332.

⁸³⁸ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd el-Kebîr*, 537, 538; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 410.

⁸³⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 163.

⁸⁴⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 200-203. Takvâ kavramı için ayrıca bkz. Uğur Gözel, “İlk Dönem Sûfîlerinde Takvâ Anlayışı (Kelâbâzî ve Kuşeyrî Örneği)”, *Journal of Social Sciences and Humanities*, 6/1 (Haziran 2022), 336-357.

⁸⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 454; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/191; Asım Efendi, “et-Tevbe”, 1/292; Şimşek, “Tevbe”, Uludağ, “Tevbe”, 355; Cebecioğlu, “Tevbe”, 493; Karaman vd. “Tevbe”, 657; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 123; Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.

emirlere uyup yasaklardan kaçınmak suretiyle Allah’a sığınmak ve bağışlanma dilemek, manalarında kullanılmaktadır.⁸⁴²

Ebû Yâkub Hamdân Sûsî, tevbeyi, “ilmin yerdiklerinden övdüğü şeylere dönmek” olarak,⁸⁴³ Selh b. Abdullah, “günahını unutmamak” olarak; Cüneyd-i Bağdâdî ise bunun tam tersi olarak “günahını unutmak” şeklinde tanımlamıştır.⁸⁴⁴

Tevbe terimi kula nispet edildiğinde, arızî olan günah halini bırakıp aslî olan salâh hâle dönmeyi; Allah’a nispet edildiğinde ise tâlî olan gazab bakışından aslî olan rahmet bakışına dönmeyi yani Allah’ın kulunun tevbesini kabul edip lütuf ve ihsanıyla ona yönelmesini ifade eder.⁸⁴⁵ Tevbe edene “tâib, tevbekâr” denir. Allah’ın tevbeleri kabul etmesinden dolayı da O’na “Tevvâb” denilmiştir.⁸⁴⁶

Tevbe terimi bazı tasavvuf kaynaklarında müstakil olarak ele alınırken bazılarında derecelerine ayrılarak “inâbe” ve “evbe” terimleri ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu terimleri birbirinden ayırt edebileceğimiz ve derecelerini anlayabileceğimiz şekilde tarifine baktığımızda, cehennem korkusu ile yapılan tevbe, tevbe; kulun azaptan korkup tevbe etmesi ve cennete girmek ümidiyle tevbe etmesi, inâbe; sırf Hak için yapılan tevbe, evbe olarak isimlendirilmiştir.⁸⁴⁷ Bunlar haricinde kulun, Allah’ın kereminden utanıp tevbe etmesi, “isticâbe tevbesi”;⁸⁴⁸ yapmış olduğu günaha bir daha dönmek üzere samimi ve ciddi bir şekilde tevbe etmesi de “nasûh tevbesi” olarak ifade edilmiştir.⁸⁴⁹

3.14.3. Kur’ân-ı Kerîm’de Tevbe

Kur’ân-ı Kerîm’de tevbe terimi, altmış dokuz âyette seksen yedi kere geçmekte olup, otuz dört âyette elli bir defa Allah’a, diğerlerinde ise insanlara nispet edilmiştir.⁸⁵⁰ Kaynaklarda bu âyetlerin birçoğuna rastlamak mümkündür. Ancak çalışmamızın kapsamı gereği bizler burada ele almış olduğumuz, zühd kitaplarında ve tasavvuf klasiklerinde yer alan bazı âyetlere yer vermekle yetineceğiz. Bu bağlamda tevbe terimi ile ilişkilendirilmiş olan âyetlerden bazıları şunlardır:

“Ey Mü’minler! Hep beraber tevbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz.”⁸⁵¹ buyrulmuştur. Mutasavvıflar bu âyeti, nefsin arzu ve isteklerine kapılmak başta olmak üzere çeşitli

⁸⁴² Şimşek, “Tevbe”, 355; Uludağ, “Tevbe”, 355; Cebecioğlu, “Tevbe”, 493; Karaman vd. “Tevbe”, 657; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 123; Topaloğlu, “Tövbe”, 41/279.

⁸⁴³ Serrâc, *el-Lüma’*, 43.

⁸⁴⁴ Serrâc, *el-Lüma’*, 43; Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 155.

⁸⁴⁵ Karaman vd. “Tevbe”, 657, 658; Topaloğlu, “Tövbe”, 41/279.

⁸⁴⁶ Uludağ, “Tevbe”, 356.

⁸⁴⁷ Uludağ, “Tevbe”, 356; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 126.

⁸⁴⁸ Uludağ, “Tevbe”, 356.

⁸⁴⁹ Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerie İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 263; Serî, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/397; Uludağ, “Tevbe”, 356.

⁸⁵⁰ Topaloğlu, “Tövbe”, 41/279.

⁸⁵¹ en-Nûr, 24/31.

halalardan ve günahlardan Allah’a dönülmesi gerektiği şeklinde yorumlamışlardır.⁸⁵² Bazı tefsirlerde de mutasavvıfların tevbe terimine yüklemiş oldukları anlamda olduğu gibi “tevbe ediniz” ibaresini, “Allah’ın emir ve yasaklarına dönün” olarak ifade etmişlerdir.⁸⁵³

Bir başka âyette; “*Şüphe yok ki Allah tevbe edenleri sever.*”⁸⁵⁴ şeklinde buyrulmuş olup bu âyet de günahlardan dönmek anlamı içerisinde değerlendirilmiştir.⁸⁵⁵ Ebü’l-Âliye bu âyeti, “günahlarından tevbe edip temizlenen kimseler” olarak tefsir etmiştir. Atâ b. Ebû Rebâh da âyette geçen “tevbe edenleri sever” cümlesinden maksadın, Allah’ın günahlardan tevbe edenleri sevmesi olduğunu dile getirmiştir.⁸⁵⁶

Abdullah b. Mesud, Allah’ın kitabında yer alan Nisâ suresinde, kendisine kızıl ve siyah deveden daha sevimli gelen dört âyetin bulunduğunu söylemiştir.⁸⁵⁷ Bunlardan bir tanesi söz konusu terimle ilgili olan “*Kim bir kötülük yapar ya da nefesine zulmeder de sonrasında Allah’tan mağfiret dilerse, Allah’ı çok bağışlayıcı ve esirgeyici bulur.*”⁸⁵⁸ âyetidir.

Diğer bir âyette; “*Rabbiniz sizin kalplerinizde olanı çok iyi bilendir. Eğer ki siz iyi olursanız, şunu bilin ki Allah, kötülüklerden yüz çevirerek tevbeye yönelenleri çokça bağışlayandır.*”⁸⁵⁹ buyrulmuştur. Sâid b. Müseyyeb, bu âyette bahsedilen kişilerin günah işleyip sonra tevbe eden, sonra tekrar günah işleyip tekrar tevbe eden kişiler olduğunu söylemiştir.⁸⁶⁰ Dahhâk, bu kişileri, günahattan dönenler olarak nitelendirmiştir. Ubeyd b. Umeyr ise bu kişilerin, yalnız kaldıklarında günahlarını hatırlayıp Allah’tan bağışlanma dileyen kişiler olduğunu dile getirmiştir. Hz. Ali (r.a): “Gölgeler batmaya, rüzgâr esmeye başladığı zaman Allah’tan ihtiyaçlarınızı talep edin; çünkü bu saat, tevbe edenlerin saatidir.” demiş ve arkasından zikredilen âyeti okumuştur. Aynı zamanda Hz. Ali, en hayırlı kişilerin günah işleyip de tevbe edenler olduğunu söylemiştir.⁸⁶¹ Hasan-ı Basrî de söz konusu âyet hakkında, kalbi ve ameli ile Allah’a yönelenleri, O’nun çokça bağışlayan olduğunu söylemiştir.⁸⁶² Yine Hasan-ı Basrî, “*Ben, tevbe eden, iman eden ve salih amel*

⁸⁵² Ebü Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*’den naklen, Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 124.

⁸⁵³ Taberî, *Tefsirü’l-Taberî*, 17/273; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 124.

⁸⁵⁴ el-Bakara, 2/222.

⁸⁵⁵ Taberî, *Tefsirü’l-Taberî*, 3/743; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 125

⁸⁵⁶ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühhd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 124.

⁸⁵⁷ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 263, 264; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/399.

⁸⁵⁸ en-Nisâ, 4/110.

⁸⁵⁹ el-İsrâ, 17/25.

⁸⁶⁰ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, 318; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 348; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/458; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 265, 266.

⁸⁶¹ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 265, 266.

⁸⁶² Hanbel, *ez-Zühhd*, 319; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Yunus Sevük, 506; Hanbel, *Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/333.

*işleyerek hidayet üzere bulunan kullarımı affederim.”*⁸⁶³ âyetini okumuş ve ardından kendi nefesine dönerek, onu bu Allah’ın tevbe edip, iman edip, salih amel işleyerek hidayet üzere bulunanlar arasında görmediğini söylemiştir.⁸⁶⁴ *“Onlar, ufak tefek hataları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak dururlar. Şüphe yok ki Rabbin, bağışlaması çok geniş olandır.”*⁸⁶⁵ âyeti hakkında da Hasan-ı Basrî, bunların ufak tefek günahlar olduğunu ve kişilerin, buna tevbe edip bir daha o günahlara dönmeyeceklerini ifade etmiştir.⁸⁶⁶

3.14.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlerde Tevbe

Tevbe terimi, âyetlerde olduğu gibi hadislerde de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kendisi de çokça tevbe eden Peygamberimiz (s.a.v): *“Şüphesiz ki Rabbin, bana, ümmetimden bir alâmet göreceğimi, bu alâmeti gördüğümde O’nu tesbih ederek hamd etmemi ve kendisinden mağfiret dilememi emretti.”* buyurmuştur. Bahsedilen alâmet, Peygamberimiz (s.a.v)’e *“Allah’ın yardımı ve zaferi gelip insanların bölük bölük Allah’ın dinine girdiğini gördüğünde Rabbine hamd ederek O’na tesbihte bulun ve O’ndan bağışlanma dile. Çünkü Allah, tevbeleri çok kabul edendir.”*⁸⁶⁷ âyeti ile gösterilince, Peygamberimiz (s.a.v), ömrünün sonlarına doğru, *“Allah’ım sana hamd ederek seni eksikliklerden tenzih ederim. Sana istiğfar ve tevbe ederim.”*⁸⁶⁸ duasını sık sık etmeye başlamıştır. Bu durumu fark eden Hz. Âişe (r.anha), Peygamberimiz (s.a.v)’e neden bu duayı sıkça yapmaya başladığını sorunca, kendisine yukarıda bahsedilen durumu izah etmiştir.⁸⁶⁹ Yine Peygamberimiz (s.a.v) kendisinin günde yüz defa Allah’a tevbe ettiğini bildirmiştir.⁸⁷⁰

Tevbe terimi ile ilgili diğer bazı hadislerinde Peygamberimiz (s.a.v): *“Sizler göklere varacak kadar bile günah işleseniz, sonrasında bu yaptıklarınızdan tevbe etseniz, Allah tevbelerinizi kabul eder.”*⁸⁷¹ hadisini,⁸⁷² *“Eğer ki sizler günah işlemeyecek olsaydınız, muhakkak ki Allah günah işlemeyecek başka bir topluluk yaratır ve onların günahlarını*

⁸⁶³ et-Tâhâ, 20/82.

⁸⁶⁴ Hanbel, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Yunus Sevk, 515.

⁸⁶⁵ en-Necm, 53/32.

⁸⁶⁶ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, 318; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 348; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/458.

⁸⁶⁷ en-Nasr, 110/1-3.

⁸⁶⁸ Müslim, “Salât”, 42 (No. 215).

⁸⁶⁹ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, 326; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 358, 359; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/473.

⁸⁷⁰ Serî, *Kitâbü’z-Zühhd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 267; Serî, *Kitâbü’z-Zühhd/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/404.

⁸⁷¹ İbn Mâce, “Zühhd”, 29 (No. 4246).

⁸⁷² Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, 307; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühhd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 333; Mübârek, *Zühhd ve Rekâik Kitabı/Zühhd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/436.

bağışlardı.”⁸⁷³ Hadisini,⁸⁷⁴ “Tevbe pişmanlıktır.”⁸⁷⁵ hadisini,⁸⁷⁶ “Tevbe eden günah işlememiş gibi olur.”⁸⁷⁷ hadisini,⁸⁷⁸ “İnsanoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, üçüncü vadinin de olmasını ister. Onun karnını doyuracak olan ancak topraktır. Allah, tevbe edenlerin tevbelerini kabul edendir”⁸⁷⁹ hadisini,⁸⁸⁰ “Ölümü arzu etmeyin. Çünkü onun sıkıntısı çoktur. İnsanın ömrünün uzun olup Allah’a tevbe etmek ile nasiplenmesi saatindendir”⁸⁸¹ hadisini,⁸⁸² “Kul bazen günah işlediği halde cennete girer. Onun o günahı, sürekli gözünün önünde durur, tevbe eder, o günahından kaçır ve sonunda cennete girer”⁸⁸³ buyurmuştur.

Tevbe terimi ile ilgili aktarılmış olan birkaç rivayete de değinmek gerekirse; Ka’b el-Ahbâr, Hz. Mûsâ (a.s)’ın; “Allah’ım! Benim kalbimi tevbe ile yumuşat, onu taş gibi eyleme.” şeklinde dua ettiğini söylemiştir.⁸⁸⁴

Abdullah b. Mesud da dua ederken “Allah’ım! Senden korkup mükâfat isteyen, tevbe edip bağışlanan bir kişi olmayı isterim.” demiştir.⁸⁸⁵ Yine Abdullah b. Mesud, cennetin yedi kapısının bulunduğunu, kıyamete kadar tevbe kapısı hariç diğer kapıların kapandığını, tevbe kapısının hiç kapanmadığını söylemiştir.⁸⁸⁶ İbrâhim en-Nehâi de tevbe kapısının can boğaza gelinceye kadar kapanmayacağını, ifade etmiştir.⁸⁸⁷

Talk b. Habîb: “Tevbekâr olarak sabahlayın aynı şekilde tevbekâr olarak akşamlayın.” demiştir.⁸⁸⁸

⁸⁷³ Müslim, “Tevbe”, 9-11 (No. 2748-2750).

⁸⁷⁴ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 333.

⁸⁷⁵ İbn mâce, “Zühd”, 30 (4252).

⁸⁷⁶ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 306; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 332; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/434; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 187; Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 357; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 199.

⁸⁷⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4250).

⁸⁷⁸ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 123; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/569; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 187; Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 357; Gazâlî, *İhyâü ‘Ulûmi’d-Dîn*, 12; Mekki, *Kütü’l-Kulûb*, 2/159; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 199.

⁸⁷⁹ Müslim, “Tevbe”, 1 (No. 2700-2750); Buhârî, “Tevbe”, 1 (No. 6300-6350).

⁸⁸⁰ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 95; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/538.

⁸⁸¹ Buhârî, “En’am”, 81-90 (5673).

⁸⁸² Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 52.

⁸⁸³ Zayıf hadis olduğu belirtilmiştir. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 758; Konuyla alakalı aktarılmış olan diğer bazı hadisler için ayrıca bk. Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, 259-261, 264, 268, 269; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 419; Askalânî, *Münebbihât*, 9.

⁸⁸⁴ Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 140.

⁸⁸⁵ Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd Zahidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım - Nuri Tuğlu, 123; Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 2/569.

⁸⁸⁶ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 306; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 331; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/434.

⁸⁸⁷ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 418; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 475; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/645.

⁸⁸⁸ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 121; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 93; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/121; Tevbe kavramı için aktarılmış olan diğer rivayetler için ayrıca bk. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 331, 332; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 244, 543, 654; Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoğlu - Musa Akpınar, 268, 269; Beyhakî, *Kitâbü’z-zühd*, çev. Seyithan Bilge, 354, 355.

3.14.5. Tasavvuf Klasiklerinde Tevbe

Tevbe terimi, tasavvuf klasiklerinde de önemle üzerinde durulan bir terim olmuştur. Serrâc, *Lûma* 'sında “Makamlar” arasında ilk sırada bu terime yer vermiş olup birçok sûfî görüşüne değinmiştir. Aynı zamanda tevbekârların tevbelerinin birbirinden ne kadar farklı olduğuna işaret etmiş ve bunlardan birinin günahlardan ve kötülüklerden tevbe ettiğine, öbürünün zellesinden ve gafletten tevbe ettiğine, bir diğerrinin ise hasenât ve tâatı görmekten, onlara takılıp kalmaktan tevbe ettiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca tevbenin verai gerektirdiğini ifade etmiştir.

Kelâbâzî de *Ta'arruf* adlı eserinde “Sûfilerin Makamları” arasında tevbe terimine, ilk sırada yer vermiş olup burada terim hakkında birçok sûfî görüşüne değinmiştir.⁸⁸⁹

“Sûfileri Makâm ve Hâlleri” arasında birinci sırada söz konusu terime yer veren bir diğerr kişi olarak Kuşeyrî, *Risâlesi*’nde, tevebinin üç kısım olarak değerlendirildiği; tevbenin birinci, inâbenin ikinci, evbenin ise üçüncü olduğu yani tevbenin bidayet, evbenin nihayet inâbenin ise bu ikisinin ortasında bulunduğu, bilgisine yer vermiştir. Aynı zamanda ilgili âyetler, hadisler ve sûfî görüşleri altında, bu terim hakkında detaylı bir bilgi sunmuştur.⁸⁹⁰

Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb* adlı eserinin “Tasavvufî Hakikatler ve Muameleler” bölümünde yer vermiş olduğu tevbe terimi hakkında ilgili âyetlere, hadislere, sûfî görüşlerine yer vermiş, Kuşeyrî gibi tevbenin üç makamı olan tevbe, inâbe ve evbe terimlerden de bahsetmiştir.⁸⁹¹

Herevî, *Menâzilü's-Sâirin* adlı eserinin “Başlangıç” kısmında tevbe ve inâbe terimlerini ayrı ayrı ele almıştır. Günahı tanımadıkça tevbenin yerine getirilemeyeceğini söyleyen Herevî’ye göre tevbenin üç hakikati, hakikatinin de üç sırrı bulunmaktadır. Ona göre tevbenin üç hakikati; pişmanlık duymak, gûnahtan dolayı Allah’tan özür dilemek ve gûnahtan vaz geçmektir. Tevbenin hakikatinin üç sırrı ise Allah’tan sakınmayı izzetten ayırmak, gûnahı unutmak ve sürekli olarak tevbeden tevbe etmektir.⁸⁹²

Înâbenin de üç türlü olduğunu söyleyen Herevî bunun birinci türünün; Allah’tan özür dilemek için dönüldüğü gibi nefsi terbiye etmek ve ibâdetlerdeki niyetleri düzeltmek için de dönmek, ikinci türünün; tevbede durmaya yönelik söz vererek dönüldüğü gibi Allah’a karşı verilen sözleri yerine getirmek için de dönmek, üçüncü türünün ise davete

⁸⁸⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 155, 156.

⁸⁹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî, Risâlesi*, 187-193.

⁸⁹¹ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 356-362.

⁸⁹² Herevî, *Menâzilü's-Sâirin*, 63.

icâbet edilerek dönüldüğü gibi hâl ve gidişatla da Allah’a yönelmek olduğunu söylemiştir.⁸⁹³

Gazâlî, *İhyâ*’sının “Rub’u’l-Münciyat” bölümünün “Birinci Kitap” kısmını tevbe terimine ayırmış ve tevbe hakkında, 13 beyandan başlıklar oluşacak şekilde detaylıca bilgi vermiştir.⁸⁹⁴

Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb* alı eserinde tevbenin unsurlarından, faziletlerinin beyanından ve tevbe ehlinin sıfatlarında genişçe bahsetmiştir.⁸⁹⁵

Sühreverdî, *Avârifü’l-Mâârif* adlı eserinin “Makâmlar Hakkında Sûfilerin Görüşleri” bölümünde tevbe terimine ilk sırada yer vermiştir. Dolayısıyla o da burada terim hakkında sûfî görüşlerine değinmiştir.⁸⁹⁶

İskenderî de *Hikemü’l-Atâiyye ve İlâhî Münacaat* adlı eserinde tevbe terimi hakkında beş hikmetli söze yer vermiş bunların açıklamalarını yapmıştır.⁸⁹⁷

3.15. Tevekkül

3.15.1. Sözlük Anlamı

Allah’a olan güven ve bağlılık tasavvufta çeşitli terimlerle ifade edilmiş olup bunlar arasında yer alan tevekkül sözlükte; “hudâ-yı müte’ale i’timâd ve inkıyâd eylemek, vekil tayin etmek, güvenmek, bel bağlamak, havale etmek, dayanmak”⁸⁹⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Birine dayanıp güvenen kişi “mütevekkil”, güvenilen ise “vekil” olarak isimlendirilmiştir.⁸⁹⁹

3.15.2. Terim Anlamı

Tasavvufî bir terim olarak tevekkül, kalbin Allah’a itimadı,⁹⁰⁰ bir kişinin kendisini Allah’a teslim etmesi, rızkında ve işlerinde Allah’ı kendisine kefil bilip yalnızca O’na güvenmesi,⁹⁰¹ gerekli olan bütün çabayı sarf ettikten sonra işi tam bir inançla Allah’a havale etmek,⁹⁰² Allah’ın katında olana güvenerek halkın elinde ve avucunda olana tamah etmemek, vaat edilene güvenmek, her hâlükârda Allah’a sığınmak, manalarında

⁸⁹³ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 66; Tevbe ve inâbe kavramları için ayrıca bk. Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn*, 1/158-356, 387-393.

⁸⁹⁴ Gazâlî, *İhyâü ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4/9-110.

⁸⁹⁵ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 2/158-206.

⁸⁹⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-Mâârif*, 3/901-903.

⁸⁹⁷ İskenderî, *Hikemü’l-Atâiyye ve İlâhî Münacaat*, 18-20.

⁸⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 4909; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, A4/397; sım Efendi, “et-Tevekkul”, 5/4819; Şimşek, “Tevekkül”, 355; Uludağ, “Tevekkül”, 357; Cebecioğlu, “Tevekkül”, 494; Karaman vd. “Tevekkül”, 658; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Terimleri*, 108; Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1.

⁸⁹⁹ Çağrı, “Tevekkül”, 41/1.

⁹⁰⁰ Şimşek, “Tevekkül”, 355; Uludağ, “Tevekkül”, 357.

⁹⁰¹ Çağrı, “Tevekkül”, 41/1; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 108.

⁹⁰² Cebecioğlu, “Tevekkül”, 494; Karaman vd. “Tevekkül”, 658.

kullanılmıştır.⁹⁰³ Tevekkülde esas olan, kalbin ıstırapsız olmasıdır. Kalp ıstırap halinde olursa tevekkül olmaz.⁹⁰⁴ Tasavvuf kaynaklarında tevekkül hakkında farklı tanımlar da yapılmış olup bunlardan bazıları şöyledir:

Serî es-Sakatî, “tevekkülü ‘kuvvet ve güçten sıyrılıp çıkmak’”;⁹⁰⁵ İbn Mesruk, “Tecellî eden kaderin hükmüne teslim olmak”;⁹⁰⁶ Hamdun el-Kassar, “Allah’a sıkıca sarılmak”; Ebû Osman el-Hîrî, “Allah’a itimad etmek ve Allah’ın her konuda kendisine yeteceğini bilmek”;⁹⁰⁷ Herevî, “işî tamamıyla mâlikine havale edip vekillik hususunda sadece Allah’a güvenmek” olarak tanımlamıştır.⁹⁰⁸

3.15.3. Kur’ân-Kerîm’de Tevekkül

Kur’ân-ı Kerîm’de tevekkül terimi, birçok âyette geçmektedir. Hepsini ele almak mümkün olamayacağından burada sadece mutasavvıfların da eserlerinde delil olarak sunmuş olduklarından yola çıkacağız. Bu bağlamda tevekkül hakkında dayanak olarak gösterilmiş olan âyetlerden bir tanesi, “*Eğer Mü’minler iseniz bir tek Allah’a tevekkül edin.*”⁹⁰⁹ şeklinde meâl edilmiştir. Bu âyetle aynı doğrultuda olan bir diğer âyette “*Öyleyse Mü’minler sadece Allah’a güvensinler.*”⁹¹⁰ şeklinde buyrulmuştur. Yine kaynaklarda tevekkül ile ilgili olarak aktarılmış olan bir başka âyet “*Allah bize yollarımızı dosdoğru göstermişken biz neden Allah’a tevekkül etmeyelim? Bize yapmış olduğunuz eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler, sadece Allah’a tevekkül etsinler.*”⁹¹¹ şeklindedir. Bu âyette geçmekte olduğu gibi bir başka âyette⁹¹² de yer alan “Tevekkül edenler sadece Allah’a tevekkül etsinler” ifadesinden yola çıkılarak, tevekkül ehlinin tevbesinin diğer Mü’minlerin tevbesinden, Allah katında daha özel bir yeri olduğu yönünde yorum yapılmıştır.⁹¹³

Tevekkül kapsamında bir de hâssü’l-havâsın tevekkülünü belirttiği, dile getirilen bir âyet ele alınmıştır ki o da şöyledir: “*Kim Allah’a tevekkül ederse, O, kendisi için yeterlidir.*”⁹¹⁴ Yani Allah, o kuluna kâfidir. Kulunu kendisinden başkasına muhtaç eylemez. Bütün yarattıkları arasında onu dikkate alır. Bu makamda yer alan tevekkül sahipleri, Allah’tan başkasını hiçbir surette talep etmezler.⁹¹⁵ Abdullah b. Mes’ûd,

⁹⁰³ Uludağ, “Tevekkül”, 357.

⁹⁰⁴ Şimşek, “Tevekkül”, 355; Cebecioğlu, “Tevekkül”, 494.

⁹⁰⁵ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, 3/921; Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 165.

⁹⁰⁶ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 166.

⁹⁰⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 249, 251; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 108.

⁹⁰⁸ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirin*, 88; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 108.

⁹⁰⁹ el-Mâide, 5/23.

⁹¹⁰ et-Tevbe, 9/51.

⁹¹¹ el-İbrahim, 14/12.

⁹¹² el-Mâide, 5/11.

⁹¹³ Serrâc, *el-Lüma’*, 50; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kaynakları*, 109.

⁹¹⁴ et-Talâk, 65/3.

⁹¹⁵ Serrâc, *el-Lüma’*, 50; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 110.

tevekkülle alakalı olan bu âyet hakkında, işi Allah’a havale etme hususunda Kur’ân’ın en önemli âyeti olduğunu söylemiştir.⁹¹⁶ Mesrûk da bu âyet için Allah’ın kendisine tevekkül edene kâfi geleceğini, Allah’a tevekkül edenin Allah’ın onun kötülüklerini örteceğini ve mükâfatını çoğaltacağını dile getirmiştir. Aynı âyet içerisinde yer alan “Şüphe yok ki “Allah emirlerini yerine getirendir.” kısmı için ise Mesrûk, tevekkül edenler ve etmeyenler hakkında Allah’ın emrini yerine getireceğini ifade etmiştir.⁹¹⁷

3.15.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühlerde Tevekkül

Ele almış olduğumuz söz konusu terimi, hadis bağlamında da incelediğimizde, Tirmizî ve İbn Mâce’nin *es-Sünen*’lerinde tevekkül konusuna iki bab ayrıldığı bilgisine ulaşıyoruz. Yine tevekkül hakkında bizi bilgi sahibi olmamızı sağlayan Peygamberimiz (s.a.v)’in, bir sahâbî tarafından kendisine, “Devemi bağladıktan sonra mı tevekkül edeyim yoksa bağlamadan öncemi?” sorusuna: “*Önce bağla, deveni bağladıktan sonra tevekkül et.*” şeklinde cevap vermiş olması tevekkül etmeden önce tedbir alınması gerektiğini göstermektedir.⁹¹⁸ Hadislerde, Allah’ın aç karnına sabahlayıp akşama tok bir vaziyette ulaşan kuşları doyurması gibi kendisine tam bir teslimiyetle tevekkül edenlere de Allah’ın rızıklarını vereceği bildirilmiştir.⁹¹⁹ Bizzat kendisi tevekkül sahibi olan Peygamberimiz (s.a.v) de teheccüd namazı kıldığı sırada “*Allah’ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim ve sana yöneldim.*” diye dua etmiştir.⁹²⁰

Bir hadisinde Peygamberimiz (s.a.v): “*İnsanlar arasında en güçlü olmak isteyen her kimse Allah’a tevekkül etsin.*” buyurmuştur.⁹²¹ Bir başka hadisinde ise Peygamberimiz (s.a.v), Mi’rac’da birçok ümmetin kendisine gösterildiğini bunlar arasında kendi ümmetinin dağları ve ovaları doldurduğunu, onlar arasında da dağlama ile tedavi yapmayan, falcılık ve üfürükçülük gibi şeylere inanmayan ve Rablerine tevekkül edenlerden yetmiş bin kişinin sorgusuz sualsiz cennete gireceğinin kendisine bildirildiğini haber vermiştir.⁹²² Yine Peygamberimiz (s.a.v), güçlü bir Mü’minin zayıf bir Mü’minden daha değerli ve Allah’ın sevgisine daha layık olduğunu ifade etmiş, bir kişinin tam bir azimle yararlı olanı elde etmek için çalışmasını, güç bir durumla karşı karşıya kalınması halinde Allah’ın takdirine rıza göstermesini öğütlemiştir.

⁹¹⁶ Çağrı, “Tevekkül”, 41/1; Bazı peygamberlerin inançlarındaki kararlılıklarının ve tevekküllerinin örnek gösterildiği bazı âyetler için de ayrıca bk. ey-Yûnus, 10/71; el-Hûd, 11/56, 88; ey-Yûsuf, 12/67.

⁹¹⁷ Hanbel, *ez-Züh*, 419; Hanbel, *Kitâbü’z-Züh*, çev. Yunus Sevük, 671; Hanbel, *Züh*/*Züh* Hadisleri Külliyyatı, çev. Hüseyin Yıldız, 5/532.

⁹¹⁸ Çağrı, “Tevekkül”, 41/1.

⁹¹⁹ Gazâlî, *İhyâ ‘Ulûmi’ d-Dîn*, 4/448; Çağrı, “Tevekkül”, 41/1; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 273.

⁹²⁰ Çağrı, “Tevekkül”, 41/1.

⁹²¹ Hanbel, *el-Züh*, 359; Hanbel, *Kitâbü’z-Züh*, çev. Yunus Sevük, 570; Hanbel, *Züh*/*Züh* Hadisleri Külliyyatı, çev. Hüseyin Yıldız, 5/411.

⁹²² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 248; Gazâlî, *İhyâ ‘Ulûmi’ d-Dîn*, 4/448.

Peygamberimiz (s.a.v)'in bu tavsiyelerde bulunması tedbir ve çalışma ile tevekkül ve takdiri birlikte gözetmek gerektiğine işaretir.⁹²³

Ele almış olduğumuz terim bağlamında aktarılmış olan diğer rivayetler de tevekkülün önemini gerek tavsiyelerle gerek sunulan bakış açılarıyla ortaya konulmuştur. Bunlardan bazıları şöyledir: Bir adam Hasan-ı Basrî'ye gelerek bir yolculuğa çıkacağını söylemiş ve kendisine biraz yol azığı vermesini istemiştir. Hasan-ı Basrî de bu kişiye: “Ey Kardeşim! Her işini Allah’a havale et ki sen nerede olursan ol Allah sana yetişsin.” demiştir.⁹²⁴ Said b. Cübeyr, Allah’a tevekkülü, imanın tamamlayıcısı olarak değerlendirmiştir.⁹²⁵ Zünnûn el-Mısırî, Allah’ın kendisine takdir ettiğine güvenen kişinin üzülmeyeceğini söylemiştir.⁹²⁶ Hâtim el-Esam, şehvetin üç şeyde olduğunu belirterek bunların yeme, konuşma ve bakma arzusu olduğunu ifade etmiştir. Yeme arzusundan kurtulmanın yolunun da Allah’ın verdiği rızka güvenmekten geçtiğini söylemiştir.⁹²⁷ Abdurrahman es-Sülemî’nin rivayet ettiğine göre bazı büyükler, Allah’ın kullarının özelliklerinden bahsederken Onların Allah’a tevekkül ettiğini ve O’na güvendiklerini ifade etmişlerdir.⁹²⁸ Süfyân’dan aktarıldığına göre de Lokman, oğluna tavsiyede bulunurken, dünyanın derin bir deniz olduğunu ve bu denizde birçok insanı boğulduğunu, kendisinin ise bu denizde gemisinin takvâ, donanımının Allah’a iman, yelkeninin ise tevekkül olmasını, böylece de kurtulacağını umduğunu söylemiştir.⁹²⁹ Serî, insanın karşısına çıkan üç durumun olduğundan bahsetmiş, bunların; doğru olduğu açık olan, helâka götüren ve durumu kapalı olan şey olduğunu ifade etmiştir. Durumu kapalı olan hakkında da onda duraksamak, duruma Allah’a havale etmek, Allah’ı rehber edinmek, ihtiyacı sadece O’na arz etmek Allah ile yetinip başkasına el açmamak gerektiğini dile getirmiştir.⁹³⁰

3.15.5. Tasavvuf Klasiklerinde Tevekkül

Tasavvuf klasiklerinde Serrâc, *el-Lüma*’sında tevekkülü ele almış olup bu terime “Makamlar” arasında yer vermiş olup burada tevekkülün üç derecesi olduğunu belirtmiştir. Birincisi; Mü’minlerin tevekkülü, ikincisi; havâssın tevekkülü, üçüncüsü ise

⁹²³ Çağrı, “Tevekkül”, 41/1.

⁹²⁴ Hanbel, *ez-Zühd*, 322; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 510; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/338.

⁹²⁵ Hanbel, *ez-Zühd*, 26; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 47; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/428; Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 172; Serî, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/248.

⁹²⁶ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 161; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 57.

⁹²⁷ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 284; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 155.

⁹²⁸ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 462, 463; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 340.

⁹²⁹ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd el-Kebîr*, 529; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 398.

⁹³⁰ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 407.

havâssu'l-havâssın tevekkülü olup eserinde, bunlar hakkında mutasavvıfların cevaplarına yer vermiştir.⁹³¹

Kelâbâzî de *Ta'arruf* adlı eserinde tevekkül terimini “Sûfilerin Makâmları” arasında ele almış olup burada terim hakkında birçok sûfinin görüşüne yer vermiştir.⁹³² Sühreverdî de *Avarifü'l-Maârif* adlı eserinde, “Makâmlar Hakkında Sûfilerin Görüşleri” başlığı altında, tevekkül terimini ele alıp burada terim hakkında birçok mutasavvıfın görüşüne yer vermiştir.⁹³³

Kuşeyrî de öncekiler gibi söz konusu terimlerden tevekkülü eserine almış olup bu terime *Risâlesi*'nde “Sufilerin Makâm ve Hâlleri” arasında değinmiştir. Tevekkül başlığı altında, tevekkülün Mü'minin sıfatı, teslimin evliyanın sıfatı, tefvizin ise tevhid sahibi olanların sıfatı olduğu bilgisini paylaşmıştır. Şu hâlde tevekkül avâmın, teslîm evliyânın, tefviz ise havâssu'l-havâssın sıfatıdır. Aynı zamandır tevekkül bütün peygamberlerin, teslîm İbrahim (a.s)'ın, tefviz ise Peygamberimiz (s.a.v) Hz. Muhammed (s.a.v)'in sıfatıdır.⁹³⁴

Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinde tevekkül terimine, “Muâmelât” kısmında yer vermiş olup bu terimin, üç derecesi olduğunu söylemiştir. Ona göre tevekkülün birinci derecesi; istekle birlikte tevekküldür. İkinci derecesi; tevekkülü doğru hale getirmeye çalışmak, nefsi küçük düşürmek, vâcibleri korumaya doğru yönelmek amacıyla sebebi görmezden gelerek isteği bir tarafa bırakmak, üçüncü derecesi ise tevekkülü bilmekle beraber onun illetinden kurtulmaya dayanan tevekküldür.⁹³⁵

Gazâlî, *İhyâ*'sında tevekkülün aslının tevhid olduğunu ifade ederek tevhid ve tevekkülü birlikte ele almıştır. Tevekkül hakkında “Tevekkülün Fazileti, Tevekkülün Hâli, Tevekkül Hâli ile İlgili Olarak Şeyhlerin Sözleri, Tevekkül Edenlerin Amelleri, Aile Sahibi Olanların Tevekkülü, Sebeplere Bağlanmakta Mütevekkillerin Hâllerinin Darb-ı Mesellerle Açıklanması, Mütevekkilînin Malları Çalındığı Vakitteki Âdâbı, Bazı Hâllerde Tedeviyi Terk Etmenin Makbul Olup, Peygamberin Fiiline Münafî Olmadığı ve Tevekkülün Kuvvetine Delalet Ettiği, Hastalığı Açıklayıp Gizlemekte Tevekkül Edenlerin Hâlleri”, başlıkları altında geniş bilgi vermiştir.⁹³⁶

⁹³¹ Serrâc, *el-Lüma'*, 50-52.

⁹³² Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 165-167.

⁹³³ Sühreverdî, *Avarifü'l-Maârif*, 3/921-923.

⁹³⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 252.

⁹³⁵ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 88, 89. Tevekkül kavramı ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, 2/104-125.

⁹³⁶ Gazâlî, *İhyâ 'Ulûmi'd-Dîn*, 4/446-450, 475-529.

3.16. Vera'

3.16.1. Sözlük Anlamı

Takvânın farklı bir boyutunu ifade eden vera' sözlükte; “sakınmak, kaçınmak, çekinmek, el çekmek, uzak durmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁹³⁷

3.16.2. Terim Anlamı

Tasavvufi bir terim olarak vera'; haramdan ve gûnahtan sakınmak, şüpheli şeylerden Allah'a karşı duyulan korku ve hürmet sebebiyle oldukça uzak durmak, takva, mübah ve mekruhlarda bile titiz davranmak, helal ve mübahlarda ihtiyaçtan fazlasını terk etmek, ağızdan kalbe giren ve çıkanın Allah ve Rasûlünün sevdiği şeyler olmasına dikkat etmek, kişinin gazap ya da rıza hâlinde gayriyi konuşmayıp bütün gayretini Allah'ın rızasına yöneltmesi, abidin kalbine rızık düşüncesinin gelmemesi gibi manalar taşımaktadır.⁹³⁸

Vera' hakkında yapılan diğer bazı tanımlara baktığımızda; İbrahim b. Edhem (ö. 161/778) vera'ı, “Fuzulî ve lüzumsuz şeyleri (yani mâlâyânîyi) terk etmek olarak tanımlamış⁹³⁹ ve bir kişide hırs ve tamahın az olmasının o kişiyi sâdk ve vera'ya ulaştıracağını söylemiştir.⁹⁴⁰ Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 215/830) vera'ı, “Allah'ın hoş görmediklerinden uzaklaşmak” olarak isimlendirmiştir.⁹⁴¹ Şiblî, “Vera', Allah hariç her şeyden şiddetle sakınmaktır.” demiştir.⁹⁴²

Ebû Bekir Muhammed b. Ali Kettânî, vera'ın edebe sarılmak, nefsi korumak olduğunu söylemiş, İbrahim el-Havvâs, vera'ı, kişinin kızgın da olsa sakın de olsa her zaman hak üzere konuşması ve Allah'ı razı etmeye ihtimam göstermesi olarak açıklamıştır.⁹⁴³ Ebû Ali Hasan b. Ali de “Vera', şüpheli şeyler karşısında durmaktır.” demiştir.⁹⁴⁴ Yahyâ b. Muâz da benzer şekilde vera'ın şüpheli olan şeylerden kaçınmak olduğunu söylemiş ve devamında vera'ın Allah'ın zâtı ile ilgili bilgilerin sınırında durmak, tevile kaçmamak olduğunu ilave etmiştir.⁹⁴⁵

⁹³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4814; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 4/364; Asım Efendi, “Vera'”, 4/3542; Süleyman Uludağ, “Vera'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/49; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 321; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 157; Karaman vd. “Vera'”, 692; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 370.

⁹³⁸ Şimşek, “Vera'”, 379; Uludağ, “Vera'”, 43/49; Uludağ, “Vera'”, 379; Cebecioglu, “Vera'”, 524; Karaman vd. 692; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 157; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 321; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 370, 371.

⁹³⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 203; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 321.

⁹⁴⁰ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 161; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 58.

⁹⁴¹ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 322.

⁹⁴² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 204.

⁹⁴³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 504; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 382.

⁹⁴⁴ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 531; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 401.

⁹⁴⁵ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 501; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 379.

3.16.3. Kur’ân-ı Kerim’de Vera’

Vera’ terimi kök itibariyle Kur’ân-ı Kerîm’de bulunmamakla birlikte, bazı âyetlerin manası itibariyle vera’ ile irtibatlandırıldığı rivayet edilmiştir.⁹⁴⁶ Bunlardan bir tanesi “*Elbiseni temizle!*”⁹⁴⁷ şeklinde meâl edilmiş olup, bu âyetin vera’ başlığı altında ele alınmasının sebebi olarak, haramların da pisliklerden sayılıyor olması ileri sürülmüştür. Ancak genel yorumlara bakıldığında bu âyetin daha çok ahlâk terimi ile alakalı olduğu bildirilmiştir.⁹⁴⁸

3.16.4. Hadislerde ve Kitâbü’z-Zühdlere Vera’

Kök itibariyle Kur’ân’da geçmeyen vera’, hadislerde birçok yönden detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Peygamberimiz (s.a.v)’in bu yönde buyurduğu hadis-i şerîflerinden bazıları şöyledir:

“*Dinimizde en hayırlı durum vera’lı olmaktır.*”⁹⁴⁹

“*Dinin başı vera’dır.*”⁹⁵⁰

“*Ey Ebû Hureyre! Vera’ sahibi ol ki insanların en âbidi olasın.*”⁹⁵¹

“*Vera’dan daha kolay ve daha sağlam bir yol görmedim.*”⁹⁵²

“*İnsanın kendini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi, onun, iyi bir Müslüman olduğunun göstergesidir.*”⁹⁵³ Peygamberimiz (s.a.v)’in bu hadisinin vera’ın tüm manalarını kapsadığı söylenmiştir. Nitekim bu hadis, bir kişinin kendisini ilgilendirmeyen, konuşma, bakma, dinleme, tutma, yürüme, düşünme ve diğer bütün zâhirî-bâtınî hareketleri kapsamaktadır.⁹⁵⁴

Vera’ zühdün başlangıcı sayılmaktadır. Çünkü vera’, şüpheliyi; zühd ise ihtiyacın fazlasını terk etmektir. Sakıncalı olan şeyleri terk edip şüpheli şeylerden kaçmak, kişiyi nefis muhasebesine hazırlar.⁹⁵⁵ Nitekim, Ebû Süleyman ed-Dârinî, vera’ sahibi olmanın zühdün başı olduğunu söylemiştir.⁹⁵⁶ İbrâhim b. Ethem, “Vera’ insanı dünyada zühde ulaştırır demiştir.”⁹⁵⁷ Zünnûn el-Mısırî’den rivayet edildiğine göre, vera’a hâkim olmadan

⁹⁴⁶ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 322.

⁹⁴⁷ el-Müddesir, 74/4.

⁹⁴⁸ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 322, 323; Cevziyye, *Medâricu’s-Sâlikîn*, 2/21.

⁹⁴⁹ İbn Abdî, *el-Kâmil*’den naklen, Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd el-Kebîr*, 493; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 369.

⁹⁵⁰ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*’den naklen, Serrâc, *el-Lüma’*, 44; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 323; Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 369.

⁹⁵¹ İbn Mâce, “Zühhd”, 24 (N0. 4217).

⁹⁵² Buhârî, “Buyu”, 3.

⁹⁵³ Tirmizî, “Zühhd”, 11 (No. 2317); İbn Mâce, “Fiten”, 12 (No. 3976).

⁹⁵⁴ Cevziyye, *Medâricu’s-Sâlikîn*, 2/22.

⁹⁵⁵ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 157.

⁹⁵⁶ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 373; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 204; Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, 3/904.

⁹⁵⁷ Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd el-Kebîr*, 497; Beyhakî, *Kitâbü’z-Zühhd*, çev. Seyithan Bilge, 373.

zühdün talep edilemeyeceği ve vera'ın tövbe olduğu ifade edilmiştir.⁹⁵⁸ Yahyâ b. Muâz da vera'ı olmayan kişinin zahid olamayacağını söylemiştir.⁹⁵⁹

Vera' hakkında aktarılmış olan diğer rivayetlere baktığımızda;

Hz. Ömer (r.a), dinin ancak vera' olduğunu söylemiştir.⁹⁶⁰

İshâk b. İbrâhim'in babasına vera'ın asılının ne olduğu sorulmuş, o da helal yiyip fakirlere hizmet etmek olduğunu söylemiştir.⁹⁶¹ Abdullah b. Muallim de vera'ın aslı için şeriata tabi olup muhalefet etmemek olduğunu söylemiştir.⁹⁶² Şeyh Ali Ebû Dekkâk'tan rivayet edildiğine göre de taatin aslı vera', vera'ın aslı da takvâdir.⁹⁶³

Bir adam Yûnus b. Ubeyd'e vera'ın hedefini sormuş o da: "Her an nefis muhasebesi yapıp her çeşit şüphelerden uzak durmaktır." cevabını vermiştir.⁹⁶⁴

İbrahim b. Edhem'e vera'ın ne ile tamamlandığı sorulmuş bu soruya karşılık o da: "Kalpteki bütün huyların düzeltilmesiyle, kalpte günahlar dolayısıyla oluşan ayıpları tedavi etmekle tamamlanır." demiştir.⁹⁶⁵

İbrâhim b. Şeybân, oğluna nasihat ederken vera'ı bâtinî edepleri öğrenmek için kullanmasını tavsiye etmiştir.⁹⁶⁶

İbrâhim Hevâş'tan rivayet edildiğine göre vera', Allah'tan korkmaya delildir.⁹⁶⁷

Zünnûn el-Mısırî'den aktarıldığına göre, üç şey vera'ın alâmeti olup bunlar; mal ve bedene zararlı olma ihtimalinden şüphe duyulan şeyi terk etmek, farz olan zekâtı fazlaca verip eksik olmasından kaçınmak, kalbin bozulacağından korkarak boş işleri terk etmektir.⁹⁶⁸

Yahyâ b. Muâz'dan rivayet edildiğine göre de vera' zâhir ve bâtin olarak iki şekildedir. Zâhir olan vera'; yalnızca Allah için hareket etmek, bâtin olan vera' ise Allah haricinde hiç kimsenin kalbe girmemesidir.⁹⁶⁹

Serî b. el-Mugallis es-Sakatî, vakti zamanında vera' sahibi olan 4 kişiden bahsetmiş ve bunların; Huzeyfe el-Mar'aşî, İbrahim b. Ethem, Yûsuf b. Esbât, Süleyman Havvâs olduğunu söylemiştir.⁹⁷⁰

⁹⁵⁸ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 497; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 374.

⁹⁵⁹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 145; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 38.

⁹⁶⁰ Hanbel, *ez-Zühed*, 155; Hanbel, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Yunus Sevük, 251; Hanbel, *Zühed/Zühed Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/34,

⁹⁶¹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 497, 498; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 375.

⁹⁶² Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 498; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 375.

⁹⁶³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 499; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 376.

⁹⁶⁴ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 498, 499, 501; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 376, 379.

⁹⁶⁵ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 497; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 374.

⁹⁶⁶ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 497, 498; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 374.

⁹⁶⁷ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 499; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 377; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, 3/904.

⁹⁶⁸ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 502; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 380.

⁹⁶⁹ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 503; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 381; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 204.; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 172.

⁹⁷⁰ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 503, 504; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev. Seyithan Bilge, 382; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 204.

Vera hakkında zühd kitaplarından daha birçok rivayeti aktarmak mümkündür. Ancak tezimiz kapsamında yeterli olacağı kanâatiyle söz konusu terimi tasavvuf klasiklerinde ele almaya geçiyoruz.

3.16.5. Tasavvuf Klasiklerinde Vera'

Klasiklerin çoğunda yer alan vera', Serrâc'ın *Lüma*'sında "Makamlar" arasında yer almıştır. Serrâc burada vera'ın üç tabaka olduğundan bahsetmiştir. Bunlardan birincisi; haram ve helâl oluşu açık bir şekilde belli olan şeyler arasında kalan ve kesin olarak haram ve helâl denilemeyen şüphelilerden sakınanları kapsamaktadır. İkincisi; eli bir şeye uzandığında kalbiyle ona vakıf olarak göğsü daralan kişilerin vera'ını içine almaktadır. Üçüncüsü ise âriflerin ve vecd ehlinin mertebesi olmaktadır.⁹⁷¹

Kelâbâzî, *Ta'arruf* adlı eserinin "Tasavvuf Istılahları" bölümünde vera' terimini "Mücâhede" terimi ile birlikte ele almış olup burada terim hakkında birçok sûfinin görüşüne yer vermiştir.⁹⁷²

Kuşeyrî, *Risâlesi*'nde vera' terimine "Sûfilerin Makâm ve Hâlleri" bölümünde yer vermiş olup burada terim hakkında ilgili hadis ve birçok sûfî görüşüne değinmiştir.⁹⁷³

Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinin "Giriş" kısmında yer vermiş olduğu vera' hakkında halk için zühd makâmının sonu, mürid içinse başlangıcı olduğunu söylemiş, ardından vera'ın üç derecesi olduğundan bahsetmiştir. Ona göre vera'ın birinci derecesi; nefsi korumak, iyilikleri artırmak ve imanı korumak için kötü ve çirkin olan şeylerden uzak durmaktır. İkinci derecesi; sâfiyetini sürekli koruyabilmek, takvâ üzere olabilmek, alt seviyeye düşürecek fiillerden sakınabilmek, sınırı aşmak gafletinden kurtulabilmek için de yapılmasında sakınca olmayan konularda aşırıya gitmemektir. Üçüncü derecesi ise zamanı zayi etmeye sebep olan her şeyden tefrikaya bağlanmaktan ve cem hâline mâni olan engelden kaçınmaktır.⁹⁷⁴

Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif* adlı eserinin "Makamlar Hakkında Sûfilerin Görüşleri" bölümünde ele almış olduğu vera' hakkında ilgili hadis ve sûfî görüşüne yer vermiştir.⁹⁷⁵

⁹⁷¹ Serrâc, *el-Lüma*', 44, 45.

⁹⁷² Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 229-232.

⁹⁷³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 203-207.

⁹⁷⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 78, 79.

⁹⁷⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, 3/ 903, 904.

3.17. Zikir

3.17.1. Sözlük Anlamı

Tasavvufun en temel terimlerinden biri olan zikir sözlükte; “bir şeyi unutmayıp hatırdı tutmak, anmak, yad etmek, zihinde tutmak” anlamlarına gelmektedir.⁹⁷⁶

3.17.2. Terim Anlamı

Tasavvufi bir terim olarak zikir, Allah’ı anmak, O’nu unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtulmak manalarında kullanılmaktadır.⁹⁷⁷ Aynı zamanda zikir, Allah’ı belirli kelime ve cümlelerle hatırlamak, sevginin çokluğu için ya da korku içinde gaflet meydanından çıkıp müşâhede fezasına girmeyi ifade etmekte olup⁹⁷⁸ Allah kelimesini ve tekbir, tehlil, tesbih, tahmid cümlelerini tekrarlamak demektir.⁹⁷⁹ Daha açıklayıcı bir ifade ile bir kişinin, hem dünya hem de âhiret mutluluğu elde edebilmesi için Allah’ın “zât” ismini zikrederek, vakitlerini boş ve gaflet içerisinde geçirmemek amacıyla gerek bir kâmil mürşidden alarak gerek Kur’ân ve Sünnet’in edep ve ölçülerine uygun olarak yetkili kişilerden usulü ve şekliyle öğrenerek tesbih ve muhtelif esmâ-yı hüsnâ-yı dile getirmesidir.⁹⁸⁰

3.17.3. Kur’ân-ı Kerîm’de Zikir

Kur’ân-ı Kerîm’de türevleriyle 256 yerde geçen zikir kelimesi,⁹⁸¹ itaat ve amel,⁹⁸² dil ile zikir,⁹⁸³ kalp ile zikir,⁹⁸⁴ bir şeyi başka bir kimseye hatırlatma,⁹⁸⁵ hıfz, saklama,⁹⁸⁶ şeref,⁹⁸⁷ vaaz,⁹⁸⁸ haber,⁹⁸⁹ vahiy,⁹⁹⁰ Kur’ân,⁹⁹¹ Tevrat,⁹⁹² levh-i mahfuz,⁹⁹³ beyan,⁹⁹⁴

⁹⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1507; Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 2/74; Asım Efendi, “ez-Zikir”, 2/1963; Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi*, 114; Uludağ, “Zikir/Zikir”, 393; Cebecioğlu, “Zikir”, 546; Karaman vd. Zikir”, 715; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 134; Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/409; Mehmet Kasım Özgen, “Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (Aralık 2023), 219.

⁹⁷⁷ Öngören, “Zikir”, 44/409; Uludağ, “Zikir/Zikir”, 393; Karaman vd. “Zikir”, 715; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 134.

⁹⁷⁸ Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi*, 114.

⁹⁷⁹ Karaman vd. “Zikir”, 715.

⁹⁸⁰ Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi*, 114.

⁹⁸¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 162.

⁹⁸² el-Bakara, 2/152.

⁹⁸³ el-Âl-i İmrân, 3/191; el-Bakara, 2/200; en-Nisâ, 4/103; el-Ahzâb, 33/41.

⁹⁸⁴ el-Âl-i İmrân, 3/135.

⁹⁸⁵ ey-Yûsuf, 12/42; el-Meryem, 19/41.

⁹⁸⁶ el-Bakara, 2/63, 231; el-Âl-i İmrân, 3/103; el-A’râf, 7/171.

⁹⁸⁷ el-Enbiyâ, 21/10; el-Mü’minün, 23/71; ez-Zuhuruf, 43/44.

⁹⁸⁸ el-En’âm, 6/44; ey-Yâsîn, 36/16; el-Kâf, 50/45, el-Ğâşîye, 88/21.

⁹⁸⁹ el-Kehf, 18/83; el-Enbiyâ, 21/24; es-Saffât, 37/168.

⁹⁹⁰ es-Sâd, 38/8; es-Saffât, 37/3; el-Mürselât, 77/5.

⁹⁹¹ el-Enbiyâ, 21/50; ez-Zuhuruf, 43/5.

⁹⁹² el-Enbiyâ, 21/7; en-Nahl, 16/43.

⁹⁹³ el-Enbiyâ, 21/105.

⁹⁹⁴ el-el-Â’râf, 7/63; es-Sâd, 38/1.

tefekkür,⁹⁹⁵ beş vakit namaz,⁹⁹⁶ ikinci namazı⁹⁹⁷ gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁹⁹⁸ Bu âyetler arasında mutasavvıfların da eserlerinde zikir terimine delil olarak sunmuş olduklarını bizim de ele almamız gerekirse bunlardan bazıları şöyledir:

“*Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin.*”⁹⁹⁹ Bu âyet, Allah'ın çok zikredilmesini emretmekte olup, tasavvuf yolunun önemli bir rüknü, temel direği mesabesinde olan zikir terimi için mutasavvıfların dayandığı temel kaynak konumunda olmuştur.¹⁰⁰⁰

“*Onlar hem ayaktayken hem otururken hem de yanları yatarken Allah'ı zikrederler.*”¹⁰⁰¹ Mutasavvıflar bu âyetin her hâl ve durumda dil veya kalp ile zikredilmesi konusunda teşvik niteliği taşıdığı kanâatine varmışlardır.¹⁰⁰²

“*Öyleyse yalnız beni zikredin ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.*”¹⁰⁰³ Mutasavvıflar, bu âyeti, kulun Allah'ı zikretmesinin karşılığında Allah'ın da kulunu zikretmesi ve bunun kul için büyük bir mükâfat olduğu yönünde değerlendirmişlerdir.¹⁰⁰⁴ Âyette geçen zikrin Allah'a itaat ve sâlih amel taşıdığı söylenmiş¹⁰⁰⁵ aynı zamanda âyet, “*Emirlerimi yerine getirerek yasaklarımdan da kaçınmak kaydıyla itaat ile beni anın, ben de sizi rahmet ve mağfiretimle zikredeyim.*” şeklinde açıklanmıştır.¹⁰⁰⁶

“*Kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.*”¹⁰⁰⁷ Bu âyet, Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin dünyada zühd ehlini iki sınıfa ayırıp ikinci sınıfın özelliklerinin ardından ifade edilmiştir. Şöyle ki Dârânî'ye göre iki sınıf olan zühd ehlinden, birinci sınıftakiler, dünyadan uzaklaşırlar fakat ahret mana kapısı kendilerine açılmaz. İkinci sınıfta olanlar ise dünyadan uzak olup âhret kapısı kendilerine açık olanlardır. Bunlar için dünyada kalıp Allah'ı zikretmekten daha sevimli bir şey bulunmamaktadır.¹⁰⁰⁸ Onların bu hâlini anlatan da zikredilen âyet olmuştur.

3.17.4. Hadislerde ve Kitabü'z-Zühdlerde Zikir

Kur'ân-ı Kerîm'de âyetlerde geçmekte olan zikir terimi ile ilgili pek çok hadis-i şerîf de bulunmakta olup bunlardan bazıları da şöyledir:

⁹⁹⁵ es-Sâd, 38/32; et-Tekvir, 81/27; ey-Yâsîn, 36/69.

⁹⁹⁶ el-Bakara, 2/239; en-Nûr, 24/37; el-Münâfikûn, 63/9.

⁹⁹⁷ es-Sâd, 38/32; el-Cuma, 62/9.

⁹⁹⁸ Mukatî'l b. Süleyman, *Vücûh ve'n-Nezâir*, 59-63; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 134, 135.

⁹⁹⁹ el-Ahzâb, 33/41.

¹⁰⁰⁰ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 135.

¹⁰⁰¹ el-Âl-i İmrân, 3/191.

¹⁰⁰² Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 136.

¹⁰⁰³ el-Bakara, 2/152.

¹⁰⁰⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 254; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 301; Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, 1/845; Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi*, 114.

¹⁰⁰⁵ Mukatî'l b. Süleyman, *Vücûh ve'n-Nezâir*, 59; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 137.

¹⁰⁰⁶ Taberî, *Tefsîrî'l-Taberî*, 2/695; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 137.

¹⁰⁰⁷ er-Ra'd, 13/28.

¹⁰⁰⁸ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed el-Kebîr*, 148, 149; Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühed*, çev., Seyithan Bilge, 41.

Peygamberimiz (s.a.v): “Allah’ı zikretmek için bir grup toplanınca mutlaka onları melekler çevreler; onların üzerlerine sekînet iner; onları rahmet sarar ve Allah onları katında bulunanlar arasında zikreder.”¹⁰⁰⁹ buyurmuştur.¹⁰¹⁰ Diğer bir hadisinde, “Kulum beni zikretmeye ve dudaklarını zikrimle hareket ettirmeye devam ettikçe ben onunlayım.”¹⁰¹¹ buyurmuştur.¹⁰¹² Yine Peygamberimiz: “Allah’ı sürekli zikreden bir diliniz, Allah’ın nimetlerine şükrederek kulluk yapan bir kalbiniz ve âhiretiniz için size yardımcı olacak bir eşiniz olsun.”¹⁰¹³ buyurmuştur.¹⁰¹⁴

Bir diğer hadislerinde de Peygamberimiz,

*“Amellerinizin en hayırlısı, Rabbinizin katında en temizi, derecenizi en çok yükselten, altın ve gümüş infak etmekten ve düşman ile boğaz boğaza mücadele ederek sizin düşmanı, düşmanın sizi öldürmesinden daha faziletli olanı Allah’ı zikretmektir.”*¹⁰¹⁵ *“Yeryüzünde Allah Allah... denildikçe kıyamet kopmayacaktır. Dünya zikir sayesinde ayakta durmaktadır.”*¹⁰¹⁶

buyurmuştur.¹⁰¹⁷

Aktarılmış olan hadislerden zikir hakkında; gizli yapılan zikrin daha hayırlı olduğunu, Allah’ın zikredildiği meclisin kazançlı olduğunu, Allah’ı zikrettikçe Allah’ın da kulunu andığını ve ona rahmet ettiğini, onu kendi katında olanlar arasında saydığını, koruyup yardımcı olduğunu, meleklerin Allah’ı zikreden grupların yanına gittiklerini öğreniyoruz. Bunlar haricinde Peygamberimiz (s.a.v)’e sorulan soruların cevabında ya da kendisinden istenilen nasihatlerde yine Allah’ı zikretmeyi bulabiliyoruz. Nitekim, Ebû Saîd el-Mukri’den nakledildiğine göre Peygamberimiz (s.a.v)’e hangi mücahidin sevabının daha azim olduğu sorulmuş, Peygamberimiz (s.a.v) buna cevaben “Allah’ı en çok zikredeninki daha azimdir.” demiştir.¹⁰¹⁸ Muâz, Peygamberimiz (s.a.v)’den kendisine bir öğüt vermesini istemiş, Peygamberimiz (s.a.v) de ona, Allah’a ibâdet etmesini, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamayı, her durumda Allah’ı zikretmesini söylemiştir.¹⁰¹⁹

¹⁰⁰⁹ Müslim, “Zikir, Dua, Tevbe”, 8 (No. 2700); Tirmizî, “Zikir ve Dua”, 44 (3675).

¹⁰¹⁰ Mübârek, *Kitâbü’z-zühd ve’r-Rekâik*, 281; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 298; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/387.

¹⁰¹¹ Müslim, “Zikir, Dua ve Tevbe”, 4 (No. 2675); Tirmizî, “Zikir ve Dua”, 132 (No. 3603).

¹⁰¹² Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 287; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 307; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/400.

¹⁰¹³ Tirmizî, “Tefsir”, 9 (No. 3396); İbn Mâce, “Nikâh”, 27 (No.2047).

¹⁰¹⁴ Hanbel, *ez-Zühd*, 26; Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Yunus Sevik, 48; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 4/428.

¹⁰¹⁵ Tirmizî, “Da’avât”, 6 (No. 3367); İbn Mâce, “Edeb”, 53 (No. 3790).

¹⁰¹⁶ Müslim, “İman”, 66 (No. 234).

¹⁰¹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 301.

¹⁰¹⁸ Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, 396; Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 445; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/602.

¹⁰¹⁹ Serî, *Kitâbü’z-Zühd Hadislerle İslami Hayat*, çev. Faik Akcaoglu - Musa Akpınar, 307; Serî, *Kitâbü’z-Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hasan Yıldız, 3/464.

Değinilen âyet ve hadislerden sonra zühd kitaplarında zikir hakkında aktarılmış olan diğer bazı rivayetlere de baktığımızda, onların bir kısmı da şu şekildedir:

Enes b. Mâlik, üzerinde namaz kılınarak ya da zikir yapılarak Allah'ın anıldığı her toprak parçasının, etrafında bulunan diğer yerlere bununla övündüğünden bahsetmiştir.¹⁰²⁰

Ebû'd-Derdâ, dilleri Allah'ın zikriyle ıslanan kişilerin, cennete gülümseyerek geleceklerini ifade etmiştir.¹⁰²¹

Abdullah b. Amr, Allah'ı zikretmek için bir araya gelen bir topluluğu, Allah'ın kendilerinden çok daha değerli bir toplumda andığından bahsetmiştir.¹⁰²²

Âsım b. Ahval, İbn Sirin'in dilinden düşürmediği zikirleri aktarmış olup bunlar; "Sübhanellahi'l-Azîm ve Sübhânellahi ve bihamdihi"dir.¹⁰²³

Sabit de Huleyd-i Asri'nin mahalle mescidinde namaz kıldıktan sonra güneş doğuncaya kadar Allah'ı zikrettiğini haber vermiştir. Sonrasında Huleyd-i Asri, evine gidip ailesine söyleyip yemeğini de yedikten sonra odasının kapısını kilitleyerek orada zikrine devam etmiştir. Söyledikleri arasında yer alan ifadelerde "Merhabalar! Rabbinin meleklerine merhabalar. Bismillah, Allah'a yemin olsun ki bugün kendi nefsim adına sizi hayra şahit tutacağım." ya da "Sübhanellah, elhamdülillah, la ilâhe illallah, Allah'u ekber" ifadeleri yer almakta olup gözleri dayanıncaya kadar veya namaz vakti gelene kadar bu şekilde söyleyerek Allah'ı zikretmiştir.¹⁰²⁴

Fudayl b. İyâz, ezanı duyduğunda yoldan mescide giderken "Şüphesiz Allah'tan geldik yine dönüş Allah'adır." diyerek yürüdüğünü söylemiş ve bunu Rabbinin zikretmekten kimse kendisini alıkoymasın diye yaptığını ifade etmiştir.¹⁰²⁵

Ebû Süleyman ed-Dârânî de Allah'ı zikretmekten alıkoyan aile, mal ve çocuğun uğursuz olduğunu söylemiştir.¹⁰²⁶ Bu şekilde zikir terimi hakkında zühd kitaplarında yer alan daha birçok rivayeti aktarmak mümkündür. Ancak çalışmamız kapsamında yeterli olacağı kanâatiyle bu kadarıyla yetiniyoruz.¹⁰²⁷

¹⁰²⁰ Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd ve 'r-Rekâik*, 131; Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd ve 'r-Rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, 104; Mübârek, *Zühd ve Rekâik Kitabı/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız, 1/136.

¹⁰²¹ Hanbel, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 271;

¹⁰²² Hanbel, *ez-Zühd*, 169; Hanbel, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 295. Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/55.

¹⁰²³ Hanbel, *ez-Zühd*, 266; Hanbel, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 421; Hanbel, *Zühd/Zühd Hadisleri Külliyyatı*, çev. Hüseyin Yıldız, 5/232.

¹⁰²⁴ Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühd el-Kebîr*, 195; Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 80, 81.

¹⁰²⁵ Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühd el-Kebîr*, 190, 191; Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 77.

¹⁰²⁶ Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühd el-Kebîr*, 201; Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 86.

¹⁰²⁷ Zikir kavramı hakkında bilgi alınabilecek diğer bazı rivayetler için ayrıca bk. Beyhakî, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Seyithan Bilge, 47, 49, 371; Hanbel, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Yunus Sevrük, 642.

3.17.5. Tasavvuf Klasiklerinde Zikir

Zikir terimini tasavvuf klasiklerinde de incelediğimizde söz konusu terimi Serrâc, *Lûma*’sında, “Tasavvufta Âdâb” bölümünde, “Bâzı Meseleler ve Açıklamaları” başlığı altında, “Zikir Meselesi” alt başlığı ile ele almış ve burada kendisine zikrin ne olduğu sorulan İbn Salim’in açıklamalarına yer vermiştir. Ona göre zikir üç çeşittir ve bunlardan birincisi; dil ile yapılan zikir olup bunun sevabı ondur. İkincisi kalp ile yapılan zikirdir ki bunun yedi yüz sevabı vardır. Üçüncüsünün ise sevabı ölçülüp tartılamayacak bir zikir olup bu, Hakk’a yakınlık nedeniyle muhabbet ve hayâ ile dolmaktır. Aynı zamanda Serrâc eserinde, terim hakkında ilgili âyetlere ve farklı sûfî görüşlerine de yer vermiştir.¹⁰²⁸

Kelâbâzî, *Ta’arruf* adlı eserinde zikir terimine, “Sûfîlerin Makâmı” arasında yer vermiş olup burada terim hakkında birçok sûfî görüşüne değinmiştir.¹⁰²⁹

Kuşeyrî *Risâlesi*’nde, “Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri” bölümünde yer verdiği zikir hakkında dilin zikri ve kalbin zikri olmak üzere iki çeşit zikir olduğunu söylemiştir. İnsan, kalbin daimî zikri mertebesine lisan zikri ile ulaşır. Tesirli olan ise kalp zikridir. Bu durumda hem dil hem kalp ile zikir hâlinde olursa bir kul, sülûk hâlindeki vasfı itibarıyla kemâle ulaşmış olur. Bu bilgilere dahil olarak Kuşeyrî eserinde, ilgili âyet, hadis ve sûfî görüşleriyle terim hakkında detaylı bilgi vermiştir.¹⁰³⁰

Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn* adlı eserinin “Usûl” kısmında yer verdiği zikir hakkında nisyan ve gafletten kurtulmaktır diyerek zikrin üç derecesi olduğundan bahsetmiştir. Ona göre zikrin birinci derecesi; övgü, dua ve Hakk’ın hukukuna riâyetten ibaret olan zâhirî zikirdir. İkinci derecesi; gizli zikir olup bu, füturdan şuhûda mâni olan perdelerden kurtulmak, şuhûd ile kalmak ve müsamerenin yani hakk’ın huzurunda bulunma bilincinin devam etmesidir. Üçüncü derecesi ise hakikî zikir olup bu, Hakk’ın seni zikrettiğinin şuhûduna varman, kendi zikrini müşahededen kurtulman ve zikre devam ederken zikreden iftirasını bilmektir.¹⁰³¹

Gazâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn* adlı eserinin Rub’u’l-İbâdât kısmının dokuzuncu kitabını Kitâbü’z-Zikr ve’d-Da’avât olarak ayırmış burada zikir hakkında detaylı bilgi paylaşımında bulunmuştur.¹⁰³²

¹⁰²⁸ Serrâc, *el-Lûma*, 253, 254.

¹⁰²⁹ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 169-172.

¹⁰³⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 301-305.

¹⁰³¹ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, 110; Zikir kavramı için ayrıca bk. Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn*, 2/360-371.

¹⁰³² Gazâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn*, 1/843-873.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İslam düşüncesinin tarihsel ve kavramsal gelişim sürecinde önemli bir yer tutan zühd, ibâdet ve ahlâk terimleri, kişinin Allah ile olan ilişkisini anlamlandırmasında ve içselleştirmesinde temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada “Kitâbü’z-Zühdlerde Tahalluk Terimleri” başlığı altında özellikle zühdün tarihsel gelişimi, tanımı ve pratikteki yansımaları ile ibâdet ve ahlâk terimlerinin sûfî düşünce içindeki yeri bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırma sonucunda ulaşılan temel bulgularımız bizi, söz konusu terimlerin yeniden gündeme getirilerek zühd anlayışını hatırlatma ihtiyacına götürmektedir.

İslâm düşüncesinde zühd anlayışı, Asr-ı Saâdet’ten itibaren temelleri atılmış bir yaşam biçimi olarak öne çıkmakta ve Hz. Peygamber (s.a.v)’in sade, ölçülü ve dünyaya karşı mesafeli hayat tarzı bu anlayışın ilk ve en sahih örneğini teşkil etmektedir. Nitekim Peygamberimizin şahsında tezahür eden zühdî tavır, sadece bireysel bir tercih değil, aynı zamanda Ashâb’ında benimsediği bir ahlâkî yöneliş olarak İslâm toplumunun ilk örneğini şekillendirmiştir. Bu anlayış Sahâbe nesliyle birlikte İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine taşınmış, daha sonra gelen Tâbiîn ve Tebeu’t-tâbiîn kuşakları tarafından da Kur’ân ve Sünnet ışığında sürdürülen tabîî bir yaşayız tarzı olarak varlığını korumuştur. Ancak, hicrî 2. asırdan itibaren, fetihlerle birlikte İslam topraklarının genişlemesi, maddî refahın artması, siyasî ve toplumsal istikrarsızlıkların çoğalması, lüks ve israf kültürünün yaygınlaşması, zühd anlayışını doğal bir hayat biçimi olmaktan çıkarıp bu değişime karşı bir tepki hareketi haline getirmiştir.

Bu dönemde dünyevîleşmeye karşı bir eleştiri dili geliştiren zâhidler, toplumda yaşanan dönüşümün ahlâkî krizine karşı bir alternatif yaşam önerisi sunmuşlardır. İşte bu noktada erken dönem hadis mecmualarının “Cami” bölümü içerisinde yer bulan zühd içerikli rivayetler, zamanla müstakil *Kitâbü’z-Zühd* adlı eserlerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu eserler yalnızca bireyin içsel arınmasına yönelik değil, aynı zamanda toplumsal ıslahı önceleyen bir söylem taşımaktadır. Nitakim *Kitâbü’z-Zühd*lerde sıkça karşılaşılan “emri bil-ma’rûf ve nehyi ani’l-münker” anlayışı, zâhidlerin takvâlarını bireysel çerçevede sınırlı tutmadıklarını aynı zamanda içinde yaşadıkları toplumu ıslah etme yönünde güçlü bir sorumluluk taşıdıklarını göstermektedir. Bu çerçevede *Kitâbü’z-Zühd*lerde yer alan ve çalışmamızın konusunu teşkil eden tahalluk terimleri olarak ibâdet, ahlâk, fakr, ihlâs, istikâmet, kanâat, murakâbe, rızâ, sabır, sıdk, sohbet, şükür, takvâ, tevbe, tevekkül, vera’ ve zikir terimleri birey ile birlikte toplumu da dönüştürecek yüksek

ahlâkî ilkeleri temsil etmektedir. Bu terimler, zamanla yalnızca zühhd anlayışını değil, tasavvufun da ana terimlerini oluşturmuş, üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda yazılan tasavvuf klasiklerinde daha sistematik bir yapıya kavuşmuştur.

Zühhd hareketinin tarihsel gelişimi, aynı zamanda İslâm düşüncesinde nasıl bir dönüşüm yaşandığını da göstermektedir. Başlangıçta doğal bir yaşayış olan bu anlayış, zamanla gerekli sebeplerle tepki olarak bir duruşa hem de tasavvufun mânevî bir sisteminin temeline dönüşmüştür. Günümüzde ise benzer bir durumla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Modern dünyanın hızla tüketen, bireyi yalnızlaştıran ve mâneviyatı zayıflatan yapısı, zühhd anlayışının tarihsel bağlamda ortaya çıkışındaki şartlara benzer koşulları yeniden üretmektedir. Bu durum zühdî tavrın ve ona bağlı kavramların günümüz insanı için yeniden anlamlandırılmasına zemin hazırlayabilir. Nitekim, tarihin tekerrürü olarak değerlendirilebilecek olan bu süreçte, geçmişte olduğu gibi bugün de sade bir yaşam, içsel bir arınma, toplumsal sorumluluk ve mânevî derinlik arayışları yeniden önem kazanmaktadır.

Sonuç olarak *Kitâbü'z-Zühhdler*, hem kendi dönemlerinin ahlâkî ve toplumsal sorunlarına karşı geliştirilmiş metinler olarak hem de tasavvufun kurucu metinleri arasında yer alan kaynaklar olarak dikkate değerdir. Bu eserlerde yer alan terimler ve bunların etrafında şekillenen anlayış, yalnızca geçmişin değil günümüzün de ruh dünyasına hitap etmektedir. Bu nedenle zühhd terimleri ve onların serüveni, çağdaş bir yeniden okumanın da konusu olabilecek konumdadır. Söz konusu çalışma, genel itibarıyla bu bağlamda oluşturulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alâuddin el-Muttakî, el-Hindî. (1985). *Kenzu'l-ummâl fi sünen'il-akvâl ve'l-ef'âl*. (Cilt. 26). (Bekkâr – M. U. Sekkâ, Thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Abdullah b. el-Mübârek. (2024). *Zühd ve rekâik kitabı/zühd hadisleri külliyyatı*. (H. Yıldız ve H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Abdullah b. Mübârek. (2021). *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*. (6. Baskı). (A. S. Afaracı, Çev.). Ankara: İtisam Yayınları.
- Abdü'l-Kerîm bin Ataullah İskenderî. (2013). *Hikmetü'l-atâiyye ve ilâhî münâcaat*. (Hüseyin oğlu M. Sevgili, Çev.). Konya: Kardelen Yayınları.
- Ahmed b. Hanbel. (1986). *Kitâbü'z-zühd*. (M. S. Besyûnî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Ahmed b. Hanbel. (1997). *Kitâbü'z-zühd*. (M. E. İhsanoğlu, Çev.). (Cilt. 1-2). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ahmed b. Hanbel. (2020). *Kitâbü'z-zühd*. (Y. Sevük, Çev.). İstanbul: Neda Yayınları.
- Ahmed b. Hanbel. (2024). *Zühd/zühd hadisleri külliyyatı*. (H. Yıldız, Çev.). (Cilt. 4-5). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Ahmed b. Şuayb el-Kurrâsânî en-Nesâî. (1990). *Sünenü'n-nesâî*. (A. Şahîn, Thk.). Riyad: Dâru'l-Vatan.
- Altuntaş, H. ve Şahin, M. (2009). *Kur'ân-ı Kerîm meâli*. (10. Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Aşkar, M. (2015). *Tasavvuf tarihi literatürü*. (2. Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ateş, S. (2000). *İhlâs*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 21, ss. 535). İstanbul: TDV Yayınları.
- Attâr, F. (2021). *Tezkiretü'l-evliyâ*, (U. B. Tekin, Çev.). İstanbul: Yasin Yayınevi.
- Câfer b. Muhammed el-Huldî. (1989). *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî*. (M. F. es-Seyyid, Thk.). Mısır Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs.
- Câfer b. Muhammed el-Huldî. (2024). *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî/Zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 2). (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Cebecioğlu, E. (2020). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. (7. Baskı). Ankara: Otto Yayınları.
- Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî. (1985). *el Camiu's-sağir fi ehâdisi'l-beşîr ve'n-nezîr*. (M. N. el-Albânî, Thk.). Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî.

- Cemâleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî. (1984). *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. (M. A. K. er-Râzî, Thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Çağrııcı, M (2001). *Kanâat*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 24, ss. 289). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2008). *Sabır*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 35, ss. 337). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2009). *Sıdk*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt. 37, ss. 98). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2010). *Şükür*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 39, ss. 259). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2012). *Tevekkül*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 41, ss. 1). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. ve Uludağ, S. (2001). *İstikamet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 23, ss. 348). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ebû Abdurrahman es-Sülemî. (2018). *İlk zahid ve sûfiler tabakâtü's-sûfiyye*. (A. Tek, Çev.). (ss. x). Bursa: Bursa Akademi.
- Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım. (1987). *Kitâbü'z-zühd*. (A. A. Hamîd, Thk.). Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye.
- Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım. (2024). *Kitâbü'z-zühd/zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 3). (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî. (2001). *Tefsirü't-Taberî câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, (Cilt. 1-26). (A. b. A. et-Türkî, Thk.). Kahire: Dâru Hicr.
- Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. (1993). *Kitâbü'z-zühd*, (Ebû Temîm Yasir b. İbrahim b. Muhammed – Ebû Bilâl Ğuneym b. Abbâs Thk.). Kahire: Dâru'l-Mişkât.
- Ebû Dâvud. (2024). *Kitâbü'z-zühd/zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 4). (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Ebû Hâtım Muhmmmed b. İdrîs el-Münzir er-Râzî. (2000). *Kitâbü'z-zühd*. (Münzir b. Süleym ed-Dûmî, Thk.). Riyad: Dâru Atlas.
- Ebû Hâtım Muhmmmed b. İdrîs el-Münzir er-Râzî. (2024). *Kitâbü'z-zühd/zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 2). (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Ebû Hâtım Muhmmmed b. İdrîs el-Münzir er-Râzî. (2024). *Kitâbü'z-zühd*. (İ. İ. H. Cemiyeti. Çev.). Konya: Neda Yayınları.
- Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizi. (2009). *el-câmiu'l-kebîr*. (Cilt. 6). (Ş. el-Arnût – A. Harzullah, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye.

- Ebû Nuaym el-İsbehâni. (2010). *Konularına göre tertip edilmiş hilyetü'l evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ Muhtasarı*. (Z. Yıldız ve H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Ebû Said İbnu'l-Arabî. (2019). *Zühd ve zahidlerin vasfı*. (M. E. Akın, Çev.). Ankara: Medarik Yayınları.
- Ebû Tâlib el-Mekkî. (2018). *Kûtü'l-kulûb kalplerin azığı*. (3. Baskı). (Cilt. 2). (M. Tan, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ebû'l-Alâ Afîfî. (2021). *Tasavvuf-İslam'da manevî hayat*. (8. Baskı). (E. Demirli ve A. Kartal, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ebû'l-Ferec İbnu'l Cevzî. (2022). *Ehli sünnetin imamı Ahmed Bin Hanbel akidesi, menheci ve hayatı*. (F. Ata, Çev.). Ankara: İtisam Yayınları.
- Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim *Sahîhu'l-Müslim*. (2006). E. K. N. M. el-Fâriyabî. Riyad: Dâru Taybe.
- Efendi, M. A. (2013). *el-okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît tercümesi* (Cilt. 1-6). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ekin, Y. (2002). İhlâs kavramının semantik analizi. *Tasavvuf İlmi Akademik Araştırma Dergisi*, 3(9), 147,148.
- Eraydın, S. (2021). *Tasavvuf ve tarikatlar*. (14. Baskı). İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Erginli, Z. (2018). Oryantalizm ile mistisizm arasında batı dünyasında tasavvufa bakış biçimleri üzerine. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 1-35.
- Erkaya, M. E. (2017). *Kur'an kaynaklı tasavvuf kavramları*. Ankara: Otto Yayınları
- Erkaya, M. E. (2024). *Hadis kaynaklı tasavvuf kavramları*. Ankara: İlahiyât Yayınları.
- Erten, M. (2024). Kur'an'da murakabe ve insanın yetişmesindeki rolü. *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz" Sempozyumu*, 173-190.
- Esed b. Musâ İbrâhîm Esedü's-Sünne el-Kureşî el-Umevî. (1993). *Kitâbü'z-zühd*. (Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Thk.) Mısır: Mektebetu't-Tev'iyye – Mektebetu'l-Ve'â el-İslâmî.
- Esed b. Musâ, (2024). *Kitâbü'z-zühd/zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 2). (H. Yıldız, Çev.) İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Fahreddîn er-Râzî. (1981). *Mefâtihu'l-gayb*, (Cilt. 1-32). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Fazlur Rahman. (2022). *İslam*. (14. Baskı). (M. Aydın ve M. Dağ, Çev.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Gözel, U. (2022). İlk dönem sûfilerinde takvâ anlayışı (Kelâbâzî ve Kuşeyrî örneği). *Journal of Social Sciences and Humanities*, 6(1), 336-357.

- Göztepe, Y. ve Çınar, F. (2018). Sûfî terminolojide murâkabe. *Turkish Studies=Türkoloji Araştırmaları: İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 13(9), 67-84.
- Gül, N. (2022). *Mevlânâ'da sabır ve şükür*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî. (2022). *Menâzilü's-sâirîn 'ilelül- makâmât*. (3. Baskı). (A. Tek, Çev.). İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları.
- Halîl b. Ahmed Ebu Abdurrahman el-Ferâhîdî. (2003). *Kitâbü'l-ayn*. (Cilt. 1-4). (A. Hindavî, Thk). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Harîs b. Esed el-Muhâsibî. (1986). *el-Mesâil fi'z-zühd*. (M. A. el-Kâdir, Thk.). Kahire: Maktabat el-Turâth el-İslâmî.
- Hatîb el-Bağdâdî. (2000). *el-Muntehab min kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*. (Â. H. Sabrî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Hatîb el-Bağdâdî. (2024). *el-Muntehab min kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik/Zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 2). (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Hennâd b es-Serî. (1985). *Kitâbü'z-zühd*. A. b. A. el-Ferîvâî, Thk). Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ.
- Hennâd b. es-Serî. (2021). *Kitâbü'z-zühd hadislerle islami hayat*. (F. Akcaoglu ve M. Akpınar, Çev.). İstanbul: Nebevî Hayat Yayınları.
- Hennâd b. es-Serî. (2024). *Zühd kitabı / Zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 3). (H. Yıldız ve Z. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Hücvirî. (2020). *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-mahcûb*. (7. Baskı). (S. Uludağ, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî. (1991). *Zühdü's-semâniyye mine't-tâbiîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî'd-Dünya. (2008). *Hadislerde dünyanın yerilmesi (zühd)*. (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbn Hâtîm er-Râzî. (2021). *Tâbiînin sekiz zâhidi: Zühdü's-semâniyye mine't-tâbiîn*. (M. Akpınar, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- İbn Hazm. (1985). *Müdevvâtü'n-nefs ve tezhibü'l-ahlâk ve'z-zühd*. (İ. Abbas, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1985.
- İbn Hazm. (1991). *Nefis terbiyesi ve ahlâkın güzelleştirilmesi*. (M. Erdoğan, Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.

- İbn Kayyım el-Cevziyye. (2022). *Medâricu's-sâlikîn Kur'ânî tasavvufun esasları*. (6. Baskı). (Cilt. 1-3). (A. Ataç, A. Bebek, A. Durusoy, M. Deniz, M. Tan ve İ. Tüfekçi, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- İbn Mâce Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el Kazvinî. (2000). *es-sünen*. (S. b. Abdülaziz, Haz.). Riyad: Dâru's-Selâm.
- İbn Manzûr. (1119). *Lisânü'l-arab*. (A. A. Kebîr, M. A. Hasbullah ve H. M. Şâzelî, Thk.). Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbn-i Haceri'l Askalanî. (1978). *Münebbihât*. (3. Baskı). (A. Aslan, Çev.). İstanbul: Eser Neşriyat Yayınları.
- İbnu'l-Cevzi. (2019). *Sıfatü's-safve - Allah dostları*. (A. Öztürk, Çev.). İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbnü'l-A'râbî. (2004). *Kitâbun fî ma'nâ'z-zühd ve'l-makâlât ve-sıfatu'z-zâhidîn*. (2. Baskı). (Habîbu'r-Rahman, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-A'râbî. (2024). *Kitâbun fî ma'nâ'z-zühd ve'l-makâlât ve-sıfatu'z-zâhidîn/ Zühd Hadisleri Külliyyatı*. (Cilt. 2). (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İlhan, A. (2004). *Tasavvuf dönemi kaynak eserlerinde fakr kavramı*. Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- İmam Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî. (2004). *Kitâbü'z-zühd el-kebîr*. Abu Dabi: Kültür Merkezi.
- İmam Âlim Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî. (1992). *ez-Zühd*. (2. Baskı). Kahire: Dar el-Lubab li't-Turâs Yayınevi.
- İmam Beyhakî. (2000). *Kitâbü'z-zühd (Allah için yaşamak)*. (E. Yıldırım, Çev.). Sivas: Semerkand Yayınları.
- İmam Beyhakî. (2021). *Kitâbü'z-zühd*. (S. Bilge, Çev.). İstanbul: Karınca Polen Yayınları.
- İmam Buhârî. (2010). *el-Edebü'l-müfred Müslüman ferdin edeb ve ahlakı*. (M. Şahin, Çev.). Riyad: İslamhouse.
- İmam Ebû Dâvud. (2021). *Kitâbü'z-zühd*. (E. Akhan ve B. Gündüz, Çev.). İstanbul: Polen Yayınları.
- İmam el- Buhârî. (2014). *el-Edebü'l-müfred Müslüman ferdin edeb ve ahlâkı*. (R. Sönmez, Çev.). Konya: Konevî Yayınları.
- İmam Gazâlî. (1985-1989). *İhyâu 'ulumi'd-dîn*. (Cilt. 1-4). (A. Serdaroğlu, Çev.). Ankara: Bedir Yayınları.
- İmam Gazâlî. (2021). *Fakr ve zühd*. (İ. H. Uluçınar, Çev.). İstanbul: Ravza Yayınları.
- İmâm Kuşeyrî. (2000). *Letâifü'l-işârât*, (Cilt. 1-3). (İ. Besyûnî, Thk.). Mısır: Dâratü't-Türasî.

- İmam Kuşeyrî. (2019). *Tasavvuf ilmine dair Kuşeyrî risâlesi*. (10. Baskı). (S. Uludağ, Edt.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İmam Şeyhülislâm Abdullah b. Mübârek el-Mervezî. (2004). *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*. (2. Baskı). (H. R. A'zamî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İmamı Şârânî. (2021). *Evliyâlar ansiklopedisi tabakat'ül-kübra*, (Cilt. 1-2). (A. Akçiçek, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (1989). *Ahmed b. Hanbel*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 2, ss. 75). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (1992). *Beyhakî İmam Ahmed b. Hüseyin*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 6, ss. 58). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kara, M. (2021). *Tasavvuf ve tarikatlar tarihi*. (17. Baskı). İstanbul: Dergah Yayınları, 2021.
- Karaman, F., Karagöz, İ., Paçacı, İ., Canbulat, M., Gelişgen, A. ve Ural, İ. (2006). *Dini kavramlar sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kelâbâzî. (2021). *Doğuş devrinde tasavvuf ta'arruf*. (7. Baskı). (S. Uludağ, Edt.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kettânî, M. b. A. (1985). *Mişkâtü'l-mesâbih*, (A. Davudoğlu, Çev.). İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Knysh, A. (2020). *Tasavvuf tarihi*. (N. Koltas, Çev.). İstanbul: Ketebe Yayınevi.
- Küçük, R. Abdullah b. (1988). *Mübârek*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 1, ss. 122). İstanbul: TDV Yayınları.
- Mevlâna. (2020). *Fihi ma fih*. (12. Baskı). (A. A. Konuk, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Muâfâ b. İmran el-Mevsilî. (2018). *Kitabü'z-zühd*. (A. Yıldırım ve H. İ. Doğan, Çev.). İstanbul: Ensar Yayıncılık.
- Muâfâ b. İmrân. (2024). *Kitâbü'z-zühd/Zühd hadisleri külliyyatı*. (Cilt. 4). (H. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Âdâb*. (1995). (A. Hüsrevoğlu, Çev.). İstanbul: Erkam Yayınları.
- Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. (2001). *el-Câmi'us-Sahîh*, (Cilt. 2). M. D. (el-Bugâ – M. Mistû, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Mukatil b. Süleyman. (2011). *el-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azim*. (H. S. ey-Dâmin, Thk.). Riyad: Merkezü's-Sanat.
- Nicholson, R. A. (2004). *İslâm sûfileri*. (2. Baskı). (M. Dağ, K. Işık, R. Fırlı, A. Şener, R. Ayas, İ. ve Kayaoğlu, Çev.). Ankara: Çağlar Yayınları.
- Okuyan, A. (2016). *Abdullah bin Mübârek*. İstanbul: Yedirenk Kitapları.

- Öngören, R. (2013). *Zikir*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 44, ss. 409). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özavşar, M. E. (2013). *Veki' b. Cerrâh*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 43, ss. 8). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özgen, M. K. (2023). Tasavvuf felsefesinde zikir kavramı. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 219.
- Özköse, K. (2002). Zühd ve sûfilerin zühde yükledikleri anlam (Tasavvufta dünyevileşmeye tepkisel yaklaşım). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 190.
- Öztürk, H. (2019). *Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) zühd anlayışı*. Yüksek lisans tezi, Yalova Üniversitesi, Yalova.
- Öztürk, M. (2016). Bir nebevi duruş olarak sabır. 2. *Uluslararası Eyyûb Peygamber Sabır Günleri Sempozyumu Bildiriler ve Makaleler*. 205.
- Sayın, E. (2012). Tasavvuf kültüründeki 'sabır' kavramının psikolojik etkileri. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 414.
- Serrâc. E. N. (2016). *İslam tasavvufu- el-lüma'*. (H. K. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Erkam Yayınları.
- Sinanoğlu, M. (1999). *İbadet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 19, ss. 233). İstanbul: TDV Yayınları.
- Sühreverdî, Ş. (2022). *Avarifü'l-maârif- Tasavvufun esasları*. (Cilt. 3). (H. K. Yılmaz ve İ. Gündüz, Haz.) İstanbul: İber Yayınları.
- Süleymân b. Eş'as Ebû Dâvûd. (1990). *Sünen*. (M. M. Abdülhamîd, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Şeyhülislâm Ebû Mes'ud el-Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî. (1999). *Kitâbü'z-zühd*. (Â. H. Sabrî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye.
- Şimşek, S. (2017). *Tasavvuf edebiyatı terimleri sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Şimşek, S. (2021). *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi (Hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri)*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Tek, A. (2021) *Tarihi süreçte tasavvuf ve tarikatlar*. (5. Baskı). Bursa: Bursa Akademi.
- Topaloğlu, B. (2012). *Tövbe*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 41, ss. 279). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tuğlu, N. ve Yıldırım, A. (2010). Veki' b. Cerrâh ve Kitâbü'z-zühd adlı eseri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(25), 128,129.
- Türköz, M. (2007). *Kur'an ve hadis bağlamında zühd hayatı*. Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

- Uludağ, S. (1995). *Fakr*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 12, ss. 132). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2008). *Rızâ*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 35, ss. 56). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2009). *Sohbet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 37, ss. 350). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2010). *Takvâ*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 39, ss. 484). İstanbul: TDV Yayınları, 2010).
- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Uludağ, S. (2013). *Vera*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Cilt. 43, ss. 49). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2020). *Murakabe*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 31, ss. 204). Ankara: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2022). *Tasavvuf dersleri*. İstanbul: Sûfi Kitap Yayınları.
- Ümmü Reyhane. (2012). *Kitabu'z zühd ve'l ahlak*. Konya: Hüner Yayınevi.
- Vekî' b. Cerrâh. (1984). *Kitâbü'z-Zühd*. (A. A. el-Feryevâî, Thk). Medine: Mektebetu'd-Dâr.
- Vekî' b. Cerrâh. (2012). *Kitâbü'z-zühd zahidler kitabı*. (2. Baskı). (A. Yıldırım ve N. Tuğlu, Çev.). İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Vekî' b. el-Cerrâh, (2024). *Zühd kitabı/Zühd hadisleri külliyatı*. (Cilt. 2). (H. Yıldız, H. Yıldız, Z. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Yıldırım, A. (2020). *Tasavvufun temel öğretilerinin hadislerdeki dayanakları*. (4. Baskı). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, B. (2019). *Kesret çarşısında bir hikmet dükkânı Köstendilli Süleyman Şeyhi Efendi hayatı, eserleri ve tasavvufi görüşleri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Yılmaz, H. K. (1994). Tasavvuf ve ahlak. *Altınoluk Dergisi*, 103, 32.
- Yılmaz, H. M. (2015). *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar*. (19. Baskı). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yılmaz, M. S. (2009). *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-zühdü bağlamında zühd hadislerinin değerlendirilmesi*. Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.

ÖZGEÇMİŞ

Havva Uzun. İlkokul 1. sınıfı, Yeşilyalı İbn-i Sina İlköğretim Okulu'nda, 2. sınıftan 8. sınıfa kadar olan dönemi, Kuzguncuk Cemal Azmi Bey İlköğretim Okulu'nda okudu. 2011 yılında Arsin Lisesi'nden, 2017 yılında ise Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2018 yılında Trabzon'un Düzköy ilçesine Kur'an Kursu öğreticisi olarak atandı. 2021 yılında Gümüşhane Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine başladı. Halen Düzköy Merkez 4-6 Yaş Kur'an Kursu'nda görev yapmaya devam etmektedir.

